

BOHEMICA OLOMUCENSIA

2019
—— LINGUISTICA

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře, udělené roku 2019 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

OBSAH

5 Editorial

Jindřiška Svobodová

10 „Na základě sdělení sovětských přátel...“

Slavista Dean S. Worth a akce STB Dean

Robert Dittmann

38 „Vlasatci“ jako cíl verbální agrese v českých médiích 60. a 70. let 20. století

Ondřej Bláha

66 K pomístním jménům měřiční, osmiměřičné, půlvrtlová atd. na Moravě a v české části Slezska

Stanislava Spinková

88 Česká a nizozemská adjektivní přirovnání se zoopelativy – ohrožený druh?

Kateřina Křížová

102 Analýza výslovnosti českých hlásek a hláskových spojení u mluvčích s mateřským jazykem islandštinou

Michaela Kopečková

122 Mluvnická poučka osvojená versus naučená při akvizici češtiny jejím nerodilým mluvčím

Milan Hrdlička

138 Čtení jako dovednost a metody rozvoje slovní zásoby při výuce ČCJ

Ilona Starý Kořánová

- 182** **K některým syntaktickým jevům v próze *Citlivý člověk***
Jáchyma Topola
Soňa Schneiderová
- 200** **Kontrastní analýza, lingvistika a překlad –
sokové, či partneři?**
Eva Nováková
- 230** **Ze společné česko-německé minulosti**
Karel Komárek
- 234** **Nové pohledy na lingvistickou pragmatiku**
Jindřiška Svobodová
- 237** **Modalita a modálnost kognitivně**
Jindřiška Svobodová
- 240** **20. ročník mezinárodního setkání mladých lingvistů**
Tereza Koudelíková
- 245** **Konference funkční lingvistiky ve Španělsku**
Pocta nejen Andrému Martinetovi, ale také české lingvistice
Magdaléna Lapúníková
-

EDITORIAL

JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ

Vážení čtenáři,

do rukou se vám právě dostává nové lingvisticky zaměřené číslo časopisu *Bohemica Olomucensia*. Také v letošním vydání se členům redakce podařilo naplnit původní koncept filologicky zaměřeného mezioborového časopisu, jehož součástí jsou jak texty prezentující výsledky výzkumu čistě lingvistického, tak také práce s přesahem do aplikované lingvistiky či k dalším společenským vědám.

Dokladem těsného propojení lingvistického a širěji pojatého společenskovědního výzkumu jsou první dva články věnované situaci v normalizovaném Československu. V prvním příspěvku „*Na základě sdělení sovětských přátel...*“ Slavista Dean S. Worth a akce STB Dean využívá Robert Dittmann informace získané v archivu bezpečnostních složek a doplňuje obraz totalitních dějin bohemistiky a slavistiky studií o sledování amerického slavisty Deana S. Wortha sovětskou a zejména československou kontrarozvědkou. Ondřej Bláha v navazující studii „*Vlasatci*“ jako cíl verbální agrese v českých médiích 60. a 70. let 20. století připomíná mediální kampaň komunistického režimu vedenou proti dlouhovlasým mužům, ztělesňujícím ve své době vzdor proti socialistické morálce a dobové politice.

Výzkumu anoikonym je věnován příspěvek Stanislavy Spinkové *K pomístním jménům Měřiční, Osmiměřičné, Půlvrtlová atd. na Moravě a v české části Slezska*, dokládající původ těchto pojmenování užívaných v oblasti středního toku řeky Moravy ve výměře daných objektů. Lexikologicky zaměřený oddíl doplňuje Kateřina Křížová studií *Česká a nizozemská adjektivní přirovnání se zooapelativy – ohrožený druh?* V komparativním výzkumu autorka sleduje shody a odlišnosti jazykového obrazu světa, které

se reflektují ve velmi specifické oblasti frazeologie, a to konkrétně v přirovnáních s pojmenováním zvířat.

I v tomto čísle je zastoupen aplikovaný výzkum, a to v příspěvcích Michaely Kopečkové, Milana Hrdličky a Ilony Starý Kořánové. Michaela Kopečková ve studii *Analýza výslovnosti českých hlásek a hláskových spojení u mluvčích s mateřským jazykem islandštinou* sleduje vybrané zvukové jevy, které se jeví jako obtížné při výuce češtiny u mluvčích s rodným jazykem islandštinou. Autorka ve svém příspěvku také ukazuje, jak mohou být výsledky jejího prakticky zaměřeného výzkumu využity při tvorbě fonetických cvičení. Význam kvalitně zpracovaného poučení o mluvnickém systému češtiny, jež je učitelem – rodilým mluvčím – zprostředkováno zahraničnímu studentovi, ukazuje v příspěvku *Mluvnická poučka osvojená versus naučená při akvizici jejím nerodilým mluvčím* Milan Hrdlička. Ilona Starý Kořánová uzavírá oddíl věnovaný aplikovanému výzkumu inspirativním příspěvkem *Čtení jako dovednost a metody rozvoje slovní zásoby při výuce ČČJ*.

Vybrané jevy syntaktické výstavby uměleckého textu a jejich funkčnost při dosažení estetického účinku analyzuje v příspěvku *K některým syntaktickým jevům v próze Citlivý člověk Jáchyma Topola* Soňa Schneiderová. Eva Nováková v příspěvku *Kontrastivní analýza, lingvistika a překlad – sokové či partneři?* představuje principy funkční kontrastivní analýzy a následně také ukazuje možnosti jejího využití v současné translatologii.

Do sekce Varia jsou tradičně zařazeny nejen recenze nových odborných monografií, ale jsou zde také připomenuty významné oborové události. Karel Komárek ve svém příspěvku *Ze společné česko-německé minulosti* podrobně představuje *České překlady Míšeňské právní knihy* Libuše a Vladimíra Spáčilových a Jindřiška Svobodová v recenzích *Nové pohledy na lingvistickou pragmatiku* a *Modalita a modálnost kognitivně* představuje monografii Yana Huanga *Pragmatika* a Martiny Ivanové *Modálnost a modálně verbá ve slovenčině*. Tradiční akci olomoucké bohemistiky *Mezinárodní setkání mladých lingvistů* připomíná Tereza Koudelíková, zatímco Magdaléna Lapúníková nabízí ohlédnutí za 40. ročníkem mezinárodní konference funkční lingvistiky pořádaném v říjnu roku 2018 ve španělském Cádizu.

STUDIE

BOHEMICA
OLOMUCENSIA
2019
LINGUISTICA

„NA ZÁKLADĚ SDĚLENÍ SOVĚTSKÝCH PŘÁTEL...”

SLAVISTA DEAN S. WORTH A AKCE STB DEAN

ROBERT DITTMANN

“ON THE BASIS OF INFORMATION SUPPLIED BY THE SOVIET FRIENDS...”

THE SLAVIST DEAN S. WORTH AND OPERATION “DEAN” OF THE CZECHOSLOVAK STATE SECURITY

The contribution describes in detail the operation Dean, carried out by the Czechoslovak Communist State Security in the early 1970s, following incentives submitted by the KGB and focusing on the Slavist Dean Stoddard Worth (1927–2016). The KGB was tracking Worth since his early visits in the post-Stalin Soviet Union in 1957 and managed to copy addresses of Czechoslovak citizens from his notebook which the Soviets sent to the Czechoslovak authorities. Worth visited Czechoslovakia several times and during his 1972 visit, he was closely followed by the Czechoslovak Communist State Security. Even though the counter-intelligence agents even entered Worth’s room, no subversive and espionage activities were proven. The operation is documented by materials stored in the Archives of Security Services in Prague, Czech Republic, and its analysis contributes to the “hidden history” of linguistics during the Czechoslovak Communist regime.

Keywords: Dean Stoddard Worth, KGB, Czechoslovak State Security

ÚVOD

Náš svět je „psán“ dvěma hlavními jazyky: jazykem matematiky a jazykem přirozeným.⁽¹⁾ Zatímco první jazyk je, řečeno s nutnou licencí, imunní vůči prevarikaci, jazykový model světa je pro totalitní režimy lákadlem pro záměrné propagandistické deformace, šířené typicky masmédií. Duchově-

1 Tato studie vznikla na Univerzitě Karlově v rámci programu Progres Q09: *Historie – Klíč k pochopení globalizovaného světa*. Děkuji ředitelství Archivu bezpečnostních složek v Praze za laskavé povolení publikovat snímky.

dy a duchovědci, citliví na manipulaci s přirozeným jazykem, patří proto k obvyklým objektům zájmu a exponovaným obětem totalit. V zápase o model světa vystavený přirozeným jazykem jsou humanitně orientovaní intelektuálové zvláště nebezpečnými protivníky, bývají snadno podezříváni z ideodiverze a jejich schopnost i povinnost usilovat vposledku o dobývání pravdy na základě vyjadřovacích možností přirozeného jazyka je často trnem v oku uzurpátorům moci.

V příspěvku si klademe za cíl přispět do mozaiky skrytých dějin bohemistiky a slavistiky za komunistické totality jedním drobným kamínkem, případovou studií o sledování amerického slavisty Deana S. Wortha sovětskou a zejména československou kontrarozvědkou. Nejde o ojedinělý případ, kdy StB pečlivě sledovala zahraniční bohemisty a slavisty přijíždějící do naší země, avšak poněkud specifické je, že podnětem ke sledování v tomto případě přispěla československé politické policii její vyspělejší sovětská sestra. Chceme jazykovědné obci poodhalit roušku dlouho utajovaných a nepřístupných materiálů z archivu bezpečnostních složek, jež podle určení původců neměly být veřejnosti nikdy známy, protože se domníváme, že dějiny bohemistiky a slavistiky jsou tvořeny nejen idejemi, ale patří do nich i osobní historie jejich nositelů, včetně jejich střetů s totalitní mocí, jímž byli jako duchovědci vystavováni ve zvýšené míře. Pokusíme se nastítnit průběh Worthova sledování a jeho konsekvence pro české bohemisty, kteří se v jeho důsledku stali tzv. zájmovými osobami StB. Zároveň chceme příspěvkem poukázat na to, jak mocenské restriktce minulého režimu akademické styky ohrožovaly a jak spolupráce se západními kolegy mnohdy znamenala pro domácí jazykovědce zesílený a dlouhodobý zájem komunistické Státní bezpečnosti.

PROFESOR DEAN S. WORTH

Dean Stoddard Worth se narodil 30. 9. 1927 v Brooklynu. Studoval na Sorbonně, na Harvardu, kde byl jeho učitelem Roman Jakobson, vystudoval slovanské jazyky a literaturu a získal tam roku 1956 doktorát. Následujícího roku nastoupil na University of California v Los Angeles (UCLA),

roku 1965 se tam stal profesorem a strávil tam celkem třicet sedm let. V roce 1994 odešel do penze. Zemřel 29. 2. 2016 po delší nemoci v městečku Lititz v Pensylvánii ve věku 88 let. Pohřben je v Plymouthu ve státě Massachusetts.⁽²⁾

Worthova činnost zahrnovala výzkum strojového překladu, spolu s R. Jakobsonem vydal *Zadonščinu* (1963), v Berkeley mu vyšel slovník malého sibiřského jazyka užívaného na Kamčatce *Dictionary of Western Kamchadal* (1969), publikoval bibliografické přehledy oboru (spolu s E. Stankiewiczem *A Selected Bibliography of Slavic Linguistics*, dva svazky, 1966–1970; *A Bibliography of Russian Word-Formation*, 1977), se spoluautory vydal *Russian Derivational Dictionary* (1970), editoval důležitý sborník *The Slavic Word. Proceedings of the International Slavistic Colloquium at UCLA, September 11–16, 1970* (1972), napsal monografii o historii zkoumání ruštiny (*The Origins of Russian Grammar. Notes on the State of Russian Philology before the Advent of Printed Grammars*, 1983) a celkem publikoval na 200 odborných studií. Působil jako editor *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*. Worth byl „one of the earliest American scholars to visit Russia during the post-Stalin era, and he promoted international scholarly exchange, both by inviting Russian visitors to his department at UCLA and into his home, and through his chairmanship of the International Committee of Slavists. He developed warm relationships, especially with Czech scholars, some of whom he aided in various ways after the Soviet invasion of 1968“ (ibid.). Těsný vztah k bohemistice osvědčují např. spolueditování čítanky *Readings in Czech* (1985), Worthovy návštěvy v Československu i osobní vazby, které zde navázal, mj. s Oldřichem Uličným.⁽³⁾ Není bez zajímavosti, že Alexandr V. Isačenko, s nímž se Worth znal, po emigraci z Československa působil po jisté období na počátku 70. let právě na University of California v Los Angeles.

2 Informace čerpáme z nekrologu na UCLA, viz In Memoriam: Dean Stoddard Worth, Professor of Slavic Languages, dostupné na WWW: <<http://newsroom.ucla.edu/stories/in-memoriam:-dean-stoddard-worth-professor-of-slavic-languages>> [přístup 1. 7. 2018].

3 Prof. Uličnému jsem zavázán za upozornění na možný zájem StB o D. Wortha.

KGB A STB

Po celou dobu komunistického režimu byly československé bezpečnostní orgány závislé na Sovětech a byly jim *de facto* podřízeny. V prvním období, zhruba do konce 50. let, řídil Sovětský svaz Státní bezpečnost pomocí svých poradců, jejichž počet dosahoval v polovině té dekády několika desítek. Dodnes jsou v ruských archivech, přesněji v Ústředním archivu Federální bezpečnostní služby, například materiály skýtající podrobnosti k procesu s Rudolfem Slánským (Petrov 2008: 40–41, Petrov 2011: 251–255). Nový rámec dostala spolupráce StB a KGB v 60. letech, podobně jako v jiných satelitech. 2. července 1962 byla podepsána Dohoda o spolupráci mezi Ministerstvem vnitra ČSSR a KGB při Radě ministrů SSSR (srov. Sivoš – Žáček 2009: 76). Kromě intenzivní výměny informací, zkušeností, metod a sdílení operativní techniky bylo také stvrzeno, že představitelé KGB budou působit při Ministerstvu vnitra ČSSR. Ti i nadále „dostávali všechny informace a vedúci funkcionáři MV [ministerstva vnitra, pozn. R. D.]⁽⁴⁾ a ŠtB neprijali nijaké zásadnejšie rozhodnutie“ bez jejich souhlasu (Pešek 2000: 20). Po jistém ochladnutí okolo Pražského jara byla spolupráce StB a KGB opět zintenzivněna za normalizace a ošetřena smlouvou o kooperaci podepsanou roku 1971. Následujícího roku byla podepsána důležitá dohoda, která zahrnovala mj. působení příslušníků KGB na československém federálním ministerstvu vnitra. K čilé kooperaci docházelo i na jednotlivých nižších úrovních. Roku 1977 se StB zapojila do Systému sjednocené evidence poznatků, soustřeďující bezpečnostní informace relevantní pro státy Varšavské smlouvy. V srpnu 1989 byla podepsána nová dohoda o spolupráci mezi KGB a StB a například ještě 14.–18. 11. 1989 se v Praze konala porada delegací jejich kontrarozvědek (srov. Ptáčnicková 2009). Není překvapivé, že ze „všech [...] archiválií jasně vyplývá, že československá Státní bezpečnost se sovětské KGB zcela přizpůsobovala“ (ibid., s. 23), brzy po Pražském jaru například „převzala řízení všech významnějších agentů v zahraničí“ (Schovánek 2005: 30). KGB se s StB podílela na řadě společných operací, například proti Rádiu Svobod-

4 Naše poznámky v citátech dáváme vždy do hranatých závorek, dále už bez upozornění „pozn. R. D.“

na Evropa (Tomek 2009), při akcích proti cizím zastupitelským úřadům na území ČSSR (Schovánek 2008), kontrarozvědné ochraně mezinárodních akcí, včetně mezinárodního kongresu slavistů v Praze r. 1968 (Ptáčníková 2009: 22), nebo při operacích rozvědek StB a KGB na Západě, při nichž je také „zřejmá podrobná sovětská znalost jednotlivých agenturně-operativních akcí, objektů [...] i tajných spolupracovníků“ StB (Žáček 2017: 176). Za L. Brežněva „v zesílené míře srůstal aparát komunistické strany s aparátem KGB“ (Churaň a kol. 2000: 175) a práce v KGB mohla kvalifikovat pro nejvyšší posty v zemi, např. Jurij V. Andropov, jenž KGB vedl od roku 1967, se v roce 1982 stal generálním tajemníkem ÚV KSSS.

„BYLY NALEZENY [...] ADRESY ČESKOSLOVENSKÝCH OBČANŮ“

V únoru 1972 založila II. správa, tj. kontrarozvědka, Federálního ministerstva vnitra ČSSR osobní svazek na jméno Dean Worth, krycí jméno Dean. Jen z malé zčásti proskartovaná podoba svazku se dochovala nafilmovaná na mikrofiš v Archivu bezpečnostních složek v Praze pod signaturou KR-669820 MV. Svazek byl uložen do archivu ministerstva vnitra dne 7. 7. 1978.⁽⁵⁾

Na začátku materiálů zachovaných na mikrofiši stojí původně tajná zpráva, přeložená z ruštiny 15. 12. 1971, v níž se praví: „Při rozpracování Američana WORTH Deana [...] byly nalezeny v jeho zápisníku adresy československých občanů, jejichž fotokopie přikládáme. WORTH je americký vědec, slavista, pracuje v Ústavu slovanských a východoevropských výzkumů [sic] při Kalifornské universitě a je podezřelý ze styku s americkou rozvědkou. WORTH je nám znám od r. 1957, kdy přijížděl jako turista do SSSR a navazoval styky s osobami s nepřátelskými názory. Kromě toho tehdy odeslal několik dopisů přivezených z USA na adresy sovětských občanů, o které se zajímaly bezpečnostní orgány. V letech 1963–1964 WORTH navštěvoval kurs ruského jazyka na Moskevské státní Lomonosovově universitě. V té době aktivně navazoval styky se sovětskými občany. V tomto

5 Viz [Jmenné evidence], dostupné na WWW: <<https://www.abscr.cz/jmenne-evidence/>> [přístup 3. 7. 2018].

roce přijel WORTH znovu do SSSR v rámci vědecké výměny, kde prý chce soustředit materiály pro svou disertační práci. Bylo zjištěno, že obnovuje dřívější styky, zajímá se o osoby židovského původu. Snažil se dokonce proniknout do míst, kam je cizincům přístup zakázán, byl však zadržen [...] Pomocí operativního opatření byla u WORTHY nalezena československá vkladní knížka s 1.200 Kčs [...] Výše uvedené poznatky posíláme přátelům pro informaci. Dále jim posíláme fotokopie adres ze zápisníku WORTHY a prosíme o zaslání materiálů o WORTHYVI.“⁽⁶⁾ Bylo přiloženo 11 stran fotokopií. Slovem „přátelé“ označovala StB oficiálně rozvědky a kontrarozvědky jiných komunistických států, „[n]ejvětším přítelem StB byla ovšem KGB“ (Churaň a kol. 2000: 284).

Jednou z osob, s nimiž se Worth v Moskvě v 60. a 70. letech stýkal, byl indoevropeista Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov (1929–2017), sympatizant R. Jakobsona a pozdější pracovník na UCLA, jenž na setkání s Worthem vzpomínal.⁽⁷⁾

V Československu byla StB na podnět sovětských „přátel“ ihned spuštěna akce Dean, jejímž prvním krokem byla lustrace a dožádání, tj. sběr zpráv o československých občanech evidovaných ve Worthově zápisníku, kterých bylo asi osmdesát (fol. 27a). Americký slavista měl totiž v lednu 1972 přijet na půlroční stipendijní pobyt do ČSSR (fol. 18a).

„ŽÁDÁME VÁS O PŘÍPADNÉ STANOVISKO K ROZPRACOVÁNÍ WORTHY DEANA, ABY NEDOŠLO K NARUŠENÍ VAŠÍ AKCE“

Začalo tedy shromažďování poznatků o osobách uvedených na stránkách Worthova zápisníku, jejichž kopie poslala KGB. Z 2. odboru II. správy MV při-

6 Praha, Archiv bezpečnostních složek, sbírka *Svazky kontrarozvědného rozpracování*, arch. č. KR-669820 MV, fol. 3a. V citátech při přepisu bez signalizace normalizujeme mezery a kvůli plynulosti opravujeme pravopisné chyby, zejména korigujeme interpunkci. Všechny citace ze svazku StB v tomto článku pocházejí z arch. č. KR-669820 MV, proto dále citujeme pouze folio v závorce za citátem. Čtenáře je třeba upozornit, že svazek se dochoval jen na mikrofiši, takže např. historickou autenticitu vlastnoručních podpisů už nelze ověřit, naším cílem je proto jen informovat o obsahu svazku.

7 Srov. [Dean Stoddard Worth – Obituary], dostupné na WWW: <<https://www.snyderfuneralhome.com/obituary/dean-stoddard-worth/>> [přístup 3. 7. 2018].

šla už 5. 1. 1972 například informace o PhDr. Vladimíru Barnetovi, zaměstnanci FF UK: „Jmenovaný je blokován⁽⁸⁾ jako styk rozpracovávané osoby⁽⁹⁾ po linii OUN [tj. Organizace ukrajinských nacionalistů]⁽¹⁰⁾ v akci ‚VĚDA‘, č. sv. 440, prováděné ve spolupráci s přáteli [tj. KGB]“ (fol. 11a). Náčelník 2. odboru pplk. RSDr. Vladimír Stárek na konec připojil formulaci: „Žádám, aby poznatky k jeho osobě nám byly předávány“ (ibid.). Získané poznatky, zatím ze středočeského kraje, byly obratem poslány KGB, neboť v pozdější zprávě z července 1972 určené pro Sověty stojí, že poznatky k Worthovi a jeho stykům byly zaslány v lednu toho roku (fol. 69a). Datum 14. 2. 1972 nese šestistránková zpráva pro KGB, konkrétně soudruha P. P. Jerjonyma, podepsaná náčelníkem 8., tj. studijně-analytického odboru II. správy federálního ministerstva vnitra pplk. Arnoštem Benešem. Podle zprávy navštívil Worth do té doby ČSSR celkem devětkrát (jsou vypsána přesná data pobytů na území ČSSR, stejně jako u Worthovy manželky Gerty). „Provedenou lustrací na rozvědce i kontrarozvědce nebylo k oběma jmenovaným zjištěno žádných státobezpečnostních poznatků,“ stojí ve zprávě (fol. 72a). Byly prověřeny všechny Worthovy styky, z nich 31 patřilo ke středočeskému kraji, většinu tvořili pracovníci Karlovy univerzity nebo Československé akademie věd. Mezi nimi figurovali PhDr. Karel Oliva, Miroslav Renský, v letech 1961–1966 rozpracováván, PhDr. Vladimír Barnet, rozpracováván v akci Věda, PhDr. Antonín Dostál, jenž emigroval s rodinou roku 1970, a další. „Je pokračováno v ustanovování a šetření k dalším jeho stykům v krajích Hr. Králové, Brno, Ostrava a Bratislava. K osobě WORTHY Deana budou provedena agenturně operativní opatření k jeho kontrole po dobu pobytu na našem území. Žádáme Vás o případné stanovisko k rozpracování WORTHY Deana, aby nedošlo

8 Blokace označovala „koordináční opatření, jehož cílem bylo předejít situaci, aby bylo k jedné osobě vedeno více svazků“ (Blažek /ed./ 2017: 9).

9 Rozpracování spočívalo v „úplném objasnění a zadokumentování podvatné činnosti konkrétních osob“ a zahrnovalo také operativní úkony nutné k zamezení takové činnosti, cílem tedy bylo „zabránit další trestné činnosti a s přihlédnutím ke stupni její společenské nebezpečnosti zakončit některým z opatření její realizaci“ (Churaň a kol. 2000: 298).

10 Problematika OUN zaměstnávala StB dlouhodobě, například v 60. letech spolupracovala v této oblasti na akci s KGB, vliv sympatizantů OUN se měl projevit i na pražském mezinárodním kongresu slavistů v roce 1968, viz Koutek (2005: 324–325).

k narušení Vaší akce. Zamýšlená opatření budou předložena ke konzultaci,“ končí zpráva mjr. Beneše pro sovětské kolegy (fol. 76a).

Z krajských správ ministerstva vnitra docházely postupně poznatky k prověřovaným stykům. Z Brna došly poznatky k těmto osobám v lednu 1972 a zároveň bylo zkontrolováno, že Worth v jihomoravském kraji pobýval pouze jednou, a to ve dnech 14.–16. 6. 1967. Tehdy se ubytoval v hotelu Continental a v této době nebyly „zjištěny žádné zpravodajsky zajímavé poznatky“ (fol. 12a). Dále zpráva pokračuje: „Pokud se týká oob z JMK [jihomoravského kraje], jejichž jména byla zjištěna ze zápisníku WORTH, jedná se o pracovníky filosofické fakulty UJEP v Brně, katedra slavistiky nebo anglistiky“ (ibid.). Byla provedena ustanovka těchto styků (ustanovka bylo ztotožnění osoby, o niž měla StB z nějakého důvodu zájem, jejím cílem bylo „zjištění jména, dat narození, bydliště, povolání a dalších charakteristik ustanovované osoby“, viz Churaň a kol. 2000: 375):

Doc. Miroslav Grepl – k němu neměla StB „žádné státobezpečnostní poznatky“ (fol. 12a).

Doc. Milan Kopecký – u něho zjistila prověrka, že „se jedná o silně nábožensky zaměřeného člověka, který udržoval styky se členy zrušeného řádu dominikánů a v roce 1968 byl pozván dr. Sante GRACIOTTI[M]⁽¹¹⁾ na kursy italského jazyka [...] na katolické universitě Sv. srdce v Římě [...] Dle zjištění po roce 1968 odmítl Milan KOPECKÝ spolupráci se sovětským vědcem NIKOLSKIM [sic],⁽¹²⁾ se kterým pracoval na nějakém díle o J. A. KOMENSKÉM. KOPECKÝ v této době vykonával funkci proděkana a snažil se zachraňovat pracovníky university, kteří se pravicově projevovali“ (fol. 13a).

PhDr. Roman Mrázek – k jeho osobě nebyly zjištěny žádné závadové poznatky, prověrka ohodnotila jako zajímavé jen jeho četné zahraniční cesty, mj. byl pozván na dva týdny do Itálie Sante Graciottim. Aktuálně byl dr. Mrázek „blokován na výjezd do zahraničí Městskou prokuraturou Brno pro tr. čin podplácení“ (ibid.).

11 Sante Graciotti (nar. 1923), italský jazykovědec, slavista, autor monografie o staročeské Milánské bibli.

12 Zřejmě Sergej Vasil'jevič Nikol'skij (1922–2015), ruský literární vědec.

Dále zpráva obsahuje informace o prof. Bořivoji Novákovi, PhDr. Jaroslavu Ondráčkovi, doc. Karlu Palasovi, PhDr. Vlastimilu Válkovi a doc. Antonínu Vaškovi. U nikoho z nich však nebylo zjištěno, že by se s Worthem v Brně v roce 1967 setkal.

Z krajské správy ministerstva vnitra v Hradci Králové přišlo tajné sdělení podepsané tamějším náčelníkem 2. odboru mjr. Vondroušem s datem 13. 1. 1972.⁽¹³⁾ Zpráva sděluje, že PhDr. Oldřich Uličný je evidován na StB v Hradci Králové, že Dean Worth přicestoval do Hradce Králové 13. 6. 1967 a v hotelu byl navštíven Uličným, s nímž Worth, ačkoli mluví plyně česky, hovořil anglicky, avšak „[o]bsah rozhovoru nebyl zjištěn“ (fol. 16a). Nicméně „[d]odatečným šetřením bylo zjištěno, že Dean WORTH dne 13. 6. 1967 přednášel v Hradci Králové pro pobočku Jazykovědného sdružení ČSAV na téma ‚Pohyblivý přízvuk v ruském jazyce‘“ (ibid.). Na závěr zpráva uvádí: „Na základě Vašeho sdělení bude převzat Oldřich ULIČNÝ do aktivního rozpracování. V případě, že budou zjištěny další poznatky k WORTHŮVI, budou Vám postoupeny“ (fol. 17a).

11. únorem 1972 je datována zpráva do akce Dean od mjr. Navrátila z krajské správy v Ostravě. Tamější pracovníci provedli ustanovení všech osob z Worthova zápisníku. Poznatky se týkají PhDr. Jiřiny Mückové-Jirákové, doc. Jaroslava Sekery⁽¹⁴⁾ a dalších. Z bohemistů byl ustanoven doc. Alois Knop, jenž dříve působil jako vedoucí katedry českého jazyka na pedagogické fakultě v Ostravě. V období po „lednu 1968 se aktivně zapojil do politického života společně s dalšími osobami z pedagogické fakulty, které se snažily vyzískat

13 2. odbor na krajských správách byla kontrarozvědka, viz Frolík (2002: 469).

14 Literární historik a rusista doc. Sekera (1929–2007) „jako jediný pedagog na pedagogické fakultě v Ostravě otevřeně vystupoval proti progresistům, a když viděl, že je ignorován, odmítl se zúčastňovat dalších členských schůzí KSČ. Na těchto pozicích stál pevně i v srpnu 1968. V průběhu roku 1969 a začátkem roku 1970, kdy se na fakultě začala provádět očista od pravicových exponentů, byl jmenovaný členem výboru ZO KSČ, později předsedou ZO KSČ a členem komise, která prováděla na fakultě prověrky. Někteří pedagogové si vytýčili úkol zkompromitovat SEKERU, aby svým rozhodováním na stranické půdě nemohl již škodit těm exponentům pravice, kteří ještě na fakultě zůstali. SEKERA tento záměr nepostřehl a přijímal od těchto osob pozvání k večerním sedánkám, kde jej opijeli. V důsledku toho propadl alkoholu do té míry, že to mělo vliv na jeho nervovou soustavu a musel již koncem roku 1970 a v průběhu roku 1971 se podrobit ústavnímu léčení. Ani v současné době není jeho zdravotní stav dobrý. Pro své nekompromisní stanovisko v otázce na vývoj politické situace v ČSSR není SEKERA u převážné většiny pedagogů oblíben“ (fol. 23a–24a).

z obrodného procesu co nejvíce. V roce 1968 podepsal „2000 slov“ a svůj podpis se snažil veřejně hájit, mimo jiné i na městské konferenci KSČ v Ostravě v červnu 1968. V té době se stal předsedou městského výboru Národní fronty v Ostravě [...] V polovině roku 1969 byl z funkce předsedy MěV NF v Ostravě odvolán. Za svou pravicovou činnost v letech 1968–1969 byl počátkem roku 1970 vyloučen z KSČ, později zproštěn vedení katedry a v říjnu 1971 musel odejít z pedagogické fakulty“ (fol. 22a). Doc. Knop pak pracoval jako učitel němčiny na jazykové škole a byl „rozpracováván [...] zdejším 1. oddělením II. odboru⁽¹⁵⁾ v pozorovacím svazku č. 12617 – akce „RADEK“ jako exponent pravic“ (fol. 23a). Dalším ustanoveným byl rusista doc. Rudolf Zimek, působící na FF UP v Olomouci, který byl „rozpracováván O-StB Olomouc v problematice vysokých škol pro své vztahy do kapitalistických států“ (fol. 25a). Zpráva končí informací, že prověrka zjistila Worthův pobyt v Ostravě ve dnech 5. 5. až 6. 6. 1967 v hotelu Moravia, ale přímé osobní styky ustanovených osob s Worthem zjištěny nebyly.

Z krajské správy StB v Bratislavě došla na dožádání z ledna 1972 odpověď až v červnu. Prověrkami bylo zjištěno, že zájemovými osobami byli bývalí nebo soudobí pracovníci pedagogické fakulty v Nitře či vědečtí pracovníci z Bratislavy. Orgánům se však nepodařilo identifikovat dvě jména: „BLENÁR Vincent“ (tj. Vincent Blanár) a „DUREVIČ Ľubomír“ (fol. 57a; míněn je Ľubomír Ďurovič).

„PROVÁDĚT JEHO AKTIVNÍ KONTROLU A ROZPRACOVÁNÍ PO DOBU POBYTU NA NAŠEM ÚZEMÍ“

D. Worth přijel do ČSSR 15. 1. 1972. Původně měl přijet s manželkou 1. ledna, avšak na ministerstvu školství se ohlásil až 17. s tím, že přicestoval z Moskvy před dvěma dny. Podezření StB zesílila okolnost, že přijel bez manželky a ubytoval se u Hildy Šebové, kterou znal z předchozího pobytu, v Praze 1 v bytě, který byl nahlášen u Čedoku. Ministerstvo se ho sice snažilo přemístit od 1. 3. na svou ubytovnu, ale Worth „se velmi energicky bránil

15 2. odbor na krajských správách byla kontrarozvědka.

přestěhování a argumentoval tím, že u paní Šebové má svoje pohodlí, studijní možnosti a dietní kuchyni“ (fol. 18a). Podezření bylo dále vystupňováno, když na StB doputoval dopis od Worthovy manželky adresovaný jejímu manželovi na zmiňovanou ubytovnu ministerstva (ibid.).

9. února se sešli na poradu o Worthovi příslušníci StB, aby zjistili, „zda není zařazen v některých ústavech ČSAV nebo ministerstva školství v Praze“ (fol. 19a). Jeden příslušník StB informoval, že Worth se ve druhé polovině ledna dostavil na Ústav pro jazyk český ČSAV v Letenské ul. 4 a tam se ptal na Miloslava Sedláčka, zúčastnil se tam také semináře. Na Wortha se v akademii věd už na konci ledna ptali podle výpovědi jedné tamější pracovnice „dva orgánové ministerstva vnitra“ (fol. 19a).

Dosud shromážděné poznatky v akci Dean daly podnět k opatření datovanému 21. 2. 1972: „Na základě sdělení sovětských přátel a nepřátelské činnosti a styku s americkou zpravodajskou službou [...]“ (fol. 27a) byly navrženy další kroky při rozpracování. Worthovy styky jsou „v podstatě z celé republiky, nejvíce z Prahy, Bratislavy, Brna, Nitry a Ostravy“ (ibid.), jedním ze styků byl také Robert Boston Warner, tiskový přidělenec zastupitelského úřadu v Praze mezi lety 1965 až 1968, údajný pracovník CIA. „V důsledku podezření ze zpravodajské činnosti Deana WORTHHA ve prospěch americké zpravodajské služby navrhuji provádět jeho aktivní kontrolu a rozpracování po dobu pobytu na našem území“ (ibid.), píše mjr. Břetislav Zeler z kontrarozvědky. Je formulováno celkem deset dalších kroků v rozpracování: měli být prověřeni Šebovi, u nichž Worth bydlel, přičemž cílem prověrky bylo „jejich využití jako důvěrníků ke kontrole jeho styků a provedení úkonu G-9“ (ibid.; úkon G-9 byla tajná technická prohlídka neboli tajný vstup do objektu a tzv. výjem, tedy prohlídka k získání zpravodajských informací, ofotografování potřebných písemných materiálů apod.),¹⁶ bylo třeba „upřesnit pracoviště WORTHHA na ČSAV a Universitě Karlově a ustanovit osoby, se kterými zde spolupracuje“, krom toho „sledovat jeho návštěvy na ZÚ [zastupitelském úřadě] USA [...] a ustanovovat pracovníky AVV [amerického velvyslanectví] v Praze, se kterými přichází do styku“, také „[p]rovéřit možnost využití spo-

16 Srov. Churaň a kol. (2000: 392–393), Povolný (2001: 100).

lupracovníka 10. odboru II. správy FMV „ZLATO“, jehož adresa byla nalezena v zápisníku Deana WORTHHA sovětskými přáteli“, dále z „dosud zjištěných a ustanovených styků vyhledat nejvhodnější osobu a po prověrce v kladném případě přistoupit k jejímu využití do akce“ (fol. 27a). Rovněž měly být informovány krajské správy StB pro případ Worthova příjezdu, mělo se provádět „několikeré sledování WORTHHA“, úkon G-9 se měl provést v „místě bydliště, případně na pracovišti“, měl se realizovat úkon K-3 (tj. kontrola poštovní korespondence) a v případě zjištění „závadových státobezpečnostních poznatků“ se měl provést úkon E-4 (tj. tajný telefonní odposlech). Jak uvidíme, byly všechny tyto úkony v akci Dean skutečně realizovány. Pro srovnání: telefonní odposlech byl roku 1972 v celé činnosti StB aplikován v celkem 535 případech a tajná technická prohlídka (tj. úkon G-9) v pouhých 151 případech (Povolný 2001: 101). Worth se tedy stal jedním z prominentích objektů zájmu StB toho roku.

Spolupracovník s krycím jménem Zlato na schůzce se svým řídicím orgánem StB mjr. Glogarem dne 7. 3. 1972 informoval o D. Worthovi. V záznamu datovaném 13. březnem 1972 a vyhotoveném mjr. Emilem Glogarem čteme, že pramen⁽¹⁷⁾ se s ním setkal na obědě v Klubu architektů 28. 2. 1972, ptal se ho mj. na jeho názor na Nixonovu návštěvu Číny. S Worthem se sice znal jen z jednoroční stáže ve Spojených státech v letech 1967–1968 na UCLA, nicméně „připouští, že WORTH je typem, který může se zabývat zpravodajskou činností za svého pobytu v ČSSR“ (fol. 30a). Kdo byl spolupracovník Zlato? Na jiném místě ve spise (fol. 73a) se dozvídáme, že byl univerzitním profesorem na Karlově univerzitě, ke spolupráci byl získán v roce 1971, v letech 1967–1968 absolvoval jednoroční stáž na UCLA (fol. 30a). Pod krycím jménem Zlato je k roku 1971 registrován spolupracovník Zdeněk Stříbrný (1922–2014),⁽¹⁸⁾ anglista, jenž se o svých stycích s StB poměrně otevřeně vyjádřil ve vzpomínkách: „Musím se přiznat, že dosud snad neuplyne den, abych bolestně a často

17 Pramenem se rozumí „utajovaný zdroj informací“, mohli jím být „operativní pracovníci, spolupracovníci nebo operativní technika a sledování“ (Churaň a kol. 2000: 277).

18 Viz [Jmenné evidence], dostupné na WWW: <<https://www.abscr.cz/jmenne-evidence/>> [přístup 3. 7. 2018].

s pocitem studu nepřemýšlel o svých stycích s StB“ (Stříbrný 2005: 55; srov. též Petrání 2015: 491–492).

Brzy byla II. správa informována přísně tajnou zprávou, že „namátkově prováděným technickým úkonem byly k objektu akce ‚Dean‘“ (fol. 34a) získány poznatky zachycením dopisu od R. Autyho z Oxfordu pro dr. Olega Suse v Brně (jenž byl StB v 60. i 70. letech rozpracováván).⁽¹⁹⁾ V dopise, který přišel do Brna 14. 3. 1972, Auty informuje, že Worth je nyní v Praze a že si s ním Sus, jehož článek byl Worthovi oklikou zaslán, může osobně promluvit.

„POTŘEBUJEME NA URČITOU DOBU UMOŽNIT PŘÍSTUP DO JEHO POKOJE“

8. dubna 1972 byla vyhotovena ustanovka na Worthovy ubytovatele manžele Šebovy: Antonína, který se politicky neprojevoval a je „hodnocen jako člověk naprosto pasivní“ (fol. 36a), a Hildu, která se rovněž „nikdy [...] do politických akcí nezapojovala a ani se sousedy se do takových hovorů nedávala“, takže „je hodnocena jako zcela pasivní“ (fol. 37a). Podobně vyznívá také posudek zasláný z pracoviště paní Hildy Šebové. Na základě prověrky proto StB přistoupila ke zpravodajskému pohovoru s cílem získat H. Šebovou jako důvěrníci pro rozpracování Wortha a zejména ověřit „možnost provedení úkonu G-9“ (ibid.). Návrh na pohovor je datován 11. květnem 1972. Pracovníci StB naplánovali, že pokud se Šebová projeví „jako vhodný typ, bude dojednána další schůzka, kde bude přímo požádána, zda je ochotna umožnit nám [tj. orgánům kontrarozvědky] vstup do bytu WORTH. Náš požadavek bude legendován tím, že na AVV [tj. americkém velvyslanectví] se ztratily utajované materiály a máme podezření, že tyto materiály má u sebe WORTH. Hned při první schůzce bude ŠEBOVÉ dán k podpisu závazek o mlčenlivosti“ (42a–43a).

Pohovor proběhl 12. 5. 1972. Mjr. Břetislav Zeler a mjr. Jiří Lebeda se Šebové představili jako příslušníci ministerstva vnitra. Šebovi se s Worthem

19 Viz [Jmenné evidence], dostupné na WWW: <<https://www.abscr.cz/jmenne-evidence/>> [přístup 24. 8. 2019].

seznámili podle výpovědi Šebové přes Čedok a nejsou s ním poutáni žádným bližším vztahem. Šebová pak byla požádána o pomoc, a když souhlasila, „byla seznámena s tím, že potřebujeme nahlédnout do bytu WORTH. V tomto smyslu projevila jisté obavy. Byla ubezpečena, že s jeho věcmi nebude nic děláno, pouze potřebujeme na určitou dobu umožnit přístup do jeho pokoje“ (fol. 45a). Ostatní mělo být dojednáno na další schůzce. Šebová orgánům sdělila, že již při minulé Worthově návštěvě se na něho dotazoval někdo z ministerstva vnitra. Na závěr podepsala slib mlčenlivosti, jehož fotokopie se ve spisu zachovala na fol. 46a. Další schůzka s důvěrníci Šebovou se konala 23. 5. 1972. Bylo dohodnuto, že do bytu vstoupí dva pracovníci ministerstva vnitra; Worth měl být toho dne mimo Prahu.

Hned následujícího dne došlo ve Worthově pokoji k provedení úkonu G-9, tj. k výjmu, a to v čase 8:45 až 9:30. Výsledek: „Byla získána řada adres čs. státních občanů, se kterými udržuje WORTH přátelské styky. Nepodařilo se nalézt žádné dokumenty dokazující nebo signalizující styk jmenovaného s americkou rozvědkou“ (fol. 48a).

Krajská správa v Ostravě na základě dožádání provedla zpravodajské vyšetření PhDr. Jiřiny Mückové-Jirákové a doc. Jaroslava Sekery kvůli okolnostem jejich seznámení s Worthem. Zjistilo se, že se seznámili roku 1967 na pedagogické fakultě v Ostravě, kde měl Worth přednášku o školském systému v USA. Oba pak poprosili Wortha o zaslání publikací z USA, Mücková-Jiráková mu napsala několik pohlednic a dopisů, setkala se s ním ještě na sjezdu slavistů v Praze roku 1968 a poslala mu pohlednici, od té doby kontakt zcela ustal. A tak ani Mücková-Jiráková, ani Sekera „nejsou vhodné osoby k dalšímu zpravodajskému využití“ (fol. 60a).

„BUDE PODSTATNĚJI VYTĚŽENA K WORTHHOVI“

19. 5. 1972 proběhl pohovor pracovníků StB s Eleonorou Slavičkovou (pozdější autorkou *Retrográdního morfematického slovníku češtiny* [...], 1975), tehdy pracovnící ministerstva národní obrany, s cílem mj. ověřit její „vhodnost k získání ke spolupráci“ (fol. 50a). Podle svých slov, jak informuje záznam o pohovoru, dělala Slavičková Worthovi při jeho návštěvě roku

1967 „stálého průvodce, takže s ním byla denně ve styku“ (ibid.), při současné návštěvě se s ním však nesetkala a ani na tom nemá zájem. Na závěr byla „požádána o zachování mlčení o obsahu rozhovoru a bylo dohodnuto další setkání na příští týden, kdy bude navštívena orgánem VKR [vojenské kontrarozvědky], který si převezme písemné hlášení“ (ibid.). Celkově se „projevila jako vhodný typ k získání“ a také prověrka přes dva důvěrníky „dopadla příznivě“, takže podle plánu měl být následující týden „uskutečněn další styk, při kterém bude podstatněji vytěžena k WORTHOM“ (fol. 52a). StB však neuniklo, že Slavičková zamlčela svůj telefonát s Worthem.

Další pohovor se Slavičkovou se uskutečnil podle dochovaného tehdy přísně tajného záznamu 23. 5., protože o den dříve informovala orgány telefonicky, že se s Worthem setkala. Při pohovoru „předala písemné hlášení o styku s WORTHOM v r. 1967 i písemné hlášení ze styku dne 22.5.1972. Při předání těchto hlášení byla podrobně vytěžena k WORTHOM“ (fol. 53a). Ačkoli v roce 1967 se s Worthem často stýkala, „vedli spolu rozhovory pouze v [sic] odborných otázkách. K vnitřně politickým problémům se WORTH při žádné příležitosti nevyjadřoval ani neměl žádné dotazy tohoto charakteru“ (ibid.) a podobné to prý bylo i při setkání v květnu 1972, jak je uvedeno v hlášení. Záznam StB připomíná, že ani tentokrát Slavičková neuvedla svůj telefonický rozhovor s objektem (schůzka 22. 5. byla totiž telefonicky domluvena), a bylo jí doporučeno, aby v případě kontaktu z Worthovy strany „toto ohlásila orgánu VKR [vojenské kontrarozvědky] a jednala dle platných směrnic. Obdobně aby postupovala při náhodném setkání“ (ibid.). Slavičková ještě uvedla, že Worth se „dobře zná se všemi čl. odborníky slavistiky. HAVRÁNEK, KRÍŽKOVÁ, BĚLIČ, UTĚŠENÝ, HORÁLEK, FILÍPEK [sic, Filipec], KUCHAR, NĚMEC, KOPEČNÝ, VACHEK, DOKULIL, PÁLEK [sic, Palek], SKALIČKA, NOVÁK, SGALL“ (ibid.). Worth měl podle ní „i blízký vztah k prof. ADAMCOVI z filosof. fakulty, který ho pozval v r. 1967 na hody někam na Hodonínsko. V r. 1969 byl prof. ADAMEC na tříměsíčním pobytu v USA. Dále byl WORTH během svého pobytu v r. 1967 na návštěvě prof. ISAČENKA [...] Mimo toho [sic] byl na návštěvě u prof. BĚLIČE“ (fol. 54a). Ve zhodnocení pohovoru mjr. Jaroslav Hedeja poznamenal, že Slavičková „v tomto prostředí má možnosti získat řadu konkrétních, zájmových údajů pro potřeby kontra-

rozvědky“, takže „bylo dohodnuto, že ji orgán VKR vyhledá a pohovoří spolu o dalších otázkách“ (ibid.).

To se stalo 7. 6. 1972, jak svědčí další zachovaný přísně tajný záznam. Během schůzky „byla dotěžena k písemnému hlášení o dalším styku s prof. WORTHEM, který uskutečnila dne 28.5.1972“ (fol. 68a). Slavičková znovu ujistila, že Worth se vůbec o politických otázkách nezmínil ani v roce 1967, ani nyní, většinu času tráví v knihovnách při studiu. Worth nicméně zmínil, že byl se S. Wollmanem na výletě v Karlových Varech. Pokud jde o plánované rozlučkové posezení s Worthem v druhé půli června 1972, bylo jí ze strany StB „doporučeno, aby na tuto závěrečnou schůzku šla a napsala písemné hlášení o průběhu této schůzky, obsahu jednání i celkové účasti čl. občanů a dalších účastníků“ (ibid.). Slavičková zmínila dále styk Wortha s Lubomírem Doleželem, který po Srpnu emigroval. Na konec záznamu o pohovoru se Slavičkovou poznamenal mjr. Hedeja: „Na jmenovanou bude vypracován návrh na získání a bude provedeno získání ke spolupráci.“⁽²⁰⁾

VÝSLEDKY AKCE DEAN A ZÁVĚRY

Dnem 25. 7. 1972 je datována závěrečná zpráva o Deanu Worthovi, adresovaná P. P. Jerjonymovi, jednomu ze sovětských přátel, jak příslušníky KGB československé bezpečnostní orgány nazývaly. Worth, „o kterého jste projevíli zájem“ (fol. 69a), pobýval v ČSSR od 15. 1. do 18. 6. 1972. „Použitou agenturou ani technickými prostředky se nepodařilo získat žádné poznatky, které by potvrzovaly jeho styk s americkou zpravodajskou službou,“ shrnovala zpráva StB (ibid.). 18. 6. odjel Worth do Vídně a po několika dnech strávených v rakouské metropoli měl zamířit zpět do USA. Na podzim 1972 by se však měl zúčastnit mezinárodního sjezdu slavistů ve Varšavě a také chtěl podle „agenturních poznatků [...] opět přijet do ČSSR v roce 1973“ (ibid.). Jednu z příloh zprávy tvořily „adresy sovětských obča-

20 Tamtéž, fol. označené jako „68a“ (ve skutečnosti 69a). Další folioci uvádíme v soulase s číslováním původního svazku, tj. na fol. „68a“ navazuje „69“, v této studii je označeno jeho *recto* jako 69a.

nů získané v písemnostech jmenovaného“ (ibid.). Worth však do Československa roku 1973 ani v následujících letech nepřijel, jak svědčí jiná zpráva kontrarozvědky ze 4. 7. 1978 (fol. 79a).

Stejné datum, 4. července 1978, nese návrh na archivaci svazku v akci Dean na 10 let, v němž je celá akce sumarizována: „Prověrka byla započata na základě sdělení sovětských přátel, kteří u jmenovaného našli zápisník s mnoha adresami čs. st. příslušníků [...] V průběhu kontroly prof. Deana WORTHa se nepodařilo získat poznatky, které by potvrzovaly, že jmenovaný na našem území prováděl špionážní nebo jinou nepřátelskou činnost [...] Písemnosti získané cestou TA-133, TA-2LL [sic] a TA-144⁽²¹⁾ [...] do akce DEAN byly skartovány“ (fol. 81a). Podobným akcím ze strany StB byli vystaveni i mnozí další zahraniční vědci navštěvující ČSSR.

Přes zapojení zpravodajsko-technických úkonů a řady pracovníků nepřinesla akce StB Dean v podstatě žádné bezprostřední výsledky, prokázala však funkčnost spolupráce se „sovětskými přáteli“, umožnila získat poznatky z bohemistického prostředí, které mohly být využity jindy, a upozornila StB na některé osoby, u kterých usoudila, že bude vhodné jim věnovat více pozornosti, jako byli Oldřich Uličný nebo Eleonora Slavičková. Akce Dean tak ilustrativně ukazuje i mechanismus pronikání bezpečnostních složek komunistického režimu do struktur československého akademického prostředí.

PhDr. Robert Dittmann, Ph.D.

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

nám. J. Palacha 2

116 38 Praha 1

robert.dittmann@ff.cuni.cz

21 Jedná se o telefonní odposlech a kontrolu dálnopisu (TA-133), tajnou technickou prohlídku, tj. výjem (TA-144), a prověrku korespondence (TA-211), viz Povolný (2001: 100).

PŘÍLOHA: UKÁZKY ZE SVAZKU VEDENÉHO
NA DEANA S. WORTHA (KR-669820 MV)

OBR. 1

Seznam dokumentů
ve svazku číslo 2099

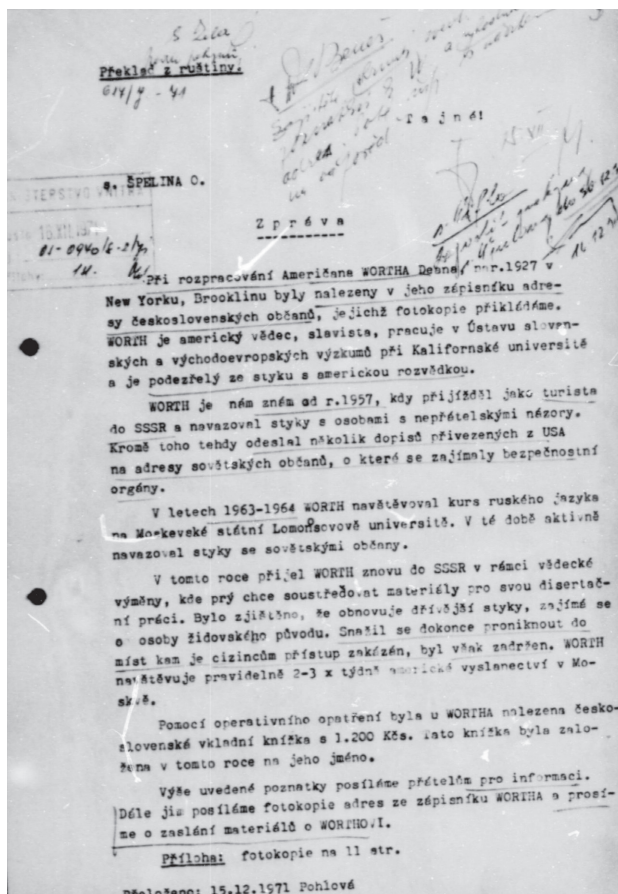
Por. č.	Opisování agentů - dokumentů (vše - o čem - o kom - upř. pojednání)	Str. zařazení na straně	Poznámka
1	WORTH Dean - ľudsk. listy	1, 2, zničeno	
2	WORTH Dean - dorážkami	3-10, zničeno	OS-0940/P-2/41
3	BARNET Vladimir - sdělení	11,	OS-010/P-2/72
4	Alca, DEAN - sdělení	12-15	OS-041/P-2/72
5	Alca, DEAN - sdělení	16, 17	OS-054/P-2/72
6	WORTH Dean St. - záznam	18,	
7	záznam	19	
8	fotografie - Hülle	20, zničeno	
9	Alca DEAN - zpráva	21-25	OS-019/P-3/72
10	Alca DEAN - vojens. g. f. e. r. s. i	26-28	
11	WORTH - zpráva	29-31	OS-024/P-2/72
12	BARNET - sdělení	32-33	OS-010/P-2/72
13	Alca DEAN - zpráva	34	OS-0030/P-2/72
14	Alca DEAN - dopis	35, zničeno	OS-0042/P-3/72
15	ŠEBBA Aleksei - instrukce	36	OS-0404/P-2/72
16	ŠEBBOVA Aleksei - instrukce	37	OS-0403/P-2/72
17	Alca DEAN - sdělení	38	OS-00133/P-8/72
18	Alca DEAN - dopis	39-40, zničeno	OS-00600/P-2/72
19	záznam na gramofonu, 2x, přehráv	41-43	
20	záznam ze gramofonu, přehráv	44-46	

SVZ & ml. 725

Archiv bezpečnostních složek, sbírka Svazky kontrarozvědného rozpracování (KR), arch. č. KR-669820 MV

První strana seznamu dokumentů, které byly obsaženy ve svazku vedeném na Deana S. Wortha. Jak je patrné, z této části byla zničena jen malá část dokumentů. Většina svazku se dochovala díky nafilmování na mikrofiš.

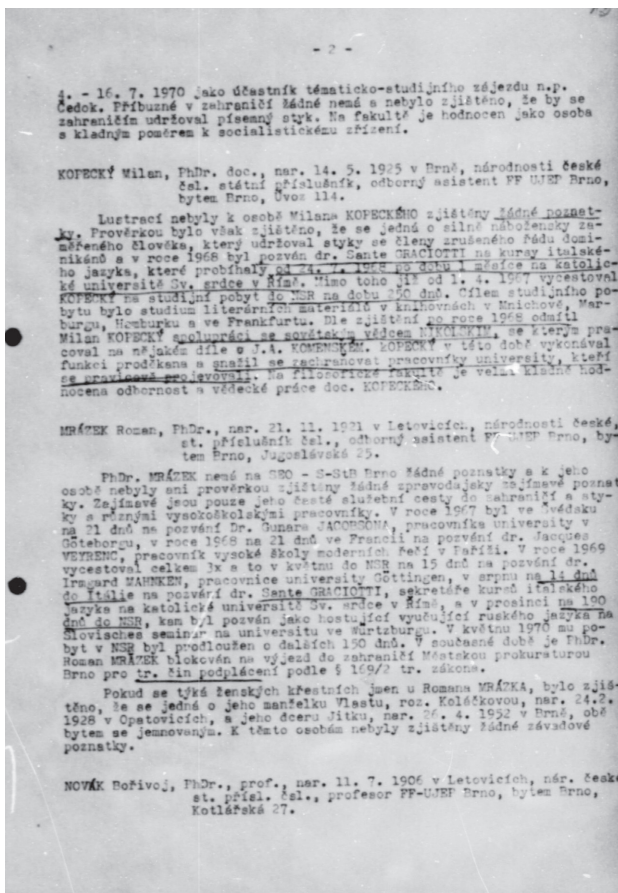
OBR. 2

Archiv bezpečnostních složek, sbírka Svazky kontrarozvědného rozpracování (KR), arch. č. KR-669820 MV

Kromě jedenácti stran fotokopií, na nichž byly adresy československých občanů z Worthova zápisníku, dostala československá kontrarozvědka od „sovětských přátel“ (fol. 27a) informace o Worthových návštěvách a činnosti v SSSR od roku 1957. Překlad z ruštiny datovaný 15. prosincem 1971 je určen Oldřichu Špelinovi, v té době zástupci náčelníka československé kontrarozvědky, tj. II. správy FMV (Bárta – Kalous – Povolný – Sivoš – Žáček 2017: 480; heslo Špelina Oldřich, autor hesla Milan Bárta).

OBR. 3

Archiv bezpečnostních složek, sbírka Svazky kontrarozvědného rozpracování (KR), arch. č. KR-669820 MV

Tzv. ustanovka osob zapsaných v zápisníku Deana Wortha. Ustanovka, slangový termín StB převzatý od Sovětů, znamenala „identifikaci určité osoby, která se dostala, třeba i zcela náhodně, mezi zájmové osoby StB“ (Churaň a kol. 2000: 375). Poznatky na tomto snímku byly zaslány krajskou správou ministerstva vnitra v Brně s datem 4. 1. 1972 – jde zejména o informace zjištěné k Milanu Kopeckému a Romanu Mrázkovi z FF UJEP v Brně.

II. správa TIV
Místo: 13. odd. J.
Operat. pracovník: M. J. GONAR
Záměr: ...
C. osoba: JCC kr. jméno: Zlatko
Číslo poznámky: 05-0 134/10-1/72
(Pozna při ovládnutí mimo odd.)

Výsledek: 2
Počet listů: 3
Přílohy: 2
Rozdělovník:
1x Analytika
1x ...
1x ...

v Praze dne 13.3. 1972

OSTRŮŽKA - TAJNE
(po vyplnění)

ZÁZNAM číslo
navazuje na záznam č. ...

11-0294/1-3/72
Kul

zpráva podává poznatky:
WORTH Denn, profesor USA - zpráva

Schůzka konána dne 7.3.1972
Mimo schůzky: ...
Kl. Pk. účastník schůzky, veřejný přítel, trestní
Svědectví spolupracovníka:
provozní, je prováděna, zpráva, potvrzení a ne-
...
Průběh schůzky:
Základ spolupracovník:
a) rozhovor s osobou, která
- se popla, schůzky zúčastnila
- se o účelnosti jednání
b) přehledem dokumentu
c) byl a poprvé uveden schůzky
d) popla, schůzky se aktivně účastnil
e) schůzky vyhodnotil

1. Text 2. Obsahová věsta 3. Dokumentová 4. Opakování 5. Data osob uvedených v záznamu
6. Název operativního pracovníka na zajištění poznámek

1. Od února 1972 působí v Praze americký profesor slavistiky a kalifornské univerzity v Los Angeles, Denn WORTH, který je zde na několikaměsíční vědecké stáži. Dne 28.2.1972 jsem se s ním setkal v klubu architektů na oběd, kde WORTH zřejmě dosti že to dochází. Profesor WORTH m.j. řekl, že v Praze se učí asi 8 hodin ve své vědecké činnosti se zabývá tvorbou slov v slovanských jazycích. Prozatím bydlí v Praze 1., Hlavičková 3. P. WORTH je ženatý, ovšem v Praze je sám bez rodiny a jeak zde marně v současně době se rozvádí. Monover byl uveden v provedení m.j. v okruhu vědeckých m.j. WORTH. Dostal jsem se od něj získat ná-
zor o chle PŘÍCHOVY návštěvy v Jáně. Takže jde o m.j.

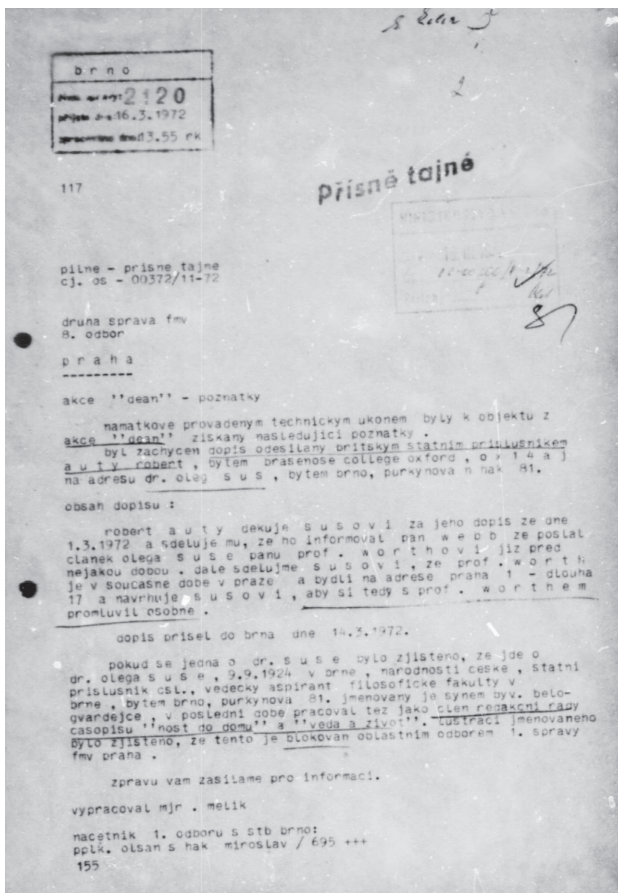
Poznámka: Každý pracovník (přísluší) při na samostatný záznam
* = potvrzení platnosti
** = zpráva zpráva týká-li se výhledu uvedená kategorizace číslo st. přísl.

780-70

Archiv bezpečnostních složek, sbírka Svazky kontrarozvědného rozpracování (KR), arch. č. KR-669820 MV

Záznam o schůzce konané 7. 3. 1972 se spolupracovníkem s krycím jménem Zlato, jenž se setkal s Worthem 28. 2. 1972 a usiloval od něho mj. „získat názor a ohlas NIXONOVY návštěvy v Číně“ (fol. 29a). Na závěr zprávy je uvedeno, že ačkoli Zlato zná Wortha jen povrchně, „připouští, že WORTH je typem, který může se zabývat zpravodajskou činností za svého pobytu v ČSSR“ (fol. 30a). Agenturní zpráva na snímku odpovídá běžné rutině, jak byly řídicími operativními pracovníky vyhotovovány: spolupracovník předal nejčastěji ústní zprávu, operativce její obsah sepsal s dalšími identifikačními údaji a vyhodnotil její věrohodnost; rozdělovník (na snímku vpravo nahoře) uvádí, kolik kopií bylo vytvořeno a kam byly založeny, vždy to byl také svazek spolupracovníka (Churaň a kol. 2000: 29–30).

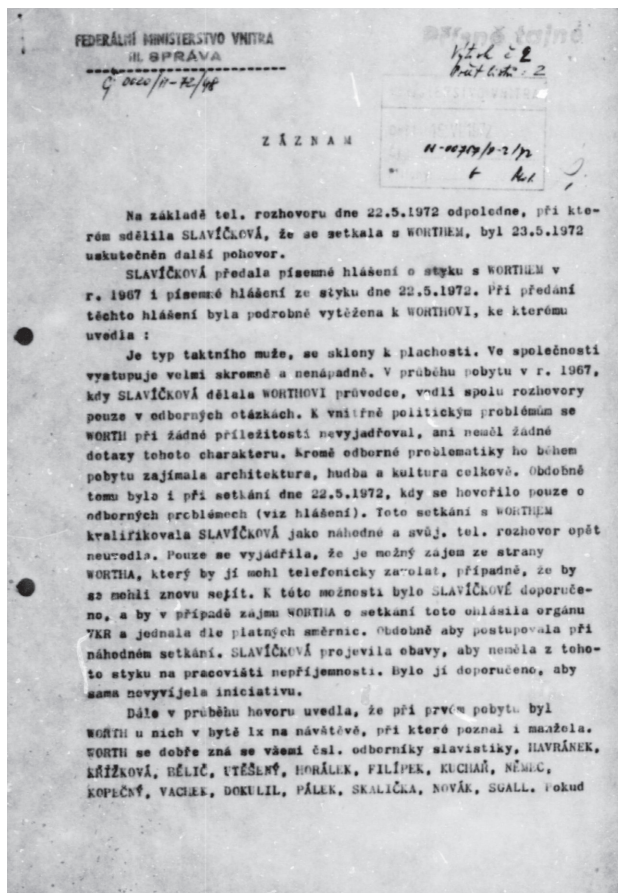
OBR. 5

Archiv bezpečnostních složek, sbírka Svazky kontrarozvědného rozpracování (KR), arch. č. KR-669820 MV

Zpráva o záchytu korespondence mezi Robertem Autym a Olegem Susem, v níž je zmíněn Dean Worth. Zpráva, reprodukcí také obsah dopisu, byla jako pilná a přísně tajná poslána z Brna na kontrarozvědné oddělení ministerstva vnitra do Prahy v březnu 1972.

OBR. 6

Archiv bezpečnostních složek, sbírka Svazky kontrarozvědného rozpracování (KR), arch. č. KR-669820 MV

Záznam o pohovoru s dr. Eleonorou Slávičkovou uskutečněném 23. května 1972, při němž byla podrobně dotazována na D. Wortha.

OBR. 7

II. správa FMV
1. odbor - 1. oddělení
61-6024/1-1/78

V Praze dne 4. července 1978

PRVCOPISEM

Souhlasím :
[Signature]

N á v r h

na uložení materiálů do archivu SEC FMV, vedených v podsv.
č. 1, obj. sv. 3260 v akci "DEAN".

V uvedeném podsvěží byla prováděna kontrola osoby :

Prof. NORTH Dean, nar. 30.9.1927 v New Yorku, USA státní
příslušník, ženatý, prof. Californské univer-
sity, bytem 300 Bellino Drive Palisades,
California - USA.

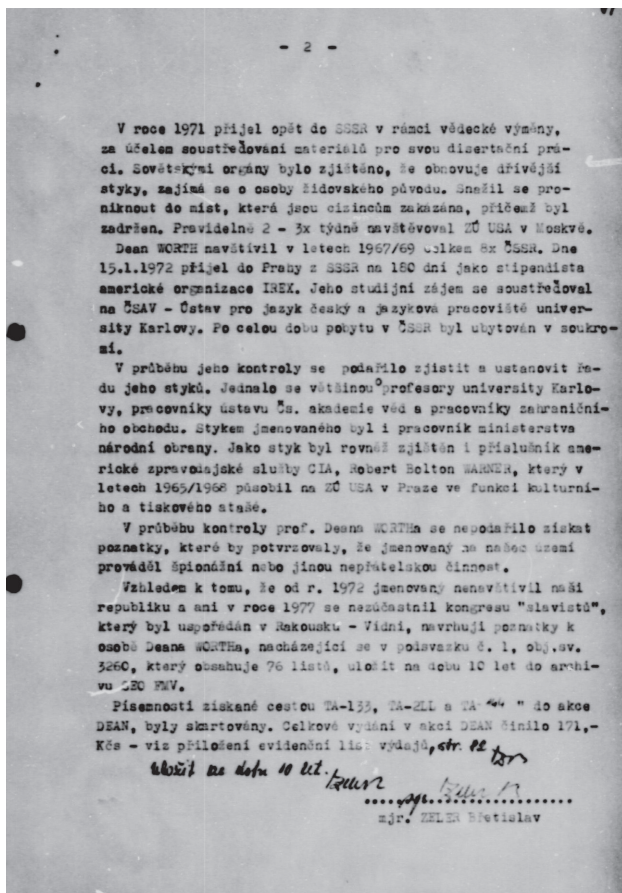
Prověra byla započata na základě sdělení sovětských přá-
tel, kteří u jmenovaného našli zápisník s mnoha adresami
čs. st. příslušníků.

NORTH byl v SSSR znám od roku 1957, kam přijížděl jako
turista. Při svých návštěvách navazoval styky s osobami s
nepřátelskými názory. Dále odeslal několik dopisů přiveze-
ných z USA na adresy sovětských občanů, které byly zájmový-
mi osobami bezpečnostních orgánů.

V letech 1963/64 NORTH navštěvoval kurs ruského jazyka
na moskevské státní Lomonosovově univerzitě. V té době opě-
tově aktivně navazoval styky se sovětskými občany.

Archiv bezpečnostních složek, sbírka Svazky kontrarozvědného rozpracování
(KR), arch. č. KR-669820 MV

Návrh na tzv. úlož spisů akce Dean do archivu ministerstva vnitra na dobu 10 let,
jak bylo zvykem u poněkud důležitějších spisů, ze dne 4. 7. 1978, rekapituluující
celou akci.

Archiv bezpečnostních složek, sbírka Svazky kontrarozvědného rozpracování (KR), arch. č. KR-669820 MV

Pokračování návrhu na uložení spisu do archivu. Celkové výdaje v této akci činily 171 Kčs, písemnosti získané takzvaným výjmem, odposlechem a проверkou korespondence „byly skartovány“ (fol. 81a).

PRAMENY

Praha, Archiv bezpečnostních složek, sbírka *Svazky kontrarozvědného rozpracování*, arch. č. KR-669820 MV.

LITERATURA

BÁRTA, Milan – KALOUS, Jan – POVOLNÝ, Daniel – SIVOŠ, Jerguš – ŽÁČEK, Pavel
2017 *Biografický slovník náčelníků operativních správ Státní bezpečnosti v letech 1953–1989* (Praha: Academia – Ústav pro studium totalitních režimů)

BLAŽEK, Petr (ed.)

2017 *„Kéž je to všecko ku prospěchu obce!“ Jan Patočka v dokumentech Státní bezpečnosti* (Praha: Academia – OIKOYMENH)

[„Dean Stoddard Worth – Obituary“]; www.snyderfuneralhome.com, <https://www.snyderfuneralhome.com/obituary/dean-stoddard-worth/> [přístup 3. 7. 2018]

FROLÍK, Jan

2002 „Ještě k nástinu organizačního vývoje státobezpečnostních složek Sboru národní bezpečnosti v letech 1948–1989“; *Sborník archivních prací* 52, č. 2, s. 371–520

CHURANĚ, Milan a kol.

2000 *Encyklopedie špionáže. Ze zákulisí tajných služeb, zejména Státní bezpečnosti* (Praha: Libri)

„In Memoriam: Dean Stoddard Worth, Professor of Slavic Languages“; www.newsroom.ucla.edu, <http://newsroom.ucla.edu/stories/in-memoriam:-dean-stoddard-worth-professor-of-slavic-languages> [přístup 1. 7. 2018]

[„Jmenné evidence“]; www.abscr.cz, <https://www.abscr.cz/jmenne-evidence/> [přístup 3. 7. 2018]

KOUTEK, Ondřej

2005 „Działania Służby Bezpieczeństwa wobec Ukraińców w Czechosłowacji w latach 1945–1989“; in G. Motyka (ed.): *Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej), s. 297–334

PEŠEK, Jan

2000 *Nástroj represie a politickej kontroly. Štátna bezpečnosť na Slovensku 1953–1970* (Bratislava: VEDA)

PETRÁŇ, Josef

2015 *Filozofové dělají revoluci. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)* (Praha: Karolinum)

PETROV, Nikita Vasilievič

2008 [Konferenční vystoupení], in A. Grůňová (ed.): *Aktivita NKVD/KGB a ich spolupráca s tajnými službami v strednej a východnej Európe 1945–1989. Zborník z medzinárodnej konferencie* (Bratislava: Ústav pamäti národa), s. 39–41

PETROV, Nikita [Петров, Никита]

2011 *По сценарию Сталина. Роль органов НКВД–МГБ СССР в советизации стран Центральной и Восточной Европы 1945–1953 гг.* (Москва: РОССПЕН – Фонд Президентский центр Б. Н. Ельцина)

POVOLNÝ, Daniel

2001 *Operativní technika v rukou StB* (Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR)

PTÁČNÍKOVÁ, Světlana

2009 „Archiv bezpečnostních složek a dokumenty o spolupráci StB a KGB – možnosti bádání“, in K. Volná (ed.): *Aktivita NKVD/KGB a její spolupráce s tajnými službami střední a východní Evropy 1945–1989, II. Sborník k mezinárodní konferenci pořádané v Praze ve dnech 19.–21. listopadu 2008* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů), s. 17–24

SCHOVÁNEK, Radek

2005 „Kádry rozhodují vše“, in B. Čelovský (ed.): *Oči a uši strany. Sedm pohledů do života StB* (Šenov u Ostravy: Tilia), s. 29–38

2008 „Soviet Ears in Communist Prague“, in A. Grůňová (ed.): *NKVD/KGB Activities and Its Cooperation with Other Secret Services in Central and Eastern Europe 1945–1989. Anthology of the International Conference. Bratislava 14.–16. 11. 2007* (Bratislava: Nation's Memory Institute), s. 77–78

SIVOŠ, Jerguš – ŽÁČEK, Pavel

2009 „Spolupráce KGB ZSSR a ministerstva vnútra ČSSR na najvyššej úrovni. Edícia dohôd o vzájomnej čs.-sovietskej štátobezpečnostnej súčinnosti, 1958–1989“; *Paměť a dějiny* 3, č. 2, s. 72–86

STRÍBRNÝ, Zdeněk

2005 *Proud času. Stati o Shakespearovi* (Praha: Karolinum)

TOMEK, Prokop

2009 „Spolupráce KGB a StB proti Rádiu Svobodná Evropa“; in K. Volná (ed.): *Aktivity NKVD/KGB a její spolupráce s tajnými službami střední a východní Evropy 1945–1989, II. Sborník k mezinárodní konferenci pořádané v Praze ve dnech 19.–21. listopadu 2008* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů), s. 113–119

ŽÁČEK, Pavel

2017 „Za mír a socialismus až do trpkého konce II. Dokumenty o spolupráci československé a sovětské rozvědky v letech 1987–1989“; *Securitas imperii* 31, č. 2, s. 176–215

„VLASATCI“ JAKO CÍL VERBÁLNÍ AGRESE V ČESKÝCH MÉDIÍCH 60. A 70. LET 20. STOLETÍ

ONDŘEJ BLÁHA

“MOPHEADS” AS THE TARGET OF VERBAL AGGRESSION
IN CZECH MEDIA OF 1960S AND 1970S

The article examines reflecting on men's long haircuts in Czech media of 1960s and 1970s. The analysis of newspaper texts and selected TV programmes gives a clear impression of nonverbal and verbal strategies of manipulation and involvement of expressivity (which might be either self-evident, or disguised), and draws some general conclusions on the principles of public communication in totalitarian regime (which always could profit from social conformity and limited public awareness). The media texts, presenting the official standpoint of the Party and government, indicate that authorities were not willing to admit that some sociocultural matters were outside their control. Their criticism was, therefore, formulated in authoritarian, categorical and confident statements anchored in the “scientific” grounds of Communism: men with long hair were said to offend against “taste and decency”, or even “the hygienic practice”. All negative events in forward-looking and harmonious Czechoslovakia were presented as the influence of the western capitalist countries that threatened socialism directly, or at least supported the local enemies of the progress.

Keywords: Czech language; media; totalitarian regimes; 1960s; 1970s; Czechoslovakia; men's long haircuts; social conformity; language manipulation; expressivity; aggression.

Jazyk médií z doby budování, udržování, krize a rozpadu komunistického systému v Československu byl již předmětem řady obecněji i konkrétněji zaměřených studií – vedle základní práce P. Fidelia (2016), vydané poprvé už v r. 1984, se této problematice věnovaly např. knihy a články V. Macury (2008, 1. vyd. 1992), A. Röhricha (2008), E. Lotka (2008a; 2008b), D. Šlosara (2010), O. Bláhy (2013), T. Váni (2013) nebo J. Svobodové (2016). Autoři uvedených prací se zaměřovali většinou na velká, „průřezová“ témata, spjatá s texty z doby totality – byly analyzovány způsoby, jakými média zobrazovala vnějšího i vnitřního nepřítele systému a proces zavrhování starého a budo-

vání nového společenského řádu, dále mechanismy, jakými autoři zapojovali do textů typické totalitní emblémy (práce, mládí, boj, strana, vůdce) apod. V této studii se chceme zaměřit na téma poněkud subtilnější: na způsob, jímž byli v 60. a 70. letech 20. století v periodickém tisku a v televizi zobrazováni muži s delšími či přímo dlouhými vlasy. Dlouhé mužské vlasy – tento zdánlivě soukromý a společensky neškodný detail osobního image každého člověka – byly v paranoickém prostředí totalitního státu politizovány a kriminalizovány, a to za významné účasti jazyka.⁽¹⁾

Podstatou soustředěného mediálního tlaku na dlouhovlasé muže byla typicky totalitní polarizace světa (tuto i další kategorie totalitního světa přehledně popisuje J. Bralczyk, 1987): všechny prvky světa vytvářeného ideologicky exponovaným textem, včetně konkrétních osob, jsou jasně zařazovány buď mezi kladné, dobré („to jsme MY a náš svět“), nebo mezi záporné, špatné („to jsou ONI a jejich svět“). Mezi těmito póly neleží vlastně nic – a proto ani nebylo možné, aby kdokoli, kdo se odlišuje od většiny lidí, od běžné mužské populace, od NÁS, nebyl na základě své „jinakosti“ automaticky pokládán za špatného. Mimo to byly dlouhé vlasy u mužů právem vykládány jako prvek vzdoru, narušování tradice – a paranoidnost totalitního režimu vedla k obavě, aby se tento prvek vzdoru postupně nerozšířil i do dalších oblastí chování a hlavně smýšlení konkrétních osob, které by se pak mohly stát celkově nekonformními. V totalitním prostředí pravidelně splývá atribut *nekonformní* s atributem *diverzní* – oba atributy znamenají v důsledku totéž *co protistátní*.

Je v tom jistý zdánlivý paradox: z dobových textů může dnešní čtenář vyrozumívat, že komunismus, přinejmenším slovně a v přesně vymezeném dějinném kontextu, nekonformnost vyzdvihoval, zejm. za využití termínů jako *avantgarda* a *avantgardní*, viz např. dobově závazné dogmatické poučky o tom, že socialistické země sjednocuje vedle shodného politického systému a dominance dělnické třídy jako „rozhodující síly“ také *vedoucí úloha její*

1 Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v letech 2016–2020 z Fondu pro podporu vědecké činnosti (projekt *Verbální agresivita v komunikačních strategiích českého mediálního diskurzu od roku 1945 do současnosti*).

avantgardy – komunistické strany (*Rudé právo*,⁽²⁾ příloha *Stranické vzdělávání*, listopad 1972, s. 16b). V případě komunismu však nešlo o nekonformnost skutečnou – komunistická strana chápala sama sebe jako avantgardu zákonitého dějinného vývoje v tom smyslu, že je faktorem progresivním, který té části světa, kde vládne, zajišťuje výhodu dějinného předstihu před zaostávajícími, vlastně již historicky odbytými kapitalistickými státy. Veškerá aktivita komunistických stran byla však přísně konformní – probíhala v naprostém souladu s ideologickými směrnicemi, které vydávalo moskevské centrum. Zejm. po r. 1960 se i v Československu *avantgardnost* či (obvykleji) *pokrokovost* komunismu stávala prázdným řečnickým obratem: jak společenské, tak i technologické zaostávání socialistických zemí oproti Západu bylo zjevné.

Není ale náhoda, že např. ve frekvenčním seznamu vytvořeném na základě publicistických textů z r. 1977 stojí oba výrazy, *avantgarda* i *avantgardní*, nápadně výše než v textech o téměř třicet let mladších⁽³⁾ – oba výrazy navíc patřily do inventáře slov, kterými se autoři textů určených pro veřejnost prezentovali jako konformní, uvědomělí a poučení, srov. další termíny jako *efektivní*, *hnutí*, *iniciativa*, *jednota*, *kampaň*, *kolektiv*, *nerozborný*, *organizace*, *plénium*, *postoj*, *předsednictvo*, *splnit*, *společenský*, *vedoucí role*, *uvědomělý*, *účinnost*, *ústřední*, *vědecký*, *zainteresovaný* aj.

Nekonformnost lidí odlišujících se svým zevnějškem od většinové populace byla nežádoucí také vzhledem k tomu, že dějiny se v pojetí reprezentantů totalitní moci vlastně již završily – „vítězstvím pracujícího lidu“ v únoru 1948 začalo finále společenského vývoje v Československu

2 Dále zkracujeme na *RP*. Příklady pocházejí jednak z Kartotéky lexikálního archivu (1911–1991), kterou na svých webových stránkách zpřístupňuje Ústav pro jazyk český AV ČR v Praze (autor použil přístup přes on-line verzi *Příručního slovníku jazyka českého*: <<https://psjc.ujc.cas.cz/>>), jednak autor čerpal příklady z vlastní excerpce dobových mediálních textů. Výjimkou jsou příklady z let 1952, 1969 a 1977, které autor získal z korpusu TOTALITA (citaci viz v poznámce níže).

3 Korpus TOTALITA (Čermák et al., 2010), texty z r. 1977: *avantgarda* – 3 485. místo, *avantgardní* – 5 700. místo; korpus SYN2009PUB: *avantgarda* – 7 938. místo, *avantgardní* – 8 108. místo. Užíváme též *Český národní korpus* – SYN2009PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>. I přes rozdílnou velikost obou srovnávaných souborů textů, na jejichž základě frekvenční seznamy vznikly, jde o rozdíly podstatné. Důležitá je však i odlišnost v kolokacích termínů *avantgarda* a *avantgardní*: zatímco v textech z r. 1977 převažují kolokace politické (typ *avantgardní úloha členů strany*), v textech v korpusu SYN2009PUB naprosto dominuje kontext umělecký (typ *avantgardní směry 1. poloviny 20. století*).

a v červenci 1960, kdy prezident A. Novotný v souvislosti s přijetím nové ústavy ohlásil, že socialistická společnost byla v této zemi dobudována (tomu odpovídal i aktualizovaný název státu: Československá socialistická republika), bylo možno, alespoň z hlediska komunistické strany, pokládat společenský vývoj v Československu v podstatě za „hotový“. A tedy – jakákoli další korektura soudobých norem, včetně těch kulturních, znamenala krok zpět, byla projevem dekadence.

Přestože komunistická strana pokládala sebe samu za *avantgardu*, smýšleli její představitelé – přinejmenším pokud šlo o jejich základní životní hodnoty, a zejména tam, kde byla posuzována „odlišnost“ něčeho nebo někoho – velmi přízemně až maloměšťácky. Velmi častý byl mezi představiteli držitelů moci onen typ člověka, který dokonale ztělesňoval prezident A. Novotný, tedy typ *suchara* (jde o rusismus, který sami komunisté v 50. letech prosazovali s významem „člověk suchopárný, nezáživný, bez smyslu pro veselí a humor“). Novotný sám sebe charakterizoval takto:

Já byl moc vážný i na ten mariáš, už v osmnácti letech jsem byl vedoucím proletářské výchovy v Pražském kraji. A ve čtyřiačtyřech tajemníkem pro kraj Praha-východ. To vyžadovalo odpovědnost, vyhnout se klukovinám, nepustit si nikoho k tělu. Jen tak jste mohl brát politiku vážně, vyhnout se nepříjemnostem vyplývajícím z přátelských ohledů. (Černý 2008: 229)⁽⁴⁾

O prezidentu Novotném je známo, že se osobně vkládal i do řešení různých kulturních *nešvarů* (také tento termín s oblibou používala komunistická publicistika) a stopy jeho autority jsou znát v první fázi postihování mužů s dlouhými vlasy.⁽⁵⁾

4 Běžným parametrům „maloměšťáka“ však prezident A. Novotný (podobně jako před ním A. Zápotocký) nevyhovoval tím, že žil poměrně skromným, materiálně nenáročným životem. V tom se lišil od většiny vyšších představitelů komunistické strany (srov. však pozoruhodně prostý způsob života některých dalších totalitních vůdců, např. J. V. Stalina).

5 I v tomto bodě navazuje A. Novotný na starší tradici – jeho předchůdce v prezidentském úřadě, A. Zápotocký, se jako aktivní spisovatel cítil povolán autoritativně zasahovat na poli kultury (mj. vystoupil na 2. sjezdu Svazu československých spisovatelů v dubnu 1956).

1 HISTORICKÝ A KULTURNÍ KONTEXT

Každý totalitní režim typicky a pravidelně vyjadřuje svou mocenskou svrchovanost tím, že „čistí“ prostor, který ovládá – pořádá kampaně proti nepříteli, jímž může být prakticky kdokoli, kdo je jako nepřítel definován. Tímto způsobem držitelé moci sami sobě i společnosti, kterou spravují, dokazují, že jsou *na stráži*, viz velmi běžné publicistické výroky typu [...] *je zapotřebí být na stráži stále před činností těch, jimž jsou naše úspěchy jenom solí v očích, ačkoliv na rtech mají úsměv a v ústech mnoho vznešených slov* (RP, 20. 1. 1977; v reakci na vystoupení Charty 77). Zároveň režim tímto opakujícím se definováním a vyhledáváním nepřítele zajišťuje konformitu jak u běžných příslušníků ovládané společnosti, tak i uvnitř společenství ovládajících, tj. zejm. mezi členy vládnoucí strany. Udržování statu quo v totalitním režimu se ve skutečnosti bez neustálého upozorňování na existenci a aktivitu nepřítele neobejde. Ideálním nepřítelem je pak nepřítel „viditelný“, definovatelný právě např. na základě nějakého snadno pozorovatelného vnějšího znaku.⁶⁾

Na vymezení tohoto nepřítele a hlavně pak ve veřejném „boji“ proti němu hraje přirozeně důležitou roli jazyk, resp. verbální agrese. Její podstatou je tendence ohrožovat tzv. pozitivní tvář nositele určitých názorů či právě jen nositele určitých vnějších znaků – tyto útoky na pozitivní tvář se přitom mohou realizovat, jak na materiálu současných politických debat dokumentovaly např. analýzy J. Hoffmannové a S. Čmejrkové (2011), M. Hirschové a J. Svobodové (2015) nebo J. Svobodové (2016), i bez využití jazykových prostředků primárně hrubých, vulgárních či expresivních. K „demontáži“ pozitivní tváře libovolného lidského cíle mohou daleko jemněji a věrohodněji, ale přitom velmi účinně sloužit asociace, které texty vzbuzují ve svých vnímatelích, je-li popisován cíl takto zakrývané agresivity, dále např. iluze „starostlivosti“ vysílatele výpovědi, pokud jde o chování nebo hodnoty cíle agresivity apod. Právě reflexe dlouhovlasých mužů

6 Nepřítelem však může být, jak ukázaly např. politické procesy z 50. let 20. století, vlastně kdokoli – za „spiklence“ byli označováni lidé, kteří se navzájem někdy ani neznali, a nějaký společný znak (trockismus, titoismus, sionismus aj.) jim byl prostě dodán až „ex post“ žalující stranou.

v českých médiích 60. a 70. let 20. století přináší, podle našeho soudu, značné množství materiálu k tomu, abychom mohli podstatu jazykové agresivního chování blíže postihnout.

Předchůdkyní kampaně proti dlouhovlasým mužům⁽⁷⁾ byla kampaň proti *páskům*, které *Slovník spisovného jazyka českého* (s poznámkou, že jde o označení hanlivé) ve 2. svazku z r. 1964 definuje jako „výstředně se oblékající a chovající mladíky“. *Páskové* (resp. *potápky* nebo *bedly*) s účesem zvaným *havel*⁽⁸⁾ (šlo o delší, někdy uměle kroucené vlasy visící nad vyholeným krkem) byli pronásledováni již v době nacistické okupace v letech 1939–45, která mj. poskytla přesné modely pro pozdější kampaně proti nepřátelům komunistického režimu. Opakovaná tažení proti *páskům*, včetně jejich paušální kriminalizace, byla obvyklá i v 50. a 60. letech. Viz např. charakteristiku pachatelů přepadení pošty v Praze-Hloubětíně:

Jde o odchovance rodokapsové a krvákové literatury, kteří pěstovali cowboyskou „romantiku“: v křiklavých košilích a kloboucích-sombrerech na chatách v Posázaví. Ve městě vyměnili svůj cowboyský ústroj za výstřední oblečení „potápek“ a „pásků“ jakoby vystřižených z amerických filmů, po nichž se tomuhle typu lidí tolik stýská (RP, 1953, č. 25, 2c).

Srov. také poněkud mírnější vyjádření z publicistiky 60. let, v němž je jádrem odsudku konstatování o tom, že *páskové* mají *odstup* od většinové společnosti:

Tak zvaní páskové mají dnes své označení v mnoha světových jazycích a míní se jím v méně závažných případech taková mládež, která nezvyklým oblečením, okázale odlišnými zálibami a nápadným chováním dává najevo svůj odstup od průměrné veřejnosti (RP, 1964, č. 259, s. 3c).

7 Dějiny potírání delších a dlouhých vlasů u mužů v 60. letech 20. století shrnuje z hlediska kulturněhistorického a antropologického monografie F. Pospíšila a P. Blažka (2010). Autentický materiál v podobě vzpomínek, dokumentů, fotografií a dobových kreslených vtípů na téma *vasatci* přináší Laube et al. (2010).

8 Název *havel* snad odkazuje k českému obrozeneckému spisovateli a novináři K. Havlíčku Borovskému (1821–1856), který nosil účes podobného vzhledu.

V prvním uvedeném příkladu je patrná blízkost charakteristiky *páska* jako nežádoucího nekonformního živlu na jedné straně a charakteristiky *trampa* na straně druhé. Také *tramp*, definovaný *Příručním slovníkem jazyka českého* ve svazku z r. 1954 jako někdo, „kdo se při pobytu v přírodě chová příliš volně, výstředně a zevnějškem vzbuzuje pozornost“, byl jedním z předobrazů *vasatce*, kritizovaného v 60. a 70. letech 20. století. Srov. i příklad z prózy *Měsíc* od J. Mahena z doby po první světové válce, kdy se tramské hnutí v českých zemích výrazně šířilo a bylo, jistě však jen v dobových mezích, „úředně“ potlačováno: *Je už docela zarostlý, hotový tramp, po němž se hází kamenem* (Mahen 1920: 37).

Jakousi „předehrou“ k významnému rozšíření dlouhých vlasů u mužů v 60. letech byla móda účesu zvaného *eman* (šlo o vlasy vyčesané doprostřed hlavy do čupřiny, po stranách naopak přičesané),⁽⁹⁾ patrná už před polovinou 50. let a potlačovaná na popud z nejvyšších míst v kampani z r. 1957: *Chlapci* (tj. v učilišti při ČKD Sokolovo – pozn. O. B.) *nám sami pomáhali potírat výstřednosti pásků: na nástěnce vyvěsili karikatury spolužáků, kteří měli sklon se oblékat do různých těch trubek* (tj. kalhot s úzkými nohavicemi) *a hlavu si zdobit emanem* (Tvorba, 22, 1957, č. 51, s. 18b).

Stoupající tendence k výstřednímu oblékání, kterou lze zaznamenat ve 2. polovině 50. let 20. století (jistě i v souvislosti s pronikáním rock and rollu na československou hudební scénu),⁽¹⁰⁾ byla výrazem hodnotové krize, jež se vyvinula mezi mládeží, která už postrádala „revoluční nadšení“ části svých rodičů a prarodičů – nepamatovala už „třídní boj“ ve 20. a 30. letech ani nacistickou okupaci a často se jednoduše nudila uprostřed permanentní krize, kterou komunistický režim tehdy již nedokázal účinně zastírat.

9 Název *eman* vznikl zřejmě z domácké podoby křestního jména oblíbeného pražského kadeřníka Emanuela Kodyma.

10 Srov. např. vazbu kultury pražských *pásků* (*potápek*, *bedel*) z doby protektorátu na swingovou hudbu, kterou vládnoucí pronacistický režim rovněž odmítal jako import z dekadentního Západu. Přímoú paralelou je samozřejmě i vazba *vasatců* z 60. a 70. let na rockovou hudbu stejné, západní proveniencie a též na kulturu undergroundu, která se i u nás, mj. zásluhou M. Knížáka a jeho skupiny *Aktual*, rozvíjela už v 60. letech (k počátkům českého undergroundu, též s odkazy na dlouh vlasost jeho představitelů, viz Kudrna – Stárek 2017).

Pro prostředí totalitního státu, jehož představitelé neustále hledají nepřitele, je typická „politizovatelnost“ i těch nejběžnějších lidských projevů, včetně přirozených konfliktů mezi generacemi. Hlavní periodikum této doby, *Rudé právo*, přinášelo po celou dobu své hegemonie v českém mediálním prostoru (nejvíce pak v 60. a 70. letech) články tematizující v politické rovině právě generační konflikty, srov. např.:

Mnoho průměrné mládeže se hlásí pod jakýsi prapor nonkonformnosti již proto, že se tak odliší od otcovské generace, kterou chtějí za každou cenu zahanbit a usvědčit ze staromódnosti (RP, 1964, č. 259, s. 3e); (citace názoru „z lidu“) „[...] vždyť s tím mladým pokolením teď není žádné pořízení, je to hubaté, až bůh brání, klackovité, vzdorovité, myslí to jen na texasky, kytaru a bigbeatové kravály. A vůbec, škola, to je flákárna, stejně tam jen zdivočí.“ (RP, 1965, č. 8, s. 3e)

Není náhodou, že právě v době výše zmíněného „tažení proti účesu *eman*“, tedy v roce 1957, vstoupila v platnost upravená verze paragrafu 188a zákona č. 86/1950 Sb., o příživnictví, který postihoval osoby vyhýbající se „poctivé práci“ anebo ty, kdo se nechají „někým vydržovat“ nebo se živí obecně „nekalým způsobem“. Tento zákon, zrušený až v polovině r. 1990, se vyznačoval velkou interpretační a aplikační volností a typicky sloužil k prostému a svévolnému potírání lidí, kteří se zevnějškem nebo kulturními zájmy lišili od většinové společnosti a nebyli „kriminalizovatelní“ jiným způsobem.

Inspirací pro postupné prodlužování mužských účesů byly, jak dokládá např. M. Hlavsa, ve své době mimořádně populární filmy s indiánskou tematikou, především třídílná série o Vinnetouovi (*Vinnetou* z r. 1963, *Vinnetou – Rudý gentleman* z r. 1964 a *Vinnetou – Poslední výstřel* z r. 1965), kterou v západoněmecko-italsko-jugoslávské koprodukcí natočil režisér H. Reinl. Také proti „brakové“ literatuře⁽¹¹⁾ a filmům o indiánech, jejichž poetika se přirozeně dotýkala i poetiky trampingu, vedl komunistický režim kampaň

11 Viz výše zmínku o *odchovancích rodokapové a krvákové literatury* u příležitosti zprávy o vyloupení pošty v Praze-Hloubětíně.

– v tomto případě však málo systematickou a neúčinnou. Kampaň proti jinému faktoru inspirujícímu v 60. letech mužskou dlouhovlasost (a také vousatost), totiž proti kubánským revolucionářům a zejm. proti Che Guevarovi (viz svědectví M. Chadimy 2015), byla z podstaty věci vyloučena.

Definitivní průlom v tendenci k módnímu prodlužování účesů znamenal pak pražský majáles v r. 1965, jehož králem byl zvolen americký básník, jeden z vůdců beatnické generace, dlouhovlasý A. Ginsberg. Ten byl vzápětí obviněn z kažení československé mládeže, zadržen a deportován na letiště. Majáles byl sice úředně povolen, ale jeho nečekané následky (výtržnosti a politické provokace nebyvalého rozsahu) přinutily režim, aby reagoval. Byla uspořádána celostátní konference studentů vysokých škol, která měla rozhodnout, jaké poučení bude z této situace vyvozeno, a události se dostaly rovněž na pořad jednání Ústředního výboru KSČ dne 29. 9. 1965.

Režim po této zkušenosti přistoupil k systematickému potírání *vlasatců* jako společenského nebezpečí – během následujícího roku, kdy bylo provedeno rozsáhlé policejní šetření o „vlasatosti“ české mužské populace (a též o souvisejícím příživnictví a kriminalitě) a kdy mj. vstoupila v platnost vyhláška, podle níž se každý dlouhovlasý muž dopustí už jen svou přítomností na veřejném místě jeho znečištění, byly kvůli svému zevnějšku perzekvovány téměř čtyři tisíce mladých lidí. Odpovědí *vlasatců* byla demonstrace, uspořádaná na Václavském náměstí v Praze dne 20. 9. 1966, na níž byla provolávána hesla jako *Vraťte nám vlasy!*

Reflexe „problémů s vlasatci“ v médiích byla poměrně rozsáhlá, viz např.:

Dosud žádná statistika neudává, kolik je vlastně v této zemi „mániček“ aneb mladíků a mužů s kadeřemi až na ramena. Přesto se dlouhovlasatost stala předmětem veřejného sváru (*RP*, 1966, č. 28, s. 2a); Skutečně, mnohé se změnilo: jestliže minulá epocha v sobě měla mocný vnitřní horečný rytmus, dnes se prudký rytmus objevuje jen jako vyrážka na pokožce společnosti – v pohybech tančících vlasatců (*RP*, 1966, č. 109, s. 3e).

Už v době medializace pražského majálesu z r. 1965 režim prostřednictvím novinářů nezřídka zdůrazňoval, že *vlasatci* jsou negativně vní-

maným, protispolečenským jevem dokonce i v kapitalistických zemích, např. v Itálii:

V pátek večer byl (v Římě – pozn. O. B.) napaden hlouček takových pásků – „mániček“ – skupinou římských studentů, vyzbrojených dlouhými nůžkami a holicími strojkami s úmyslem zbavit tyto jinochy jejich typických okras (*Zemědělské noviny*, 1965, č. 267, s. 2c).

Objevily se také zprávy, které naznačovaly, že pověsti o oblíbě dlouhých vlasů na Západě jsou u nás vlastně dost přehnané:

„Máničky“ ve Frankfurtu nad Mohanem jsou na tom hůře než naši dlouhovlasatci. Střed města, kde se scházejí – u Hlavní strážnice – je totiž rozkopán pro stavbu podzemní dráhy. A tak jsem jich spatřil jen pár. Ale vůbec jich je pořádku. Naši vlasatci, kteří chtějí zřejmě kopírovat nějakou „módu“ ze Západu, by tím asi byli udiveni (*RP*, 1966, č. 43, s. 3d).

Termín *mánička*, který se v této dějinné souvislosti stává synonymem slova *vlasatec*, evokuje jistě známou postavičku *Máničky* z loutkových her o Spejblu a Hurvínkovi, ale hlavní představou, kterou má navodit, je zřejmě „zženštilost“ muže jako taková (pro typizaci je zde využito obvyklého ženského jména *Marie* v jeho hypokoristické podobě). Rys „zženštilosti“ je ostatně, ve shodě s tradičním či dokonce maloměstským pohledem na vzhled a společenské role muže a ženy (obvyklým v prostředí komunistických špiček), často tematizován právě v kontextu potírání *vlasatců* v 60. i 70. letech.⁽¹²⁾ Souvislost s názvem holičské provozovny na Václavském náměstí (srov. Pospíšil – Blažek 2010) hodnotím jako spíš méně pravděpodobnou.

12 Srov. i velmi obvyklé „satirické“ kresby z časopisu *Dikobraz* (a odjinud), které různým způsobem tematizují „nerozeznatelnost“ mužů od žen – řadu z nich reprodukuje publikace R. Laubeho et al. (2010).

Ohlas hnutí hippies byl v českém prostředí slabší než např. v prostředí polském⁽¹³⁾ nebo ukrajinském⁽¹⁴⁾ – asi i proto, že ideologie hippies, která se zrodila v kulturně i politicky odlišném prostředí Spojených států, u nás splývala s mnohem zajímavějšími a konkrétnějšími myšlenkami, jež přinesl tzv. obrodný proces uvnitř komunistické strany v letech 1967–68. Okupace v srpnu 1968 a následné represe pak způsobily, že se nekonformní proudy v české společnosti, včetně rozmanité subkultury *vlasatců*, projevovaly mnohem vážněji a civilněji, než tomu bylo na Západě (kde v té době nedošlo k žádné podobné společenské katastrofě jako v posrpnovém Československu).

Právě v době normalizace, tj. po r. 1969, nastala druhá, mnohem tužší vlna mediálního tažení proti *vlasatcům*, v nichž bylo spatřováno jádro *rozkladných*⁽¹⁵⁾ sil uvnitř české společnosti 2. poloviny 60. let. Na rozdíl od předchozí kampaně z doby po pražském majálesu 1965 byl normalizační tlak na *vlasatce* vyvíjen systematictěji, a sice na třech úrovních (či *po liniích*,⁽¹⁶⁾ jak se říkalo a psalo) zároveň: na úrovni vládní,⁽¹⁷⁾ která určovala cíle a parametry kampaně, na úrovni tehdy reorganizovaného⁽¹⁸⁾ Socialistického svazu mláde-

13 Ohlas severoamerických hippies byl zvláště patrný ve vzhledu, chování a názorech velkého počtu mladých Poláků, příznivců hudebních skupin jako *Osjan* nebo *Manaam* a také dalších umělců, jako byly např. zpěvačky Kora a M. Rodowicz, zpěvák M. N. Jackowski, básník E. Stachura a další.

14 Centrem ukrajinských příznivců hnutí hippies byl Lvov, kde mj. působil jeden z vůdců ukrajinské odnože tohoto hnutí, V. Eresko zvaný Šarnir.

15 Adjektivum *rozkladný* patřilo v české komunistické novořeči k hodnocením s nejvyšší mírou odsudku, viz např. výroky různých „pracovních kolektivů“ o Chartě 77, které byly publikovány v Rudém právu po publikování Charty: *Ujišťujeme signatáře hanopisu a jejich stoupence, že jim nedáme ani jedinou šanci k rozkladnému působení* (RP, 19. 1. 1977).

16 Sekundární předložkové spojení *po linii* bylo také typickou výbavou komunistické novořeči: *Jejich ofenzíva (buržoazních ideologů, pozn. O. B.) se rozvinula ve dvou směrech – po linii falsifikace a destrukce marxistického učení [...] a ve směru zkreslování i rozkladu historického materialismu* (Tvorba, 1973, č. 37, s. 3a). Zdrojem sekundárního předložkového spojení *po linii* je zřejmě profesionální mluva československých bezpečnostních složek, zejm. Státní bezpečnosti.

17 Řadu citací z interních i veřejných dokumentů, v nichž se československé stranické a státní orgány vyjadřují k problematice dlouhovýchlasy mužů, uvádí a komentuje L. Kudrna (2011).

18 Předchozí Československý svaz mládeže (ČSM), komunistickou stranou řízená organizace sdružující mladé lidi ve věku 15–35 let, zanikl r. 1968. Svaz socialistické mládeže, ustavený r. 1970 pod vedením nového, neostalinistického vedení Komunistické strany Československa, měl být nástrojem tzv. normalizace politické i společenské atmosféry mezi studenty na středních a vysokých školách.

že, který na dlouhovlasé muže *působil*⁽¹⁹⁾ ve svých základních organizacích, a na úrovni Veřejné bezpečnosti, komunistické policie, jejíž pravomoci v této době výrazně posílily a která *zajišťovala*⁽²⁰⁾ postih konkrétních *vlasatců*.

Ten se děl prakticky kdykoliv a kdekoliv a spočíval ve vykazování *vlasatců* z restaurací, kin a dalších veřejných institucí, též z hromadné dopravy, v jejich častém *zadržování*⁽²¹⁾ a krátkém či delším věznění bez udání důvodu a především v tom, že byli pod pohrůžkou dalšího postihu „úředně“ stříháni a holeni (typicky na vlastní útraty). Velmi důležitou roli v kampani proti *vlasatcům* hrály národní výbory, tj. orgány státní správy na úrovni obce, okresu nebo kraje, které vydávaly různá nařízení, např. s výčtem restaurací a jiných veřejných míst, kam *vlasatci* nesmějí vstoupit. Povaha druhé vlny kampaně proti dlouhovlasým mužům byla dokreslena také tím, že jejími „mozky“ byly nově instalované komunistické, v podstatě neostalinistické špičky: funkcionáři, kteří po stránce intelektu a vkusu nedosahovali ani té úrovně, kterou se vyznačovali jejich „reformní“, předsrpnoví předchůdci, odstranění z vedoucích funkcí v rámci čistek v letech 1969–70.

Už v 60. letech 20. století se televize stala oblíbeným, všeobecně dostupným, a tedy i propagandisticky efektivním médiem. V raných 70. letech byla tedy jediná zdejší televizní společnost, Československá televize, přirozeným centrem kampaně, jejíž heslo je i dnes mezi Čechy známé (*Máš-li dlouhý vlas, nechod' mezi nás!*) a jejíž ráz určoval zmíněný Socialistický svaz mládeže. V televizi byly pravidelně vysílány propagandistické pořady, jejichž působivou esencí je dokument *Jablko sváru* z r. 1973, režírovaný

19 Sloveso *působil* bylo v textech z totalitního období velmi frekventované – zvyšovalo dojem objektivnosti, vědeckosti textu: *Naopak mohou plně působit* (tj. objektivní společenské zákonitosti – pozn. O. B.) *jen prostřednictvím uvědomělé činnosti lidí* (RP, 7. 1. 1977). V korpusu TOTALITA (texty z r. 1977) je sloveso *působil* na 468. místě ve frekvenčním seznamu, v korpusu SYN2009PUB pak na 612. místě.

20 Multiverbizovaná spojení se slovesem *zajišťovat*, převzatá z administrativního jazyka a obvyklá mj. v komunikaci uvnitř Československé lidové armády, byla rovněž charakteristickým rysem dobového publicistického stylu: *Obě strany prohlásily, že SSSR a ČSSR budou všemožně střežit a upevňovat semknutost socialistického společenství, zajišťovat ještě těsnější koordinaci akcí na mezinárodním fóru, aktivně zvyšovat společný přínos k obraně míru, svobody a nezávislosti národů* (RP, 21. 3. 1977).

21 Zákony umožňovaly komunistické policii *zadržovat* či jen prostě *zadržet* libovolnou osobu (*Příslušníci VB Severomoravského kraje zadrželi celostátně hledaného 18letého mladíka bez stálého bydliště* – RP, 26. 6. 1969) na celkem neomezenou, resp. volně prodlužovatelnou dobu.

M. Pavlincem a moderovaný J. Škubou (podrobněji se mu věnujeme níže). Do kampaně proti *vlasatcům* se zapojil i Československý rozhlas a tištěná média – vedle hlavního českého deníku *Rudé právo* to byl především týdeník *Signál* a čtrnáctideník *Zápisník* (oba tituly vydávalo Ministerstvo obrany ČSR). Velmi často se však v kampani angažovaly i desítky méně významných periodik, včetně závodních.⁽²²⁾

Podobně jako tomu bylo u mnoha jiných negativních či jen „negativních“ jevů, jež držitelé moci v různých státech a v různých dobách postihovali, také normalizační tažení proti *vlasatcům* mělo nezřídka zcela opačný efekt, než byl ten zamýšlený. Mezi *vlasatci* v důsledku kampaně posiloval pocit sounáležitosti a solidarity⁽²³⁾ a rovněž atraktivnost tohoto vzdoru proti dosavadním konvencím, jak se zdá, spíše stoupala. Proto kampaň komunistických médií proti dlouhým vlasům u mužů v 2. polovině 70. let viditelně zeslábla a vyústila v závěr, jenž byl ostatně typický i pro všechny jiné kampaně: totiž v konstatování, že nejdůležitější je vždy *prevence* tzv. negativních společenských jevů.⁽²⁴⁾

Těsně před definitivním útlumem, který nastal na sklonku 70. let, se kampaň proti dlouhovlasým mužům vzepjala ještě v souvislosti s tvrdým zásahem komunistického režimu proti undergroundové hudební skupině *The Plastic People of the Universe* v r. 1976 a v potlačování politické opozice po vystoupení Charty 77 v následujícím roce. Ačkoli dlouhé vlasy u mužů ne-

22 Např. časopis *Plamen míru*, vydávaný v Ostravě pro zaměstnance Nové huti K. Gottwalda odmítal [...] televizní pořady pro naše vojáky, kdy před krásnými a vkusně upravenými hochy vystupuje skupina dlouhovlasatců s kníry pod nosem a zarostlými bradami (*Plamen míru*, 1970, č. 17, s. 3c). Na stížnosti tohoto typu hned r. 1970 reagovalo vedení Československé televize rozhodnutím, že se na obrazovce nesmějí objevovat umělci s dlouhými vlasy. Požadavek na „úpravu“ vlasů byl vedle požadavku na počeštění event. anglického názvu hudební skupiny a vedle důsledné kontroly ideologické nezávadnosti písňových textů jednou z podmínek úspěšného absolvování tzv. přehrávek, tj. procesu, který vyústil ve vydání povolení k veřejnému účinkování jakékoli hudební skupiny (k tomu viz např. Lindaur – Konrád 2001: 60).

23 Např. undergroundový básník a umělecký teoretik I. M. Jirous v souvislosti se zničujícím policejním tlakem na hudebníka a básníka P. Zajíčka píše, že se tento výrazný představitel českého undergroundu musel [...] nejdřív zbavit atributu, který ho pevně svazoval s lidmi odsud. Zbavit se dlouhých vlasů, které některé z nás zapletly do vzájemných svazků pevněji než provazy všeho druhu... (Jirous 1997: 366–367).

24 Viz např. hodnocení výchovných funkcí televizních pořadů (včetně dobově oblíbených seriálů): *Je třeba ukazovat, plánovat a probíjovat perspektivy. Z pozice prevence i kurativy. Naše televizní tvorba si v posledním čase poradila s politickou látkou na jedničku v některých svých seriálech* (RP, 15. 2. 1977).

byly ani potom akceptovány bez výhrad (např. na středních nebo vysokých školách, při vstupu do zaměstnání), pokoušel se režim už od přelomu 70. a 80. let „adoptovat“ ty mladé lidi, kteří se kromě nekonformnosti v úpravě vlasů a zevnějšku a kromě záliby v rockové hudbě nejevili z hlediska režimu nijak výstředně (zejm. v politickém smyslu). Nadto se komunističtí strážci kultury střetli i v Československu v závěru 70. let s novým fenoménem, který provokoval ještě mnohem víc než *vlasatci* – totiž s hnutím *punk*.⁽²⁵⁾

Podobným způsobem jako *vlasatce* režim později „adoptoval“ i jiné moderní kulturní jevy, které předtím, v 60. letech a v první polovině 70. let, „po různých liniích“ kritizoval jako součást nežádoucích projevů subkultury *vlasatců*: jednak nošení džínových kalhot, jednak pořádání diskoték. Zatímco první uvedený jev přijal režim spíš tiše, někdy dokonce s nepříliš odůvodněnou nadějí, že nošení džínů pomine samo od sebe (*Přestože se nezdá, že by byla džínová móda u konce se svým dechem, je velmi pravděpodobné, že se za ni bude hledat velmi brzo rovnocenná náhrada; RP, 1976, č. 187, příl. Haló noviny, č. 30, s. 10a*), v případě druhého jevu, diskoték, se „adoptování“ těchto kulturních akcí režimem manifestovalo rafinovaněji. Režim prostřednictvím médií prohlašoval, že hodlá tento druh zábavy – ve shodě s vědeckostí a výchovností, kterou si osobují totalitní systémy obecně – vypracovat na úroveň jakýchsi vzdělávacích pořadů nebo školení s přidruženou zábavnou složkou, viz mediální prohlášení typu:

Jen tak (díky finančnímu přispění, pozn. O. B.) mohl povýšit diskotéky na vyšší formu zábavy, proťkané pantomimami, besedami s význačnými osobnostmi vědy i politiky a kultury, jazz-filmfóry či experimentálními programy diskžokejů, kloubícími moderní melodie s politickými aktualitami a zajímavými rozhovory (*Mladý svět*, 1973, č. 41, s. 7b).⁽²⁶⁾

25 Ti pak zaměstnávali strážce socialistické kultury v následujícím desetiletí: *Anebo jsou snad tvořiví a obrodní pankáči, kteří několik týdnů demolovali pražské kino Blaník při promítání filmu Proč?* (*Kmen*, 1988, č. 18, s. 3b).

26 Srov. též.: *At' jsou s funkcí, provozem i vlastním smyslem diskoték – tedy zábavních, tanečních, někdy i výchovně zaměřených pořadů, v nichž hlavní roli hraje uvaděč (známější pod nehezkým názvem diskžokej) a aparatura na přehrávání gramofonových desek – zkušenosti dobré i nedobré, tato forma kultury a zábavy mladých lidí se v podstatě osvědčila.* (*RP*, 1977, č. 300, s. 5d); *Vždyť skutečná*

2 „VLASATCI“ JAKO BOŘITELÉ TRADIC A DOBRÉHO VKUSU

Publicistické texty z prvních měsíců normalizace se tématu dlouhých mužských vlasů dotýkají zatím opatrně, nezřídka s odkazy k tomu, že vlastně i na Západě jsou dlouhé mužské vlasy hodnoceny jako jev netradiční, nepraktický a do jisté míry nepatřičný. Příkladem může být komentář k dlouhým vlasům fotbalisty G. Besta z klubu Manchester United:

Nejednou musel Matt Bussby (trenér, pozn. O. B.) odpovídat na otázku, zda mu nevadí Bestovy dlouhé vlasy. Odpovídal vždy stejně: „Pokud George dobře hraje, je mi úplně lhostejné, co nosí na své vlastní hlavě. Rozhodující je, co má v hlavě a co má v nohou.“ (RP, příloha *Haló sobota*, 4. 4. 1969).

Autor článku však upozorňuje na to, že pokud G. Best udělal při hře nějakou chybu či promarnil příležitost, [...] *zabouřilo z bariér: „Nechej si ostříhat vlasy!“ nebo „Slečno, zapomněla jste si kabelku!“* (ibid.).

Nápadněji působí v českých médiích zmínky o „zbavování se“ dlouhých vlasů u představitelů západní populární hudby:

Několik vlasatých prominentů ze světa beatové hudby již také uposlechlo jejich volání (tj. londýnských módních návrhářů, pozn. O. B.) a dalo se ostříhat. Jsou mezi nimi Brian Jones ze skupiny Rolling Stones, Davy Jones ze skupiny Monkees a mnoho jiných. Naproti tomu Beatles, kteří asi před pěti roky módu dlouhých vlasů zavedli, dosud ještě holičským nůžkám unikají (RP, příloha *Haló sobota*, 1. 5. 1969).

Zato již o čtyři roky později se čeští novináři o dlouhovlasých zpěvácích a hudebnících vyjadřují mnohem příměji (byť jistě s ironií):

tvůrčí práce s gramofonovou deskou [...] završená [...] interpretací v podání dominantní osobnosti konferenciéra diskotéky (nebo chcete-li diskžeye, uváděče, pouštěče atd.) může přinášet celou řadu pozitivních programových forem (Práce, 1981, č. 266, s. 6b).

Populární hudba dostala „novou“ krev. Dlouhovlasé, neupravené rockové hvězdy vystřídali vymydlení mládenečci (*Mladý svět*, 1973, č. 42, s. 24d).

Pokud média referují o domácích *vlasatcích*, kteří nepatří mezi umělce, ale jen (nanejvýš) mezi konzumenty umění, je v jejich mediálním obrazu již v raných normalizačních letech přítomen jasný rys odsudku. Jsou prezentováni nejen jako lidé s nevkusným zevnějškem, ale také jako individua asociální, která obtěžují své okolí mj. svým atributem, hrajícím *tranzistorovým rádiem*:

Vedle vašeho talíře a příborů si mládeneček postaví tranzistorový aparát, který vyřvává právě ty nejhítovější hity. Dlouhovlasé stvoření se tváří blaženě, vám však hořkne každé sousto v ústech (*RP*, 1970, č. 151, příloha *Haló sobota* 25, s. 2a).

Skutečně pozoruhodný – právě tím, jak nekompromisně odsuzuje dlouhovlasost mužů a jak ji uvádí do přímé souvislosti s některými skutečně nebezpečnými společenskými jevy – je pak již zmíněný televizní dokument *Jablko sváru* z r. 1973.⁽²⁷⁾ K dominantám tohoto textu patří jednak přímé i nepřímé odkazy k odbornému, objektivnímu, vědeckému přístupu jeho autorů k problematice dlouhých vlasů u mužů (tento jev posuzuje s *přísně vědeckou nezaujatostí*, jak uvádí sám moderátor), jednak neustálý skrytý apel na city, hodnoty a potřeby *spořádaného pracujícího člověka*,⁽²⁸⁾ kterým je typizovaný divák tohoto pořadu. Tímto divákem může být rodič, který chce odvrátit svého dlouhovlasého syna ze šikmé dráhy, na kterou se přijetím tohoto vnějšího atributu, dlouhých vlasů, dostal, dále třeba člověk, který chce přátelsky ukáznit své dlouhovlasé kamarády na pracovišti, aby nebyli na obtíž celému pracovnímu kolektivu, a adresátem textu může být i třeba mladý

27 *Jablko sváru*. Režie PAVLINEC, Miloš. Praha: Československá televize, 1973.

28 Rys *spořádanosti* člověka a celé společnosti byl v komunistické novořeči často v pozitivním smyslu vyzdvihován a mlčky zaměňován s „konformností“: *Poctiví lidé se v Československu cítí opravdu svobodnými a mají široká občanská práva, jež však – a to je v každé spořádané společnosti samozřejmé – nelze oddělovat od povinností* (*RP*, 25. 2. 1977).

muž, nyní sice dlouhovlasý, ale ještě ne úplně zkažený, kterého má tento pořad poučit o pravé podstatě jeho *zlozvyku*⁽²⁹⁾ a napomoci mu k *nápravě*.⁽³⁰⁾

Provázanost fenoménu dlouhých mužských vlasů a soudobé kulturní a politické atmosféry, či snad dokonce symptomaticnost dlouhých vlasů, pokud jde o celkovou „kvalitu“, *pokrokovost*⁽³¹⁾ kulturní epochy, zdůrazňuje již jedna z úvodní tezí dokumentu *Jablko sváru* (dále *JabS*):

Skutečně dlouhé vlasy byly vždy odznakem krásy ženské a snad by se dalo dokázat, že když se přehnaně dlouhé vlasy objevily u mužů, svědčilo to o sklonu doby k dekadenci (*JabS*).

Zde je implicitně obsažen i obvyklý poukaz k *dekadentnímu*⁽³²⁾ charakteru západní Evropy a Spojených států amerických, které se v režimní interpretaci nalézají, jak víme z jiných soudobých ideologických textů, v *krizi kapitalismu*.⁽³³⁾

Film nenechává diváka dlouho na pochybách, jaké provenience jsou dekadentní jevy, které se projevují mj. v existenci tisíců *vlasatců*

29 Termínu *zlozvyk* bylo v komunistické novořeči užíváno jak s referencí k osobním nedostatkům individua, tak i k problémům nadindividuálním, např. organizačním: *Energicky musíme čelit zlozvyku, že každá výrobní a výrobní inovace je nezbytně spojena s novými investicemi* (publikace *Hospodářská politika KSČ* z r. 1977).

30 V proklamované víře v *nápravu* každého člověka, který se „pomýlil“, se měla odrážet vysoká míra tolerance, objektivnosti a vědeckosti komunistického způsobu řízení společnosti: [...] (je třeba podporovat, pozn. O. B.) *taková díla, která posilují našeho člověka, odhalují před ním perspektivy, kritizují nedostatky a hledají cestu k jejich nápravě, pomáhají upevňovat soudružské vztahy mezi všemi lidmi dobré vůle* (RP, 8. 2. 1977).

31 Termín *pokrokový*, *pokrokovost* je jedním ze základních pozitivně hodnotících termínů komunistické novořeči – komunistické systémy si obsobovaly dokonce *pokrokovost absolutní*, viz např. výrok: *Rozvoj sovětské socialistické společnosti je provázen pokrokem i v ostatních životních oblastech, jinak řečeno, pokrokovost kapitalismu byla jednostranná, relativní, kdežto pokrokovost socialismu je všestranná, absolutní*.

32 Termín *dekadence* a atribut *dekadentní* byly vůbec vyhrazeny pro hodnocení Západu, především morálky jeho politických představitelů i jeho prostých obyvatel a také umění: *Obráží se* (tj. hluboká morální krize Západu, pozn. O. B.) *v růstu zločinnosti, v korupčních aférách a nevídaných skandálech politických osobností. Projevuje se v dekadenci umění, v pornografii a hororu. Nachází svůj výraz v módách okultismu a náboženského mysticismu* (RP, 12. 2. 1977).

33 Viz např.: *A jestliže se vnitřní rozpory imperialismu vyhrotily zejména v posledních letech, je to důsledkem všeobecné krize kapitalismu, která se dále prohlubuje, a to nikoli vinou uvolňování napětí* (RP, 9. 3. 1977).

v Československu: *Móda dlouhých mužských vlasů se naštěstí nenarodila u nás (JabS)*. S „dekadentní“, jakoby barovou hudbou v pozadí se ve filmu objevují záběry na New York z ptačí i lidské perspektivy:

Dlouhé vlasy měly být výrazem protestů nekonformní části mládeže ve Spojených státech a v zemích západní Evropy – výrazem protestu proti přezívaným systémům kapitalismu (*JabS*).

Obrazy tančících a snad i opilých či zdrogovaných vlasatců a jejich partnerek moderátor komentuje slovy:

Tato nepromyšlená revolta se nakonec ukázala daleko nesmyslnější než řád, proti kterému byla zaměřena (*JabS*).

V uvedeném výroku je podstatným prvkem atribut *nepromyšlený*, který se v ideologickém jazyce často pojí s odsudkem, jenž je však poněkud zmírněn faktem, že odsuzující subjekt – osoba autoritativní až „vševědoucí“, protože se opírá o „vědecký“ světový názor a často i přímo o teze marxisticko-leninských myslitelů – chápe zdroje, ze kterých „pomýlení“ vyplývá.⁽³⁴⁾

Příznačné pro totalitní text tohoto typu také je, že v zájmu větší přesvědčivosti hledá oporu i v takových autoritách, které nelze ani v nejmenším pokládat za levicové či komunistické, ale které jsou i z hlediska komunismu 20. století *pokrokové*.⁽³⁵⁾ V analyzovaném dokumentárním filmu je takto využito antiky, za jejíhož „dědice“ se komunistický režim, organizátor kampaně proti dlouhým mužským vlasům, implicitně pokládá:

34 Srov. hojně pěstovanou „sebekritiku“ vedoucích představitelů komunistické strany, jež byla prováděna na všech úrovních a která často jen utvrzovala příjemce textu a vlastně i vysílatele v dojmu, že se záměry strany prosazují nedogmaticky a s rozvahou: *Nesmíme svévolně naši mládež přetěžovat funkcemi, planým schůzováním a nepromyšlenými akcemi, rušit svévolně její zdravý vývoj; nesmíme ji uspěchat* (RP, 19 12. 1952).

35 Srov. např. výrok: *Tuto myšlenku slavného francouzského sochaře Augusta Rodina si často připomínám. Velký umělec a pokrokový myslitel zemřel v témže roce, kdy Velká říjnová socialistická revoluce předznamenala novou epochu v dějinách lidstva* (RP, 9. 2. 1977).

Proč tedy ten pocit nepřírozenosti a neúčelnosti dlouhých mužských vlasů, kterého se nemohu zbavit ani já, ani mnoho ostatních lidí? A je to přece tak jednoduché (moderátor otevírá výpravnou publikaci F. Adorna a kol. *Klasické Atény* z r. 1970, pozn. O. B.). Ani ušlechtilé obličejové starých Římanů v nejslavnějších dobách věčného města nenesou žádné stopy zženštilosti (*JabS*).

Ve svém hledání příčin, které stojí za oblibou dlouhých vlasů u mužů, autoři dokumentu odcházejí „do ulic“ provádět anketu. Moderátor zastavuje v ulicích Prahy vlasaté muže, táže se jich a vytváří při tom iluzi jakéhosi svobodného, oboustranně uvolněného rozhovoru: *Nic mi do toho není, záleží to na vás, jestli mi chcete odpovědět (JabS)*. Klade však otázky, jako je tato: *Uvědomujete si, že podle současných norem většina lidí působíte přinejmenším* (významná odmlka – pozn. O. B.) *zvláštěně? Oslovení vlasatci odpovídají velmi opatrně, někdy vyhýbavě a často s náznakem humoru. Jako celek však rozhovory nepůsobí přirozeně – navozují dojem umělosti, strojenosti.*

K typickým rysům propagandistických textů patří také zapojení konformního názoru „prostého občana“ – i tento prvek autoři zahrnuli do své ankety, v níž mezi obvyklými odpověďmi, že se dlouhé vlasy u mužů nelíbí ženám, vyznívá jako nejvýraznější názor „náhodné“ chodkyně, ženy mladšího důchodového věku: *Nevypadaj vůbec jako muži, za prvé, že ano, nosí to mastné, to přeci vůbec se nehodí, že ano (JabS)*. I zde se tedy objevuje obvyklá výhrada k nežádoucímu stírání viditelných rozdílů mezi ženami a muži, a navíc ještě poznámka o nehygieničnosti dlouhých vlasů. Tento argument, který v celé kampani patřil k těm mírnějším, ale zároveň „objektivním“, byl skrytě přítomen i v opakovaném moderátorově anketním dotazu určeném náhodně osloveným vlasatcům: *Ranní toaleta, jak dlouho u vás trvá? (JabS)*

Významotvorným vyvrcholením dokumentu je pak pasáž, ve které moderátor nabízí kolemjdoucím vlasatcům peníze za to, že se v nejbližším holičství nechají ostříhat. Oslovený mladík pak po kratším vyjednávání uzná, že částka 150 Kčs (zhruba 10 % tehdejší průměrné mzdy) je jako kompenzace újmy, která vznikne ostříháním dlouhých vlasů, přiměřená. Autoři dokumentu tímto „trikem“ dosti jasně divákům ukazují, že za dlou-

hými vlasy u většiny českých mužů nejspíš nestojí žádné velké „revoltující“ myšlenky či opravdová nekonformnost – *vasatci* jsou uplatitelní.

Pravou tvář totalitního státu, totiž jeho neodmyslitelný militarismus, dokument odhaluje v následující pasáži, která poněkud zchlazuje nenuceného, přátelského ducha předchozí ankety. Pasáž je uvozena moderátorem výrokem: *Vždycky není třeba takhle licitovat – život nakonec vyřeší mnoho věcí sám a po svém (JabS)*. V podkresu záběrů na fasádu a bránu kasáren a posléze na nohy ve vysokých vojenských botách a pod záběry ze střihání mladíka v křesle vojenského holiče postupně sílí ryčná pochodová hudba a celý obraz vyúsťuje v pohledy na vyrovnané řady vyholených a uniformovaných branců. Naznačená aspirace totalitního systému na to, být naprosto obecným a všeprostopupujícím, vlastnit člověka celého a bez výhrad, se tu zhušťuje ve výslovné identifikaci politického *systému* a *státu* s vyřčenými slovy *život, řešit, po svém*.

V závěru filmu je využito osvědčené rekvizity – rodiny s malým dítětem jako modelu největší a nadčasové hodnoty. I tuto hodnotu však, podle mínění autorů pořadu, fenomén dlouhých mužských vlasů v jistém smyslu ohrožuje:

Šťastní rodiče, milé, spokojené dítě – a přece jednou i v této idylické rodince dojde k setkání představ. A bude potom nějaký čas trvat, než rodiče vysvětlí idealistickému mládí, že se touha po lepším světě neuplatňuje dlouhými či krátkými vlasy, širokými nebo úzkými nohavicemi, ale trpělivou prací, charakterem a postojem. Že právě vnější znaky neznamenaají téměř nic (*JabS*).

Zde se ukazuje skutečný paradox – režim soustřeďuje značné síly k boji proti něčemu, co „neznamenaá téměř nic“. Následují obligátní zmínky o *svobodě* jako nejvyšší vymoženosti, kterou komunisté s podivuhodnou samozřejmostí prohlašovali za základní atribut života ve státě, jež řídili: *Je věcí osobní svobody každého, jak bude vypadat – ale je věcí osobní svobody ostatních, myslet si o tom své (JabS)*.⁽³⁶⁾

36 Po těchto slovech pokládá moderátor, s jistým výsměšným gestem, dlouhovlasou paruku na antickou bustu, která spolu s knihovnou tvoří rekvizity prostoru, z něhož jsou „odvěké pravdy“ sdělovány divákům.

3 KRIMINALIZACE „VLASATCŮ“

Analyzovaný propagandistický film *Jablko sváru* z r. 1973 tedy domácí, české vlasatce prezentuje spíše jen jako osoby narušující estetické a hygienické normy uznávané v socialistické společnosti než jako skutečné *deklasované živly* (toto slovní spojení se za normalizace stalo často užívaným a na- bylo v podstatě terminologické platnosti).⁽³⁷⁾ Zato vlasatce zahraniční, zejm. americké, dokument prezentuje nejen jako potenciální či skutečné zločince (*Skupiny, lépe řečeno gangy chlapců a děvčat terorizují celá města – JabS*), ale místy dokonce i jako zvlášť nebezpečná, psychicky vyšinutá individua (*Čarodějnické sekty, které se objevily ve Spojených státech, slouží černé mše ďáblu a výsledkem jejich protestu jsou bestiální vraždy – JabS*).⁽³⁸⁾

Důležité místo v dokumentu má v této souvislosti zařazení názoru psychiatra, představeného jako „dr. Zemek ze záchytné stanice“. Ten přitlumeně, jakoby důvěrně, ale s odborným zaujetím specialisty vysvětluje podstatu módy dlouhých vlasů. Uvádí, že mezi osobami přijímanými záchytnou stanicí, tj. mezi podnapilými výtržníky,

[...] počet těch, co mají vlasy dlouhé, je větší než těch, co jsou nakrátko os-
trihání (JabS)

a že

[...] ty dlouhý vlasy někdy jako jsou tím předmětem, který je, bych řekl,
zdrojem té pozornosti (JabS).

Podstatný je tu fakt, že se fenoménem dlouhých vlasů u mužů zabývá psychiatr – divákovi se tedy podsouvá, že dlouhé vlasy mohou být i symp-

37 Charakteristické jsou právě odsudky adresované signatářům Charty 77: *A tak najímají* (západní nepřátelé socialistických zemí – pozn. O. B.) *nové „bojovníky“ z řad emigrantů a renegátů, z řad zbytků poražené buržoazie, různých odpadlíků, amorálních a deklasovaných živlů a pro všechny ty se teď našlo i nové módní slovo „disidenti“* (RP, 12. 1. 1977).

38 Výmluvné je, že v záběrech na vlasatce tančících na diskotéce zaznívá píseň skotské hudební skupiny Nazareth *Bad Bad Boy*.

tomem psychické poruchy nebo snad přímo deviace. Pro větší jasnost moderátor k tomuto vstupu dodává: *Od psychiatra jsme se dozvěděli, že pro některé chlapce je hřivnatá pokrývka hlavy velmi důležitá* (JabS).

Právě shlukování vlasatců, jejich vzájemná solidárnost daná tlakem většinové společnosti a také potenciální výměna nekonformních názorů, stejně jako alkoholismus a narkomanie, představovaly základ pro paušální kriminalizaci vlasatců. Náznaky jsou přítomny v publicistické reflexi fenoménu dlouhých vlasů už od počátků normalizace:

Líčí (jedna ze čtenářek, pozn. O. B.) příběh své příbuzné, jejíž dcera, „rozumná, poslušná, snaživá, vždy nejlepší ve třídě“, se během studia zapletla do party „máníček“ tak, že studium přerušila. Pak jí to přišlo líto a pokusila se o sebevraždu (RP, 1970, č. 270, s. 3e).

Také moderátor analyzovaného dokumentu *Jablko sváru* navštěvuje, jak uvádí, *jednu známou*, dobromyslně působící matku, aby vyslechl, jaké změny matka pozoruje v chování svého dospívajícího syna Vladimíra poté, co si nechal narůst dlouhé vlasy. Matka referuje:

On je jinak docela dobrej kluk, poslouchá, ve škole mu to jde. Já si někdy říkám, že mu o ty vlasy ani tak nejde, ale když potom vidím ty druhý výrostky, tak z toho mám strach. Je to takový nepřírozený. Já se divím, že se to těm holkám líbí [...] Když o tom začne mluvit, tak je takový divný, dokonce se na mě rozkřikl, to ještě nikdy neudělal [...] Ale přestáváme si rozumět (řečeno s dramatickým ztišením hlasu, pozn. O. B.) – jako by mi někam utíkal, kam za ním nemůžu (JabS).

S rostoucím politickým tlakem na vlasatce a se stupňující se únavou intenzivně pracujících represivních složek režimu rostla v průběhu 1. poloviny 70. let nejen míra kriminalizace této části mladých lidí, ale také brutality, se kterou proti vlasatcům režim postupoval. Příkladem může být zásah proti účastníkům rockových koncertů⁽³⁹⁾ a navazující zábavy v restauraci

39 Mj. zde vystupovala skupina *The Plastic People of the Universe*.

Na Americe v Rudolfově u Českých Budějovic dne 30. 3. 1974 (podrobně viz in Kudrna – Stárek 2015). Policejní „řešení“ běžných výtržností zde přerostlo v rozsáhlou ideologicky zabarvenou represivní akci, při níž byly dlouhé vlasy u mužů pokládány takřka za důkaz, že se jejich majitel dopouští útoku na *socialistické zřízení*.⁽⁴⁰⁾ Po zásahu v Rudolfově, následovaném obligátním stříháním *vasatců*, bylo 335 osob vyšetřováno za přestupek a na 140 osob byla uvalena vazba (*Necenzurované noviny*, roč. 1992, č. 24, s. 11; srov. též Jirous, 1997: 333).

Před vládnoucí mocí vystupoval do popředí také problém, jak postihovat ženské protějšky *vasatců*, kterých bylo mezi zatčenými z Rudolfova poměrně hodně – v takovém případě byl jako záminka pro represe vzat jiný „neobvyklý“ rys jejich zevnějšku⁽⁴¹⁾ nebo např. nějaký volně definovatelný přestupek typu *kladení odporu při zatýkání*.

Jako znak usvědčující z *protispolečenských postojů* byla dlouhovlasost, toto *fotogenické dekorum kriminálního obvinění*, jak ji označili signatáři známého veřejného protestu,⁽⁴²⁾ prezentována i při největších politicky motivovaných excesech 70. let 20. století: při procesu se členy skupiny *The Plastic People of the Universe* v r. 1976 (zatčení 17. 3.) a v mediální kampani proti signatářům Charty 77 v následujícím roce (Charta byla zveřejněna 6.–7. 1. 1977), jakkoli režim slovy svých novinářů vylučoval přímou souvislosti mezi zevnějškem obviněných a jejich smýšlením: *Pro podobné projevy by byli souzeni třeba i úplně bezvlásí hráči dechovky. Je třeba diferencovat (Mladý svět, 3. 12. 1976, s. 49; k tomu Jirous 1997: 742).*

40 Viz opět příklad z reakcí na vystoupení Charty 77 o několik let později: „Odsuzuji útok hrstky izolovaných nepřátel socialistického zřízení, pokoušejících se znevažovat jeho vymoženosti a přednosti,“ prohlásil rektor Univerzity Komenského v Bratislavě (RP, 14. 1. 1977).

41 Ač je tato kapitola věnována fenoménu dlouhých vlasů u mužů, je vhodné zmínit, že jako problematické (neestetické, pobuřující), byť v mnohem menší míře, byly v 60. a 70. letech hodnoceny i nápadné krátké vlasy u žen, srov. např. zповědi typu [...] můj klukovský účes patří už minulosti, stejně jako řada „rozjivených písničků“, které už prostě nemohu zpívat (Mladý svět, 1973, č. 39, s. 19d).

42 Prohlášení podepsal literární vědec V. Černý, filozof J. Patočka a spisovatelé V. Havel, I. Klíma, P. Kohout, J. Seifert a L. Vaculík: *Budou-li dnes bez povšimnutí odsouzeni mladí lidé s dlouhými vlasy za svou nekonvenční hudbu jako kriminální delikventi, pak o to snadněji mohou být zítra tím způsobem odsouzeni kteříkoliv jiní umělci za své romány, básně, eseje a obrazy – a už k tomu nebude dokonce ani zapotřebí, aby měli dlouhé vlasy jako fotogenické dekorum kriminálního obvinění* (Machovec, ed., 2012: 145). Text byl díky německému spisovateli H. Böllovi publikován v deníku *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (6. 9. 1976).

Adjektivum *dlouhovlasý* v době normalizace figurovalo jako stálý atribut společensky *závadové* (dobové označení) osoby v referátech o kriminální činnosti (v tzv. Černé kronice) a v textech fejetonistických, srov. např.:

[...] před nosem auta ve smyku najel na chodník vůz s majákem rozžatých červených světel. Rozlétly se dveře, dlouhovlasý mladík neměl naději. Urostlý policista, jehož košili na krku barvila krev, mu zasadil ránu pěstí na žaludek (*RP*, příloha *Haló sobota*, 5. 2. 1977);

Třetí (úplatek, pozn. O. B.), jak jinak, bleskově stopil vlasatý údržbář (*RP*, 25. 3. 1977).⁽⁴³⁾

Pokud v mediálních textech vystupuje dlouhovlasý muž v pozitivních souvislostech, je to prezentováno spíše jako výjimka potvrzující pravidlo:

„Měl jsem s tím někdy dost problémů. Dalo mi hodně práce, než někteří starší spolupracovníci pochopili, že delší vlasy neznamenaí bezpodmínečně chuligána.“ Michal hraje v kapele, rád se pobaví, rád organizuje společenské večírky... (*RP*, 9. 7. 1969);

Další tři NC stroje v podobné sestavě obsluhuje tříadvacetiletý Antonín Jurák. Na první pohled bys řekl: kluk s frajersky dlouhými vlasy. Ale mistr Svatopluk Michálek na něj nedá dopustit. Patří totiž mezi nejlepší na úseku numericky řízených strojů (*RP*, 10. 1. 1977).

ZÁVĚR

Kampaň komunistického režimu v Československu proti dlouhým vlasům u mužů v 60. a 70. letech 20. století navazovala na obdobné mediální akce, které kritizovaly nekonformnost v odívání a účesech a které probíha-

43 Tento stereotyp přirozeně pronikal i do beletrie, viz např. výrok pronesený nad jistým historickým mučicím nástrojem (tzv. španělskou botou) v detektivce N. Frýda z r. 1974: *S tímhle dneska na vlasatý chuligány, hned by byl pořádek...* (Frýd 1974: 136).

ly již ve 40. a 50. letech (tažení proti tzv. *potápkám*, *bedlám*, *páskům*, proti účesům *havel* a *eman* aj.). Po stránce užitých jazykových prostředků i po stránce zobrazení a věcných souvislostí dlouhovlasosti u mužů šlo o kampaň nepochybně agresivní, i když ne zcela vyrovnanou co do argumentace i účinků. Totalitní režim byl k této kampani vyprovokován nepochybnou společenskou nekonformností většiny dlouhovlasých mužů, která hrozila přerůst i v nekonformnost politickou a v tichou či otevřenou kritiku režimu. Zejm. po r. 1968 byly dlouhé mužské vlasy pokládány nejen za znak kulturního a politického vzhlížení k Západu, ale také za akt přímého vzdoru proti socialistické morálce a politice, který byl navíc posílen i zjevnou solidaritou mezi *vlasatci* navzájem. Média, která režimu sloužila, konstruovala obraz *vlasatců* jako bořitelů dosavadních tradic a dobrého vkusu, jako individuí více či méně zmanipulovaných nepřítelem „zvnějšku“ (tj. z kapitalistického zahraničí) a především – představujících vážné nebezpečí společenské (v důsledku užívání návykových látek, sklonu ke kriminálním činům aj.). Častý je i poukaz k nepolitickým, „zdravotním“ rizikům, která *vlasatci*, nedodržující pravidla osobní hygieny, údajně vnášeli do života svých „normálních“ spoluobčanů. V průběhu druhé poloviny 70. let míra agresivity mediálních proklamací o dlouhovlasých mužích klesala, až se na konci desetiletí režim pokusil subkulturu *vlasatců* alespoň zčásti „adoptovat“ (tj. soustředil se opět na jiné *nešvary* a přetrvávající módu dlouhých vlasů přecházel většinou mlčky).

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Křížkovského 10

771 80 Olomouc

ondrej.blaha@upol.cz

LITERATURA

BLÁHA, Ondřej

2013 „Proměny českého lexika v letech 1948–1989“; in Hradilová, D. et al.: *Proměny slova* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci), s. 9–27

BRALCZYK, Jerzy

1987 *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych* (Stockholm: Almqvist och Wiksell)

ČERMÁK, František et al.

2010 *Slovník komunistické totality* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav Českého národního korpusu)

ČERNÝ, Rudolf

2008 *Antonín Novotný: vzpomínky prezidenta* (Česká Kamenice: PolArt)

FIDELIUS, Petr

2016 *Řeč komunistické moci: nové, rozšířené vydání* (Praha: Triáda)

FRÝD, Norbert

1974 *Rukama nevinnosti* (Praha: Československý spisovatel)

HIRSCHOVÁ, Milada – SVOBODOVÁ, Jindřiška

2015 „Verbální agrese v politickém diskurzu“, *Bohemica Olomucensia*, 7, č. 3–4, s. 79–97

HOFFMANNOVÁ, Jana – ČMEJRKOVÁ, Světlá

2011 *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí* (Praha: Academia)

CHADIMA, Mikoláš

2015 *Alternativa I: od rekvalifikací k „nové“ vlně se starým obsahem (svědectví o českém rocku sedmdesátých let)* (Praha: Galén)

CHADIMA, Mikoláš

2018 *Alternativa II: od „nové“ vlny se starým obsahem k Velké listopadové sametové restauraci* (Praha: Galén)

JIROUS, Ivan Martin

1997 *Magorův zápisník*; ed. Michael Špirit (Praha: Torst)

„KSČ versus VLASATCI“

1992 *Necenzurované noviny*, č. 24, s. 11

KUDRNA, Ladislav

2011 „Nepřizpůsobiví. Studenti, máničky a další pohledem československých mocenských orgánů“, *Paměť a dějiny: revue pro studium totalitních režimů* 5, č. 2, s. 3–16

KUDRNA, Ladislav – STÁREK, František

2015 „Zásah, který změnil underground: Rudolfovo, 30. březen 1974“, *Paměť a dějiny: revue pro studium totalitních režimů* 9, č. 1, s. 27–41

2017 „(Proto)underground v politice komunistické strany: vybraná reflexe z let 1965–1980“, *Moderní dějiny* 25, č. 2, s. 239–264

LAUBE, Roman et al.

2010 *Háro: vzpomínky a dokumenty* (Praha: Společnost pro Revolver Revue)

LINDAUR, Vojtěch – KONRÁD, Ondřej

2001 *Bigbít* (Praha: Torst)

LOTKO, Edvard

2008a „Lexikálně-stylistická stránka textů politické propagandy“, in idem: *Srovnávací a bohemistické studie* (Olomouc: Univerzita Palackého), s. 179–186

2008b „Texty politické propagandy a jazyková kultura“, in idem: *Srovnávací a bohemistické studie* (Olomouc: Univerzita Palackého), s. 187–189

MACURA, Vladimír

2008 *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)* (Praha: Academia)

MAHEN, Jiří

1920 *Měsíc: fantasie* (V Praze: Stanislav Minařík)

MACHOVEC, Martin et al.

2012 „*Hnědá kniha*“ o procesech s českým undergroundem (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů)

POSPÍŠIL, Filip – BLAŽEK, Petr

2010 *„Vraťte nám vlasy!“: první máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu* (Praha: Academia)

RÖHRICH, Alex

2008 *Ideologie, jazyky, texty: analýza a interpretace textů Rudého práva z roku 1953 a 1975 a Práva z roku 1997* (Liberec: Bor)

SVOBODOVÁ, Jindřiška

2016 *Manipulace a argumentace v politickém a mediálním diskurzu* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)

ŠLOSAR, Dušan

2010 „Jazyk totality a jazyk dneška“; in idem: *Opera Bohemica Minora* (Brno: Host), s. 167–170

VÁŇA, Tomáš

2013 *Jazyk a totalitarismus* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury)

K POMÍSTNÍM JMÉNŮM MĚŘIČNÍ, OSMIMĚŘIČNÉ, PŮLVRTLOVÁ ATD.

NA MORAVĚ A V ČESKÉ ČÁSTI SLEZSKA

STANISLAVA SPINKOVÁ

ON THE ANOIKONYMS MĚŘIČNÍ, OSMIMĚŘIČNÉ, PŮLVRTLOVÁ, ETC.

IN MORAVIA AND IN THE CZECH PART OF SILESIA

The item focuses on Moravian and Silesian anoikonyms that reflect the original land acreage. The author pays attention mainly to the names formed from adjectives. One of the aims of the paper is to illustrate the geographical distributions of suffixes and to present the findings of the research on maps.

Keywords: onomastics, anoikonym, land acreage

V letošním roce se dožívají významného životního jubilea dvě významné osobnosti české onomastiky. V polovině ledna 2019 oslavil své 85. narozeniny prof. PhDr. Rudolf Šrámek, CSc., d. h. c., na začátku února pak dosáhla 70 let věku prof. PhDr. Jana Pleskalová, CSc. Oba působili dlouhá léta na jednom z pracovišť brněnského Ústavu pro jazyk český ČSAV. Během změn na začátku 90. let 20. století přešli oba na Masarykovu univerzitu. Postupně se stali vedoucími pracovníky brněnských univerzitních bohemistických pracovišť, Rudolf Šrámek na katedře českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, Jana Pleskalová v Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Oba jubilanti jsou mně v mém prozatím krátkém onomastickém životě velkou inspirací.

1

V knize *Život ve slovech, slova v životě* (Kloferová–Šípková, eds.) jsem se v kapitole „Provazce a odměrky“ zabývala apelativními názvy měrných

jednotek a také tím, jak se téma měření odráží v bohatství propriální sféry jazyka (Spinková 2018: 182–190).

Etymologický výklad některých názvů měrných jednotek používaných (nejen) na našem území podala Pavla Valčáková (2008a, 2008b). V článku věnovaném *korci* (Valčáková 2008b) cituje mj. z *Etymologického slovníku hebrejštiny*: „...od středobabylonského období se plocha pozemků měřila podle množství, hmotnosti zrní, potřebného k jeho osetí [...] Původní název nádoby dal název míře, rovnající se obsahu nádoby. Tento sémantický vývoj je u názvů dutých měr běžný i ve slovanských jazycích. [...] Míry [...] byly užívány především při obchodování a obchod, ke kterému patřilo mj. také měření a míry, měl svá pravidla. Těm se podřizovaly i všechny průvodní jevy, tedy i přejímání odborné terminologie.“

V článku *K anoikonymům Čtvrtě, Protičtvrtí, Tříčtvrtníky apod. na Moravě a v české části Slezska* (Spinková 2015: 331–336) jsem věnovala svou pozornost pomístním jménům¹⁾ (dále PJ), která mohou mít souvislost s vyměřováním půdy a zároveň v sobě obsahují etymony *-čtvrť-/čtvrť-*. Vynechala jsem ale PJ adjektivní, tj. PJ obsahující adjektivum jako přívlastek, např. *Čtvrtní díly od vinohradů* (pro pole ve Veletinách UH), a také PJ, která jsou adjektivy jen formálními, vznikla elipsou substantivní části dvojslovného spojení jako PJ *Třeštvrtní* (pro pole v Soběsukách KM), tedy osamostatněním a substantivizací adjektiva ze spojení typu *tříčtvrtní pole*.

V tomto příspěvku se zaměřuji na adjektivní a formálněadjektivní anoikonyma, jež mohou být motivována výměrou objektu a obsahují i jiné etymony než jen *-čtvrť-/čtvrť-*.

1 Pomístní jméno nebo též anoikonymum je „název neobydleného objektu tradičně definovaný jako vlastní jméno neživého přírodního objektu na Zemi, který není určen k obývání a je v krajině pevně fixován“. Tak definuje pomístní jméno ve shodě se Základní soustavou a terminologií slovanské onomastiky (Svoboda, 1973) Jana Pleskalová v Novém encyklopedickém slovníku češtiny (srov. heslo *pomístní jméno* na czechency.org). Jde tedy o jména obdělávaných i neobdělávaných pozemků (polí, luk, lesů), terénních útvarů (kopců, údolí, skal), vod (potoků, řek, studánek, rybníků, jezer), v krajině nápadných stromů, které nezřídka slouží jako výrazné orientační body; dále také objektů, které v krajině utvořil člověk, jako jsou cesty, mosty, doły, lomy, pískovny, skládky a stavby, jež nejsou určeny k obývání – tedy kostely, kapličky, rozhledny, trigonometrické body apod.

2

Jako zdroj materiálu pro svůj příspěvek jsem využila soubor PJ archivovaný v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Brně. Podrobnější informace o sběru tohoto materiálu a také o jeho postupném zpracovávání v rámci projektu Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku (dále SPJMS) jsou obsaženy v článcích Rudolfa Šrámka *Soupis pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku, jejich druhové znaky, příprava a koncepce lexikografického zpracování* (v letech 1964–1993) (2010: 10–47) a Mileny Šipkové *Pomístní jména a jejich zpracování ve Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* (2010: 48–78). Slovník je od roku 2014 zveřejňován v elektronické podobě na stránkách Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Utvářenost souboru moravských a slezských anoikonym zpracovala Jana Pleskalová ve své monografii *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* (1992).

Moravský a slezský anoikonymický materiál srovnávám též se stavem na území Čech a Slovenska, pokud jsou k tomuto stavu informace dostupné v onomastické literatuře.⁽²⁾

2.1 Doklady PJ jsou v textu příspěvku ponechány v podobě autentických zápisů.⁽³⁾ Vzhledem k tomu, že anoikonymický materiál v brněnské databázi pochází z větší části z korespondenční ankety, a PJ tedy v mnoha případech nezapisovala osoba poučená o zásadách zápisu jazykového (nářečního) materiálu, nemohu se spoléhat na zcela věrné zachycení hláskových jevů, srov. např. záznamy PJ *Sedmičtvrtní* pro pole v Obědkovicích PV a *Sedmištvrtní* pro pole v Dřevohosticích PR (nářeční zápis pořízený školeným explorátorem by v obou případech ve shodě s nářečím v obcích byl *Sedmištvrtní*). Proto se hláskovými jevy v tomto článku zabývám pouze okrajově a nechci v tomto směru vyvozovat žádné plošné závěry.

2 Do budoucna počítám s možností srovnání s materiálem v databázích Slovníku pomístních jmen v Čechách a Lexika slovenských terénnych názvov, které jsou nyní postupně zveřejňovány online.

3 Toto neplatí pro text v legendě k doprovodným mapám. Pro přehlednost mapových zobrazení bylo nutno pravidelné hláskové změny standardizovat.

2.2 Některé výsledky analýzy pomístních jmen shrnují též na mapách. K jejich správnému čtení je třeba uvést následující:

Značky na mapách představují jednotlivé obce. Pod jednou značkou se může skrývat jedno či více PJ, např. značka pro obec Dobruška PR platí pro dvě PJ: *Přední měřiční* a *Zadní měřiční*, značka obce Žalkovice KM platí pro PJ *Čtvrtné louky* i *Čtvrtné louky za vodou* (ve všech těchto případech pojmenování odkazují k poli). Jednotlivou obcí se rozumí obec se statutem správní samostatnosti. Např. PJ *Třivrtlove* pro pole bylo zaznamenáno v Domoradovicích, obec však není správně samostatná, ale spadá pod Hradec nad Moravicí OP. V textu příspěvku jsou Domoradovice lokalizovány jako Hradec nad Moravicí OP (Domoradovice) a program generující ve Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku mapy zahrne PJ z Domoradovic pod značku Hradce nad Moravicí OP. Obdobně jsou značena i PJ v ostatních obcích bez správní samostatnosti, jako jsou např. Bělkovice-Laštiny OL (Laštiny) – zde pole jménem *Půlvrtlová* – nebo Holešov KM (Všetuly) – zde pole s názvem *Vrtlový padělký* – příp. Olomouc OL (Týneček) – zde louka s PJ *Na měřičním* – atd.⁽⁴⁾

2.3 Zkratky uváděné na mapách a za názvy obcí (např. KM, OL, PR) označují okresy; v mapách představují skutečnou polohu okresních měst.⁽⁵⁾ V projektu SPJMS rozlišujeme následující okresy (a jim odpovídající zkratky): BK – Blansko, BM – Brno(-město), BO – Brno-venkov, BR – Bruntál, BV – Břeclav, FM – Frýdek-Místek, HO – Hodonín, JE – Jeseník, JH – Jindřichův Hradec, JI – Jihlava, KA – Karviná, KM – Kroměříž, NJ – Nový Jičín, OL – Olomouc, OP – Opava, OV – Ostrava, PR – Přerov, PV – Prostějov, SU – Šumperk, SY – Svitavy, TR – Třebíč, UH – Uherské Hradiště, UO – Ústí nad Orlicí, VS – Vsetín, VY – Vyškov, ZL – Zlín, ZN – Znojmo, ZR – Žďár nad Sázavou.

4 Toto zjednodušení je vynuceno technickými možnostmi pouze při zobrazení na mapách, nijak se neprojeví ve statistikách, textech apod. Program Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku dále skýtá možnost zobrazení na mapách s různými podkladovými vrstvami; více o tom viz Čižmarová (2010: 79–93, zvl. 90–92), ji komentované příkladové slovníkové heslo ČERTORYJE33 f. // ČERTOREJ/ČERTORAJ4 m. je dostupné též online na <https://spjms.ujc.cas.cz/entry/18304>.

5 S výjimkou okresu Brno-venkov, jemuž odpovídá zkratka BO. Správním centrem tohoto okresu je Brno, které ovšem tvoří samostatný okres Brno-město (zkratka BM).

2.4 Území Moravy a české části Slezska, na kterém byl sběr proveden plošně – tj. s tradičním českým obyvatelstvem, je na mapách vyplněno bílou barvou.⁽⁶⁾ Šedá barva signalizuje oblasti s dřívější převahou německy mluvícího obyvatelstva, ve kterých po r. 1945 vlivem odsunu došlo k přetržce kontinuity obyvatelstva, a tudíž i k obměně anoikonymie.⁽⁷⁾

3

Sledovaná PJ motivovaná výměrou objektu vznikla na základě souvislosti s množstvím osiva, které se zpravidla využilo k osetí pojmenovávaného objektu. PJ tu navazují na apelativní názvy měrných jednotek *měřice* a *měříčka*, dále *provaz* a *provázek* a také na měrné jednotky s významem ‚čtvrťina‘, jež mohou být domácího původu (českého, slovanského) s etymonem *-čtvrť-/čtvrť-*, nebo přejaté z němčiny s etymonem *-v(ě)rt(e)l-*. Na Moravě a ve Slezsku byl zaznamenán výrazně nižší počet adjektivních nebo formálněadjektivních jmen s etymonem *-čtvrť-/čtvrť-* ve srovnání se jmény jako *Čtvrťe* nebo *Čtvrtky*. Poměr PJ typu *Zadní měrice* nebo *Věrtele* a PJ adjektivních nebo formálněadjektivních je vyrovnanější.

Příkladem obce, v jejíž anoikonymii se nachází hned několik PJ sledovaného typu, jsou Dobřčice PR. V nejvýchodnější části katastru obce při hranicích s Beňovem, Kostelcem u Holešova a Starou Vsí, tedy nejdále od zastavěné části Dobřčic, se směrem od západu k východu setkáváme mj. s objekty zvanými *Přední pětištvrtní*, *Přední měříční*, *Zadní pětištvrtní*, *Zadní měříční*, *Přední štvrtový*, *Zadní štvrtový* a *Vrtlový*, srov. náskres katastru ze soupisu (obr. 1). Z jiné mapy (přiložené k soupisu PJ vyplněnému v rámci korespondenční ankety) vyplývá, že po vybudování JZD a scelení orné půdy do honů se pro tuto oblast užívala PJ honů *Pětičtvrtní* a *Vrtlová*. I v rámci jediné obce se tu projevuje bohatství utvářenosti anoikonym.

6 Databáze SPJMS disponuje materiálem z 96 % tohoto území. Komentář ke stanovení česko-moravské hranice v rámci projektu SPJMS viz M. Šípková (2010: 51).

7 Na těchto územích většinou nebyla provedena soupisová anketa, dostupný materiál pochází zpravidla z doplňkových sběrů a diplomových nebo disertačních prací. Jde o Jesenicko, Bruntálsko a části okresů Svitavy, Šumperk, Olomouc, Opava, Nový Jičín, Jihlava, Jindřichův Hradec, Znojmo a Břeclav.

OBR. 1

Pomístní jména objektů ve východní části katastru Dobřčic PR, zdroj: Soupis pomístních jmen Dobřčic PR, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., dialektologické oddělení, Brno

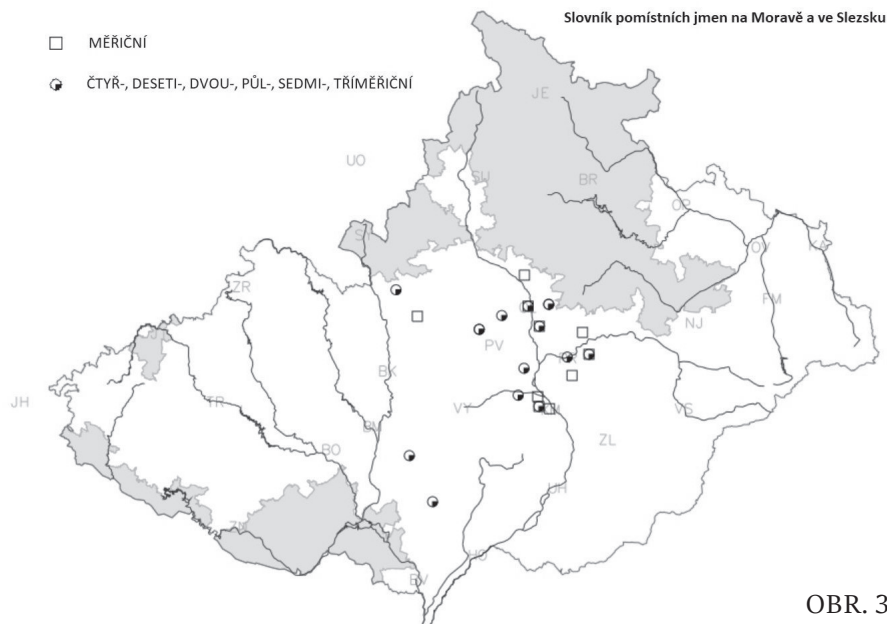
3.1 Plošná míra měřice se vyvinula ze stejnojmenné objemové míry. Odpovídala asi 60 l osiva, jímž se osela orná půda o ploše cca 0,2 ha. Podle Gustava Hofmanna (1984) patřila měřice na Moravě k rozšířenějším užívaným jednotkám. Sledovaná PJ mohou navazovat též na měrnou jednotku měřička. V převážné většině jde o pojmenování objektů s ornou půdou. V anoikonymickém materiálu pro tento příspěvek se nacházejí jak adjektiva odvozená, tak utvořená kompozicí.

S měrnou jednotkou měřička souvisí např. pojmenování *Měřičkovy* pro pole v Lutíně OL nebo ve Vincencově PV, dále *Měřičková* pro pole v Prostějovických PV nebo hon v Seničce OL a také *Měřičkové* pro hon v Čelechovicích na Hané PV.

PJ se sufixem -ov(ý) navazující
na měrné jednotky měřice
a měřička

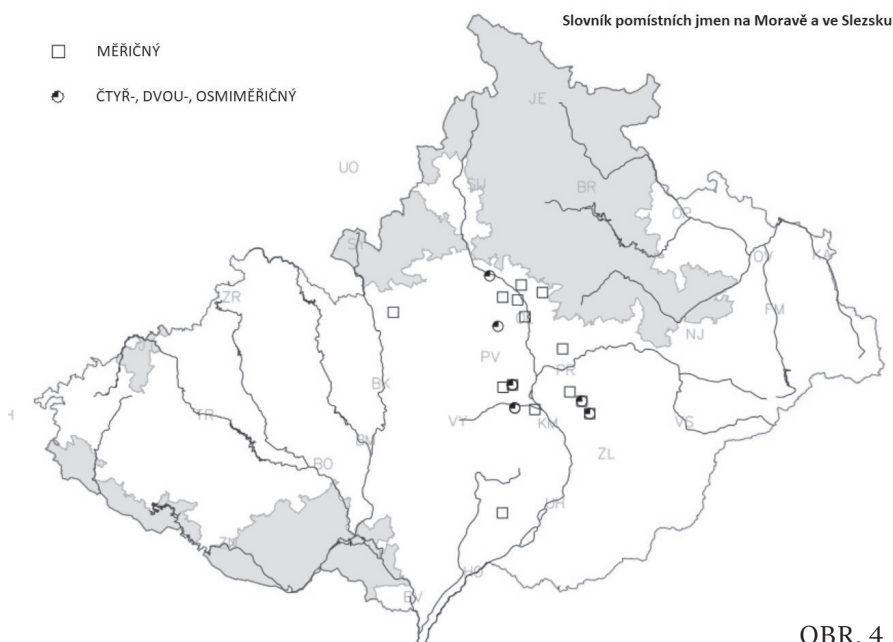
3.1.2 Ve zkoumaném anoikononymickém materiálu jsou doloženy kompozitní formace se zadním členem utvořeným od substantiva *měřice*; případ utvoření od substantiva *měřička* zaznamenán nebyl. Přední člen takových kompozit je vždy denumerální. Častější jsou obce, v jejichž anoikononymii byly zachyceny formace se sufixem *-n(i)* a předním členem *tří-*, *sedmi-*, příp. *půl-*, *dvou-*, *čtyř-* a *deseti-*. Jako příklad uveďme obec Bukovany OL, v jejíž anoikononymii nacházíme pojmenování polí *Třimjeřeční* a *Sedmimjeřeční*, dále obec Oplocany PR s PJ *Třiměřiční*, nebo obec Malá Roudka BK, do jejíhož katastru náleží i pole označované jako *Dvóměřeční*. V Olomouci OL (Týnečku) bylo zachyceno i PJ s jinou strukturou, jedna z luk nese předložkový název *Na dvouměřečním*. Se sufixem *-n(ý)* jsou v materiálu SPJMS doložena kompozita sledovaného druhu s předním členem *tří-*, *pěti-* i *dvou-*, *čtyř-* nebo *osmi-*. Např. v soupise pro obec Obědkovice PV figurují PJ *Štyřměřičny* a *Osmiměřičny* (vedle derivovaného *Měřičny*).

OBR. 3

PJ se sufixem *-n(i)* navazující na měrnou jednotku měřice utvořená jednak derivací, jednak kompozicí

3.1.3 Zkoumaná PJ byla zapsána koncentrovaněji v oblasti středního toku řeky Moravy. Častěji se setkáváme s formacemi odvozenými sufixem *-n(ý)* a méně často s kompozity se zadním členem *-měřičn(ý)*. U formací odvozených, resp. složených pomocí sufixu *-n(i)* je tomu obráceně.

OBR. 4

PJ se sufixem *-n(ý)* navazující na měrnou jednotku měřice utvořená jednak derivací, jednak kompozicí.

3.2 Jak jsem uvedla už ve svých dřívějších pracích (Spinková 2015: 331–336; 2018: 187–188), není snadné interpretovat motivaci anoikonym s etymony *-čtvrť-/čtvrť-* pro široké užití pojmu čtvrť v každodenním životě v minulosti i dnes; viz dále též v bodě 3.5 a 3.5.1.

3.2.1 Adjektiva v anoikonymech derivovaná z názvu měrné jednotky čtvrt jsou na Moravě a ve Slezsku řídka. Jsou utvořena sufixem *-n(i)*, *-n(ý)* nebo *-ov(ý)*.

3.2.1.1 Všechny zaznamenané případy se sufixem *-n(i)* a *-n(ý)* jsou adjektiva ve funkci přívlastku. PJ, která je obsahují, jsou rozptýlena v různých částech Moravy. Jde o anoikonyma *Čtvrtní louka* v Popelíně JH, *Čtvrtní podílky* v Krumvíři BV a *Čtvrtní díly od vinohradů* ve Veletinách UH (poslední dvě jména se vztahují k polím); dále pak PJ pro pole *Čtvrtné díly od obory* ve Veletinách UH a PJ *Čtvrtné louky* a *Čtvrtné louky za vodou* v Žalkovicích KM.

3.2.1.2 Adjektivum odvozené ze jména měrné jednotky sufixem *-ov(ý)* bylo zapsáno pouze v Dobřčicích PR, a to jako řídící člen dvouslovných PJ *Přední štvrťové* a *Zadní štvrťové*. Jak vyplývá z nákresu katastru obce, objekty leží blízko sebe, ale nejde zřejmě o jeden objekt rozdělený na dvě části. PJ *Čtvrťový* pro potok v Pitíně UH je depropiální původu, výměrou motivováno není, srov. dále v bodě 3.5.2.

3.2.2 Také složená adjektiva se tvoří od názvu měrné jednotky *čtvrť*. V několika středomoravských obcích (soustředěněji v okrese Přerov, s přesahem do přilehlých okresů Olomouc a Kroměříž) jsou součástí tamní anoikonymie kompozita *tříčtvrtní*, *pětičtvrtní*, *sedmičtvrtní*; např. ze Soběsuk KM je doloženo jméno pole *Třeštvrtní*, obdobná jednoslovná PJ byla zapsána i v Záříčí KM, Veselíčku PR nebo Zábeštní Lhotě PR. Nejčastěji výzkum zachytil jednoslovné jméno *Pětičtvrtní* (v různých obměnách zápisu), a to v Blazicích KM, Lutopecnech KM (Měručkách), Zábeštní Lhotě PR a Grygově OL. Jak bylo zmíněno už výše, v Dobřčicích PR se setkáváme s PJ *Přední pětištvrtní* a *Zadní pětištvrtní*; objekty, k nimž se tato označení vztahují, sice leží ve stejné části katastru, ale nesousedí spolu, od sebe je dělí jiné pole s názvem *Přední měřiční*. V Obědkovicích PV bylo v době sběru v úzu anoikonymum *Sedmištvrtní*. Formace se sufixem *-n(ý)* byla

OBR. 5

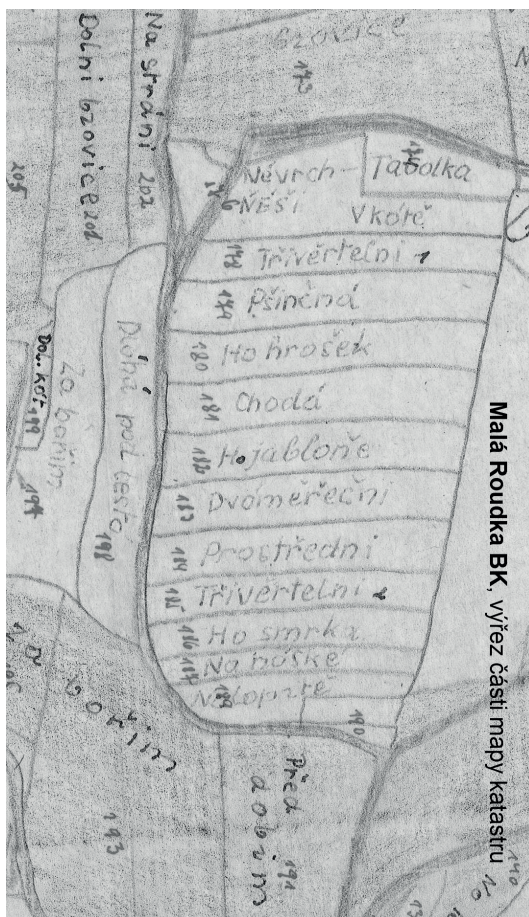
PJ, která motivačně souvisí
s měrnou jednotkou čtvrt

3.3 Další měrnou jednotkou s významem ‚čtvrt, čtvrtina‘ byl větel. Množstevně odpovídal čtvrtině korce. Zatímco v moravské a slezské anoikonymii máme odraz používání měrné jednotky větel, korec tu stopu, na rozdíl od pomístních jmen zachycených na území Čech (srov. Štěpán 2016: 146–147), nezanechal.⁽⁸⁾

8 V SPJMS nemnohá jména jako *Korečnice*, *Korečník* mají souvislost spíše s mlýnským kolem určitého typu; srov. též Machek 1968: 277.

PJ *Třivěrtelní* (2×, pod číslem 178 a 185) a *Dvóměřeční* (1×, pod číslem 183) na nákresu části katastru Malé Roudky BK.

Zdroj: Soupis pomístních
jmen obce Malá Roudka BK,
Ústav pro jazyk český AV
ČR, v. v. i., dialektologické
oddělení, Brno

3.3.2 Početnější jsou anoikonyma navazující na redukovanou podobu *vrtel*. Podle Stefana Michaela Newerkly (2011: 235) se apel. *vrtel* u nás vyskytuje poprvé v Postile Jana Rokycany (ve vydání k roku 1659), a to ve

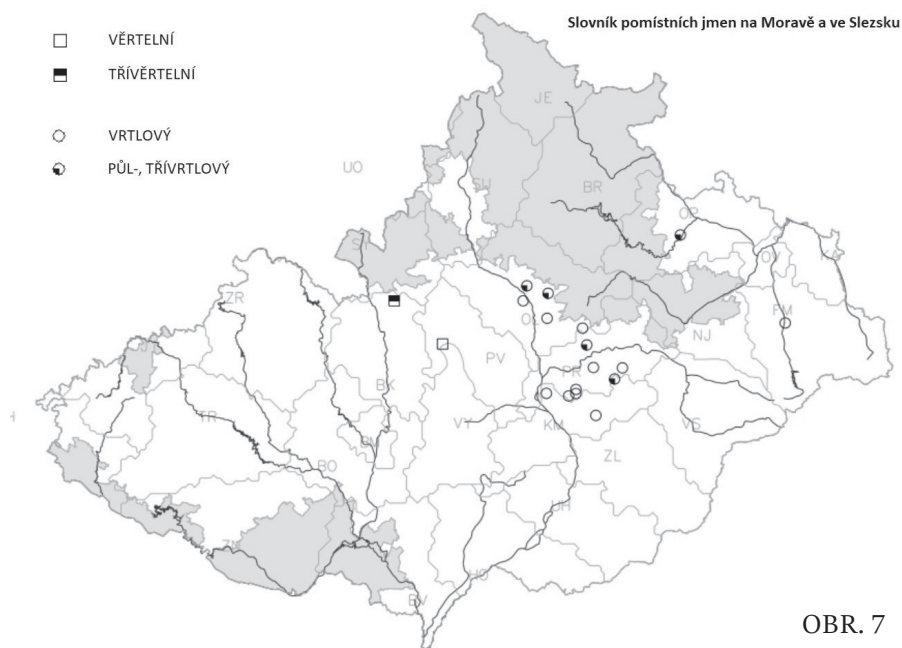
významu obilní míry v pasáži o nepoctivosti trhovců při prodeji. Redukovanou podobu dokládá např. i *Historický slovník slovenského jazyka* 6 (2005: 344; z Prievidzy), dokonce pouze ve významu ‚plošná míra‘, nikoli v širším významu jedné třetiny něčeho.

V Archivu lidového jazyka uchovávaném v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR v Brně nalezneme doklady tohoto apelativa z oblasti východomoravských a slezských nářečí – jak ve významu objemové, tak plošné měrné jednotky.

3.3.2.1 Na rozdíl od adjektiv v anoikonytech odvozených od apel. *věrtel* jsou všechna adjektiva ve zkoumaném materiálu z redukované formy *vrtel* utvořená pomocí sufixu *-ov(ý)*. Většinou se jedná o jednoslovné názvy objektů s ornou půdou, které jsou tedy adjektivy jen formálně, srov. PJ *Vrtlový* v Horce nad Moravou OL a v Záříčí KM; dále *Vrtlová* v Bystrovaněch OL, ve Velkém Újezdě OL, v Pavlovicích PR, v Dobřčicích PR. V Přestavlkách PR bylo zapsáno předložkové anoikononym *Na vrtlové* pro pole. Méně časté je zapojení adjektiva *vrtlový* do přívlastkového PJ, takovým příkladem jsou anoikonyma *Vrtlový mesílka* z Dolních Nětčic PR, *Vrtlové padělký* ze Říkovic PR a *Vrtlový padělký* z Holešova KM (Všetul).⁽⁹⁾

3.3.2.2 Ve zkoumaném materiálu navazujícím na apel. *vrtel* jsou zastoupeny i kompozitní formace, častěji s denumerálním předním členem *tří-*. Ve Slezsku bylo zapsáno PJ *Třívrtlove*, nalezneme ho v soupise obce Hradec nad Moravicí (Domoradovice), z Moravy jsou femininní anoikonyma *Třévrtlová* (tak v Blazicích KM), resp. *Třívrtlová* (tak ve Štěpánově OL a Veseříčce PR). V Bělkovících-Lašťanech OL (Lašťanech) se podařilo ještě zachytit už vytrácející se PJ *Pulvrtlová*.

9 Výrazy *mesílka* a *padělký* označují objekty vzniklé (roz)dělením, vyměřením. Patří k výrazům, které dnes už z úzu běžných uživatelů češtiny vymizely, ale dochovaly se v anoikonymické sféře, která do značné míry konzervuje starší stav jazyka.

OBR. 7

PJ navazující na měrnou jednotku věrtel

3.4 Na měrnou jednotku provaz, resp. provázek navazují PJ jména lesů nebo jejich částí. Objekty získaly svá jména podle skutečnosti, že se v minulosti pomocí skutečného provazu vyměřoval úsek lesa, z něhož se těžilo a prodávalo dřevo na otop. Alena Nedělová uvádí ve své anoikonymicky zaměřené diplomové práci z roku 1969, jak probíhala tato činnost v Troubkách PR: „Dřevo se prodávalo na provázky či oprátky. Lesní trať určená na vykácení se rozměřila kroky na podíly. Hranice každého podílu se označily lýskami na stromech. Dřevo rozdělené na provázky se prodávalo veřejnou dražbou.“

3.4.1 Svědectvím toho jsou v databázi SPJMS anoikonyma *Provazne*, resp. *V provaznym* pro les v Hradci nad Moravicí OP (Benkovicích) a *Provázková* pro část lesa Troubkách PR. Nářeční PJ *V provaznym* ze Slezska obsahuje in-

strumentálový tvar ve funkci lokálu, k tomu více viz Bělič (1972: 169); *Český jazykový atlas 4*, položka 202 (2002: 300–302), nevylučuje možnost, že by mohlo jít též o výsledek úženi, nicméně v praxi Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku se tento tvar v této oblasti jako výsledek úženi neinterpretuje, považujeme ho za záležitost morfologickou.

3.4.2 Soupisová akce už na území Moravy a Slezska nezachytila žádné anoikononym s adjektivním či formálněadjektivním kompozitem utvořeným v souvislosti s měrnou jednotkou provaz, provázek či provazec. Jistě však taková PJ v minulosti existovala. Dokladem toho je jedno dnes už zaniklé PJ z Třešti JI, které je evidováno v tereziánském katastru jako *w Poloprowaznich*; v době pořízení soupisu PJ v roce 1972 se v obci už žádný pamětník tohoto jména nenašel.

3.5 Motivace pojmenování jmen (většinou polí), která jsou předmětem tohoto článku, je povětšinou jasná (i respondentům soupisové akce) – alespoň pokud jde o názvy navazující na měrné jednotky měrice, měřička, věrtel a vr-tel. V případě jmen s etymony *-provaz-/prováz-*, v nichž se odráží v minulosti běžný způsob těžby a prodeje dřeva, uživatelé v Troubkách PR ještě byli schopni uvést pravý motiv, v Hradci nad Moravicí OP (Benkovicích) už nikoliv, tam si respondent název mylně spojoval s provázením se po procházkách v pojmenovávaném lese. Složitější je situace u jmen s etymonem *-čtvrť-*. Důvodem je fakt, že nás v každodenním životě obklopuje řada věcí nebo skutečností, které můžeme vztáhnout k nejružnějším (apelativním) pojmenováním s etymonem *-čtvrť-*. Tato mnohoznačnost má za následek i to, že informátoři v soupisech anoikonymického materiálu velmi často nedovedou pomístní jména s etymonem *-čtvrť-* interpretovat. Je až nápadné, jak v některých soupisech respondenti vysvětlují (správně) jména typu *Třívěrtelní*, *Sedmiměřiční* a u jmen s etymonem *-čtvrť-* ponechávají kolonku s výkladem prázdnou. Pokud je výklad nabídnut, nejčastěji je vznik pojmenování mylně spojován s rozdělením nějakého objektu na čtyři části. Pokud bychom na takový výklad přistoupili, dostaneme se do potíží při interpretaci jmen typu *Pětičtvrtní* a *Sedmičtvrtní* – jak lze rozdělit objekt na pět, resp. sedm čtvrtin?

3.5.1 V minulosti probíhala mezi odborníky (historiky i jazykovědci) diskuse o motivaci pomístních jmen, která jsou na našem území velmi častá, jako jsou *Díly*, *Padělky*, *Čtvrťe*, *Čtvrtky* atd. (srov. např. Matějek 1966, 1968, Krč 1967, Utěšený 1966 aj.), a také, jak vůbec (i časově) v minulých staletích postupoval proces zabírání půdy za účelem jejího hospodářského využití a zajištění obživy obyvatelstva obcí (srov. např. Sedláček 1967, 1968 aj.) a jak probíhalo dělení i přidělování půdy. František Krč (1967: 141) popsal proces takto: „Na konci ‚Dílů‘ byla u nás trať zv. ‚Čtvrť‘; je ji třeba klást do pozdější doby, tj. do doby, kdy se u nás lány nebo půllány dělily na čtvrtlány. To mohlo být v 15. až 16. století, kdy se počet obyvatel zvyšoval, a bylo proto třeba větší celky měnit na menší. ‚Čtvrťi‘ byly u nás pouze u 6 gruntů po 9 a 10 mírách výměry. O jejich pozdější funkci svědčí i to, že po ‚Záhumenicích‘ a ‚Dílech‘ byly posunuty blíže k okraji katastru.“ Po určitou dobu se uvažovalo též o možnosti návaznosti PJ *Díly* na slovní zásobu valašské salašnické kolonizace (a rumunštinu), ta byla vyvrácena.

František Matějek (1966: 175) se k problému stavěl opatrně, srov. „Se systémem přidělování půdy souvisí některé již méně obecné názvy, vyskytující se ojediněle v některých vsích. K takovému druhu názvů patří např. *Věrtylke* nebo *Dvóměřice* v Benešově v okrese blanenském. První název souvisí snad s českým názvem *Čtvrtky*, může však znamenat i velikost půdního přídělů, na nějž se vyseje věrtel zrní, právě jako druhý název znamená výměru půdy, na kterou se vysejí dvě měřice.“

Pokud jde o jména *Čtvrťe* a *Čtvrtky* a jejich obměny, tedy jména relativně velkých objektů nacházejících se ve vysokém počtu obcí na našem území, byla vyslovena myšlenka, že jde o objekty původně s rozsahem jednoho čtvrtlánu, a tato myšlenka je platná dodnes.⁽¹⁰⁾ Názvy menších objektů typu *Pětičtvrť* nebo *Sedmičtvrť* a jejich příp. souvztažnost se jmény typu *Čtvrťe* a *Čtvrtky* však, zdá se, dosud pozornosti odborníků unikaly.

3.5.2 Také v materiálu SPJMS ovšem konstatujeme existenci některých anoikonym jako *Čtvrťový* pro potok v Pitíně UH, *Třívrtlová* nebo *Měřecná* pro cesty ve Štěpánově OL, která ve skutečnosti s výměrou nesouvisí. Tato

10 Osobní telefonické sdělení PhDr. Bronislava Chocholáče, Dr., historika na FF MU v Brně.

jména vyjadřují polohu nebo směr, odkud objekty (potok, cesta) vedou či tečou. Konkrétně potok *Čtvrťový* vytéká z polní trati jménem *Čtvrť*, polní cesty *Měřečná* a *Třívrtlová* získaly své jméno podle skutečnosti, že vedou k polním tratím *Měřečné* a *Třívrtlová*. Podobných PJ depropriálního původu bychom našli více, např. *Čtvrtinková cesta* v Chropyni KM je pojmenována podle skutečnosti, že vede podél objektu s PJ *Čtvrtinky*, dále cesta označovaná jako *Čtvrťková u kříže* ve Štěpánově OL vede kolem kříže na pole *Čtvrtky*.

4

Větší část jmen, která stojí v centru mé pozornosti v tomto článku, se vztahuje k objektům v obcích na střední Moravě, v oblasti středního toku řeky Moravy a jejích přítoků (zvl. Bečvy). Jejich výskyt tvoří severojižně orientované areály. Je obecně známo, že severojižní orientace areálů na Moravě je dána tokem řek, které tvoří přirozené hranice; tato skutečnost platí pro areály jak apelativní, tak propriální složky české slovní zásoby.

4.1 Areály formálněadjektivních anoikonym vzniklých na základě souvislosti s výměrou pojmenovávaných objektů a anoikonym, která taková adjektiva obsahují ve funkci přívlastku, jsou následující:

PJ navazující na měrné jednotky měrice a měřička tvoří ve srovnání se jmény navazujícími na měrné jednotky čtvrt a vrtel areál v oblasti středního toku Moravy a jeho přítoků více na západ. Areál výskytu anoikonymických kompozit *-čtvrtní* a *-čtvrtn(ý)* se z velké části překrývá s areálem výskytu anoikonymických odvozenin i kompozit *vrtlov(ý)* i *-vrtlov(ý)*: největší koncentrace je v okrese Přerov. Areál těchto jmen s etymony *-čtvrť/-čtvrť-* zasahuje více směrem na jih do okresu Kroměříž, zatímco areál s etymonem *-vrtl-* více na sever do okresu Olomouc.

4.2 Pro srovnání konstatujeme ještě na závěr, že pomístní jména, která také souvisí s výměrou pojmenovávaných objektů, ale nejsou (nebo jejich části nejsou) adjektivy či formálními adjektivy, tvoří areály v jiných částech území sledovaného v projektu Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve

Slezsku. Např. kompozitní jména objektů, v nichž se spojuje číslovka se substantivem, např. *Pětičtvrť*, *Tříčtvrť*, *Tříčtvrtníky*, jsou koncentrovány doložena na širším Brněnsku. V jižní části střední Moravy (jižněji než jména, která stála v centru mého zájmu v tomto článku) se soustřeďují zase jména jako *Poločtvrť* (např. *Dlůhy pološtvrtě u Békovca Chvalkovice VY*) – v okresech Kroměříž, v jižní části okresu Prostějov, v okrese Vyškov a zasahují okrajově i do okresu Hodonín. Jména typu *Čtvrťky* jsou zachycena na celém území Moravy, ve Slezsku se však nevyskytují vůbec. Pomístní jména *Čtvrť* a jejich obměny jsou ve vysoké koncentraci součástí anoikonými obcí v severojižním pruhu od Svitav po Břeclav a dále také v prostoru mezi městy Brno, Prostějov, Nový Jičín a Břeclav; menší areál tvoří i na jižním okraji okresu Třebíč. Téměř absentují v okrese Zlín, ale byla zapsána i ve Slezsku (podrobněji o tom viz Spinková 2015).

5

Pomístní jména motivovaná výměrou pojmenovávaného objektu se vyskytují na většině území Moravy a Slezska. Ukázalo se, že jména s touto motivací, jež vznikla osamostatněním adjektiva ze spojení typu *měříčné pole*, *třívrtlová role*, a také přívlasková anoikonyma typu *Vrtlové padělky* tvoří kompaktní areály v oblasti středního toku řeky Moravy. Pomístní jména typu *Tříčtvrtné* a *Pětičtvrtní* považuji za názvy motivované výměrou objektu a skutečností, kolik zrna bylo třeba k jeho osetí, nikoliv motivované výsledkem dělení na tři, resp. pět dílů/čtvrtin (dělení celku na pět čtvrtin ani nelze považovat za logické).

Mgr. Stanislava Spinková, Ph.D.

dialektologické oddělení

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Veverí 97

602 00 Brno

spinkova@ujc.cas.cz

LITERATURA

Český jazykový atlas 4

2002 (Praha: Academia), s. 300–302. Dostupné též online <https://cja.ujc.cas.cz/CJA4/>

BĚLIČ, Jaromír

1972 *Nástin české dialektologie* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství), s. 169

ČIŽMÁROVÁ, Libuše

2010 „Tvorba elektronického slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku“; *Acta onomastica* 51, č. 1, s. 79–93

Historický slovník slovenského jazyka 1, A–J

1991 (Bratislava: Veda), s. 78

Historický slovník slovenského jazyka 6, T–V

2005 (Bratislava: Veda), s. 344

HOFMANN, Gustav

1984 *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy* (Plzeň, Sušice: Státní oblastní archiv Plzeň, Muzeum Šumavy)

KRČ, František

1967 „Příspěvek k diskusi o pomístním jméně Díl a Padělek“; *Zpravodaj místopisné komise ČSAV* 8, s. 140–146

KREJČÍK, Adolf Ludvík

1933 *Rejstřík jmenný a věcný k dílu Augusta Sedláčka „Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách“* (Praha: Česká akademie věd a umění)

MACHEK, Václav

1968 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia), s. 277, 360–361, 684

MATĚJEK, František

1966 „Pomístní jména a hospodářsko-společenský vývoj venkova“; *Zpravodaj místopisné komise ČSAV* 7, č. 3, s. 172–176

1968 „Padělek – Padělky jako pomístní jméno“; *Onomastické práce* 2, s. 105

NEDĚLOVÁ, Alena

1969 *Pomístní jména na Tovačovsku*. Rukopis diplomové práce (Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, Brno), 120 s. a 6 mapových příloh

NEWERKLA, Stefan Michael

2011 *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen* (Schriften über Sprachen und Texte 7, Frankfurt am Main: Peter Lang), s. 235

NOVÝ ENCYKLOPEDICKÝ SLOVNÍK ČEŠTINY

Czechency.org [přístup 28. 6. 2019]

PLESKALOVÁ, Jana

1992 *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* (Jinočany: H&H), s. 83, 92

Příruční slovník jazyka českého

<https://bara.ujc.cas.cz/psjc/> [přístup 28. 6. 2019]

REJZEK, Jiří

2001 *Český etymologický slovník* (Voznice: Leda), s. 706

SEDLÁČEK, August

1923 *Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách* (Praha: Česká akademie věd a umění)

Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku [online] (Brno: Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.)

<http://spjms.ujc.cas.cz> [přístup 10. 6. 2019]

Slovník spisovného jazyka českého

<http://ssjc.ujc.cas.cz/> [přístup 10. 6. 2019]

SPINKOVÁ, Stanislava

2015 „K anoikonymům Čtvrtě, Protičtvrtí, Tříčtvrtníky apod. na Moravě a v české části Slezska“; in K. Balleková – L. Králik – G. Múcsková (eds.): *Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty* (Jazykovedné štúdie XXXII, Bratislava: Veda), s. 331–336

2018 „Provazce a odměrky“; in S. Kloferová – M. Šipková (eds.): *Život ve slovech, slova v životě* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 182–190

SVOBODA, Jan – ŠMILAUER, Vladimír – OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Libuše – OLIVA, Karel – WITKOWSKI, Teodolius

1973 „Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky“; *Zpravodaj místopisné komise ČSAV* 14, s. 30–218

ŠTĚPÁN, Pavel

2016 *Pomístní jména v Čechách z pohledu slovotvorného* (Praha: Academia), s. 146–147

ŠTĚPÁNEK, Miroslav

1967 „Plužina jako pramen dějin osídlení. Příspěvky k dějinám osídlení 1“, *Československý časopis historický* 15, s. 725–746

1968 „Plužina jako pramen dějin osídlení. Příspěvky k dějinám osídlení 2“, *Československý časopis historický* 16, s. 247–274

ŠRÁMEK, Rudolf

2010 „Soupis pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku, jejich druhové znaky, příprava a koncepce lexikografického zpracování (v letech 1964–1993)“; *Acta onomastica* 51, č. 1, s. 10–47

ŠÍPKOVÁ, Milena

2010 „Pomístní jména a jejich zpracování ve Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku“; *Acta onomastica* 51, č. 1, s. 48–78

UTĚŠENÝ, Slavomír

1966 „Ještě k Dílům a Padělkům“; *Zpravodaj místopisné komise ČSAV* 7, s. 23–27

VALČÁKOVÁ, Pavla

2008a „Názvy některých délkových a plošných měr ve slovanských jazycích“; *Slavia* 77, sešit 1–3, s. 211–219

2008b „K etymologii stsl. корьсь dutá míra“; *Varia Slavica*, s. 217–220

ČESKÁ A NIZOZEMSKÁ ADJEKTIVNÍ PŘIROVNÁNÍ SE ZOOAPELATIVY – OHROŽENÝ DRUH?

KATEŘINA KŘÍŽOVÁ

CZECH AND DUTCH ADJECTIVE-BASED SIMILES WITH THE ANIMAL NAMES:
AN ENDANGERED SPECIES?

This article is a part of the follow-up research on the author's previous comparative research of the zooapellatives or the animal names in Dutch and Czech similes (Křížová 2017). Its aim is to point out the dynamics in this area of the phraseology and to describe some congruences and/or differences in the linguistic picture of the world, which is reflected in the Czech and Dutch adjective-based similes with the animal names. These are most often to be found in the contemporary written language. For this purpose, data from the Czech written corpora SYN2000 and SYN2015 and the Dutch corpus Corpus Hedendaags Nederlands are used.

Keywords: similes, animal names, Czech, Dutch, Corpus Hedendaags Nederlands, SYN2000, SYN2015, linguistic picture of the world

1 ÚVOD

Zooapelativa neboli pojmenování zvířat patří k výrazům, které jsou hojně zastoupeny ve frazeologii většiny přirozených jazyků. Uvádí se, že tvoří součást přibližně 20 % českých ustálených přirovnání (Čermák 2009: 491). V tomto příspěvku bych ráda navázala na svůj dřívější srovnávací výzkum výskytu zooapelativ v nizozemských a českých adjektivních přirovnáních (Křížová 2017) a poukázala jednak na jistou dynamiku v této oblasti frazeologie, jednak na to, v čem se shoduje či liší jazykový obraz světa¹⁾ odrážející se v českých a nizozemských přirovnáních s pojmenováním zvířat. Předmětem mého popisu budou především adjektivní přirovnání se

1 Jazykový obraz světa je „interpretace světa fixovaná v jazyce, resp. specifické pojetí reality v myšlení daného společenství, které lze vyčíst z jeho jazyka a textů vzniklých (a vznikajících) na jeho základě.“ (Vaňková 2017)

zooapelativem ve funkci komparata (např. v češtině *zdravý jako rybička*, v nizozemštině *gezond als een vis*), které se nejčastěji používají v psaném jazyce. To je možné doložit jejich výskytem v psaných korpusech českého a nizozemského jazyka. Ponechám tedy stranou např. verbální přirovnání typu *škrábat/drápat jako kocour*, *řvát/křičet/ječet jako pavián* a budu se věnovat pouze frazémům, které se v obou jazycích vyznačují srovnatelnou strukturou: adjektivum jako *tertium comparationis* – komparátor (v češtině nejčastěji *jak/jako*, v nizozemštině *als*) – zooapelativum ve funkci komparata, před nímž v nizozemštině stojí většinou neurčitý člen *een*.

Česká ustálená přirovnání jsou lexikograficky detailně zpracována v 1. dílu *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (dále *SČFI 1*; Čermák a kol. 2009), podrobnou charakteristiku nizozemských ustálených přirovnání uvádějí slovníky nakladatelství Van Dale *Idioomwoordenboek* (Groot a kol. 1999) a *Groot Vergelijkingswoordenboek* (Boon 2007). Zooapelativům v české frazeologii jsou věnovány např. publikace Evy Mrhačové, a to v porovnání s německou frazeologií (Mrhačová a kol. 2000) a polskou frazeologií (Mrhačová – Ponczová 2003). Popisem nizozemských ustálených slovních spojení s pojmenováním zvířat se ve své disertační práci zabývala např. Agata Kowalska-Szubert (1996).

2 ADJEKTIVNÍ PŘIROVNÁNÍ SE ZOOAPELATIVEM V ČESKÝCH KORPUSECH SYN2000 A SYN2015

V prvním referenčním reprezentativním synchronním korpusu psaného jazyka pro češtinu SYN2000 lze pomocí dotazu [tag="A.*"] [word="jak|jak"] [{o,1}] [tag="N.*"] within <s/> a funkce frekvenční distribuce nalézt přibližně dvě desítky ustálených adjektivních přirovnání se zooapelativem ve funkci komparata, které se vyskytují alespoň ve třech různých textech. Zajímavé je, že největší počet výskytů byl v korpusu SYN2000, v němž převažují texty z let 1990–1999, zaznamenaný u frazémů *volný jako/jak pták* (celkem 30 výskytů)² a *chudý jak/jako kostelní myš* (24 výsky-

2 Do celkového počtu výskytů je však zahrnuto i opakování tohoto slovního spojení v textu jedné písně.

tů).⁽³⁾ K frekventovanějším adjektivním přirovnáním se zooapelativem dále patří:⁽⁴⁾ *šťastný jako/jak blecha* (13), *zdravý jako/jak rybička* (8), *zdravý jako ryba* (4), *rudý jako/jak rak* (7), *červený jako/jak rak* (7),⁽⁵⁾ *silný jako lev* (5), *černý jako havran* (5), *ztahaný jako kůň* (5), *utahaný jako kůň* (4),⁽⁶⁾ *utahaný jako/jak pes* (5),⁽⁷⁾ *drzý jako/jak opice* (4), *špinavý jako/jak prase* (4), *zlý jako pes* (4), *pilný jako včelička* (3), *velký jako slon* (3)⁽⁸⁾ či *tvrdohlavý jako mezek* (3).⁽⁹⁾

Ve funkci komparata se zde kromě domestikovaných zvířat (*kůň, pes, prase, mezek*) objevují i exotická zvířata (*lev, opice, slon*), ptáci (*pták, havran*), zástupci hmyzu (*blecha, včela/včelička*) či živočichové žijící ve vodě (*ryba/rybička, rak*). Jedná se jak o přirovnání, která jsou založena na porovnání reálné vlastnosti zvířete a člověka (*černý jako havran, červený jako rak, volný jako pták, silný jako lev*), tak o přirovnání, kdy jsou lidské vlastnosti připisovány zvířatům (*tvrdohlavý jako mezek, chudý jako kostelní myš, drzý jak opice*), přičemž ne vždy je ale jasné, proč právě tomuto zvířeti (*šťastný jako blecha*).

V korpusu SYN2015, posledním zveřejněném referenčním reprezentativním korpusu psané češtiny, který zahrnuje především texty z let 2010–2015, byl na základě stejného dotazu jako při vyhledávání v korpusu SYN2000 zaznamenán největší počet výskytů u adjektivního přirovnání *šťastný jako/jak blecha* (celkem 39 výskytů). Kromě toho bylo zjištěno, že mezi nejčastějšími přirovnáními sledovaného typu se ve větší míře objevují i pejorativní slovní spojení typická spíše pro mluvený jazyk (např. *velký jako kráva* nebo *tlustý jako prase*)⁽¹⁰⁾ a počet adjektivních přirov-

3 Méně frekventovaná je zde varianta *chudý jak myš* (3 výskyty).

4 V závorce je uveden počet výskytů v SYN2000.

5 Včetně aktualizovaného přirovnání *červený jako uvařený rak*.

6 Včetně aktualizace *utahaný jako dostihový kůň*.

7 Včetně aktualizace *utahaný jako lovecký pes*.

8 Zaznamenána byla navíc varianta *velká jako slonice* (v souvislosti s charakteristikou krávy).

9 Kromě toho je v korpusu SYN2000 možné nalézt s ojedinělým výskytem i varianty *tvrdohlavý jako beran, tvrdohlavý jako osel, tvrdohlavý jako kozel*.

10 V současné době je možné na základě stejného dotazu sledovat výskyt přirovnání již i v referenčních korpusech neformální mluvené češtiny, konkrétně v lemmatizovaných korpusech ORAL a ORTO-

nání se zooapelativem ve funkci komparata, která se vyznačují počtem výskytů minimálně 3, se oproti korpusu SYN2000 více než zdvojnásobil. Kromě frazémů, které byly uvedeny již výše jako frekventované v korpusu SYN2000, mezi tato přirovnání patří např.: *silný jako býk*, *utahaný jako/ /jak kotě*, *mokrý jako/jak myš*, *mírný/krotký jako beránek*, *nervózní jako/ /jak pes*, *namačkaný jako sardinky*, *chytrý jako opice*, *hladový jako vlk*, *ti- chý jako myška*, *zpocený jako myš*, *věrný jako pes*, *mazaný/chytrý jako liška*, *čilý jako rybička*, *kluzký jako úhoř*, *slabý jako moucha*, *němý jako ryba*, *velký jako medvěd*, *silný jako medvěd*, *líný jako/jak veš*, *ožralý jako prase*, *líný jako prase*, *vypasený jako prase*, *slizký jako had*, *zbitý jako pes*, *klidný jako želva*, *zvědavý jak opice*, *rudý jako krocan*.

Navíc je v psaném korpusu SYN2015 možné nalézt i více než dvě desítky přirovnání s výskytem menším než 3 – např. *tvrdohlavý jako beran*, *rychlý jako chrt* nebo *rozplácnutý jako žába*, takže registr zooapelativ vyskytující- cích se v adjektivních přirovnáních ve funkci komparata je zde bohatší než v korpusu SYN2000. Stále je to však pouze část adjektivních přirovnání se zooapelativem, která jsou popsána ve slovníku *SČFI 1* (Čermák a kol. 2009). Zaznamenáno zde bylo rovněž několik aktualizací frazémů, např. *štíhlý jako chrt* (chápáno pozitivně – místo *hubený jako chrt*) nebo *spoko- jený jako blecha* (místo *šťastný jako blecha*), výjimečně i přirovnání, která nejsou v *SČFI 1* uvedena, např. *opilý jak doga* či *pruhovaný jako zebra*.

Na základě dat získaných z korpusu SYN2000 a SYN2015 je možné dále konstatovat, že česká adjektivní přirovnání se zooapelativy se vyznačují velkou mírou variantnosti, srov. *chudý jak/jako (kostelní) myš*, *zdravý jak/ /jako rybička/ryba* nebo *červený/rudý jako/jak rak*. Některá přirovnání tohoto typu mohou také vytvářet synonymní řady, např. *pilný jako vče- lička/včela* – *pilný jako mravenec*, *utahaný/ztahaný jako kůň* – *utahaný*

FON, které byly zveřejněny v roce 2017. Například v korpusu ORAL se kromě populárního přirovnání *šťastný jak blecha* vícekrát vyskytují i slovní spojení *dobrý jak sviňa*, *tlustej/tlustý jak prase*, *zpocený jak prase*, *dobrý jak prase*, *vožralej jako prase*, *ostrý jak sviňa*, *drahý jako svině*, *těžkej/těžký jako kráva*, *drahý jako kráva*. Jako komparátor se zde tedy často uplatňují zooapelativa *prase*, *sviňa/svině* a *kráva*. V řadě případů se však nejedná o přirovnání v pravém slova smyslu, nýbrž o expresivní vyjádření vyso- ké míry nějaké vlastnosti (např. *ostrý jak sviňa*, *drahý jak kráva/sviňa*). Mrhačová – Kupcevičová (2004: 158) označují tento typ ustáleného slovního spojení za formální přirovnání.

jako pes – utahaný jako kotě nebo *silný jako lev – silný jako býk – silný jako medvěd*, což koresponduje s tvrzením E. Mrhačové, že zooapelativa „mnohdy vystupují v rámci jednoho frazému i ve vícečetných synonymických řadách, což u jiných tematických celků nemá ve frazeologii obdobu“ (Mrhačová – Ponczová 2003: 14).

3 ADJEKTIVNÍ PŘIROVNÁNÍ SE ZOOAPELATIVEM V NIZOZEMSKÉM KORPUSU CHN

Pro nizozemštinu jsou možnosti, jak na základě korpusového výzkumu získat seznam nejpoužívanějších adjektivních přirovnání s pojmenováním zvířat v současném psaném jazyce, omezenější. Za tímto účelem lze nejlépe využít psaný korpus současné nizozemštiny *Corpus Hedendaags Nederlands* (dále jen CHN), který je však méně uživatelsky přívětivý než české korpusy a obsahuje převážně publicistické texty z let 1814–2013, tudíž bylo nejprve třeba omezit zkoumání na konkrétní subkorpus textů, v tomto případě na období po roce 1990.

Pomocí dotazovacího jazyku CQL pro tento korpus jsem sestavila dotaz: [pos=“AA.*”][word=“als”][word=“een”][pos=“N.*”]within <s/> a poté jsem využila možnost automatického třídění výsledků a funkci frekvenční distribuce. Následně však bylo nutné získaný seznam slovních spojení stejně jako při vyhledávání v českých korpusech ještě analyzovat se zaměřením na výskyt zooapelativ a posoudit, zda se jedná o ustálená přirovnání, či nikoliv. K dvaceti nejčastěji používaným nizozemským ustáleným adjektivním přirovnáním se zooapelativum ve funkci komparátoru v psaném jazyce na základě dat z korpusu CHN patří:⁽¹¹⁾

11 Pokud je doslovný překlad ustáleného nizozemského přirovnání uveden v kurzivě, znamená to, že v češtině existuje lexikálně shodné ustálené přirovnání, které je dohledatelné ve frazeologickém slovníku SČFI 1 (Čermák a kol. 2009).

nizozemsky	doslovný překlad
<i>dood als een pier</i>	mrtvý jako žízala
<i>vrij als een vogel</i>	volný jako pták
<i>fris als een hoentje</i>	čerstvý jako slípka/slepička
<i>trots/fier als een pauw⁽¹²⁾</i>	pyšný jako páv
<i>sterk als een beer</i>	silný jako medvěd
<i>ziek als een hond</i>	nemocný jako pes
<i>fit als een hoen</i>	fit jako slepice
<i>stoned als een garnaal</i>	zhulený jako garnát/kreveta
<i>vals als een kat</i>	falešný jako kočka
<i>gezond als een vis</i>	zdravý jako ryba
<i>doof als een kwartel</i>	hluchý jako křepelka
<i>trouw als een hond</i>	věrný jako pes
<i>glad als een aal</i>	hladký jako úhoř
<i>koppig als een ezel</i>	tvrdohlavý jako osel
<i>mak als een lammetje</i>	krotký/mírný jako beránek
<i>sterk als een leeuw</i>	silný jako lev
<i>rood als een kreeft</i>	červený jako rak
<i>bang als een wezel</i>	bázlivý jako lasička
<i>sluw als een vos</i>	mazaný/chytrý jako liška
<i>blind als een mol</i>	slepý jako krtek

Jako komparata se ve výše uvedených frekventovaných nizozemských adjektivních přirovnáních vyskytují vedle domestikovaných savců (*pes*, *kočka*) různé opeřenci (*pták*, *slípka/slepička*, *páv*, *křepelka*), zvířata žijící ve volné přírodě (*liška*, *medvěd*, *lasička*, *krtek*) či zvířata žijící ve vodě (*ryba*, *garnát*, *úhoř*, *rak*).

12 *Fier als een pauw* je varianta, která je typická pro belgickou nizozemštinu.

4 POROVNÁNÍ NIZOZEMSKÝCH A ČESKÝCH ADJEKTIVNÍCH PŘIROVNÁNÍ SE ZOOAPELATIVEM

Většina adjektivních přirovnání, která jsou zahrnuta v seznamu nejčastějších nizozemských přirovnání v psaném korpusu *CHN*, se podle *SČFI 1* (Čermák a kol. 2009) vyskytuje i v češtině, některá z nich však patří k málo frekventovaným v současném psaném jazyce (např. *slepý jako krtek*,⁽¹³⁾ *falešný jako kočka*,⁽¹⁴⁾ *tvrdohlavý jako osel*,⁽¹⁵⁾ *hladký jako úhoř*⁽¹⁶⁾) – srov. počty výskytů těchto shodných přirovnání v korpusech SYN2000 a SYN2015.

	SYN2000	SYN2015
<i>volný jako pták</i>	30	32
<i>pyšný jako páv</i>	0	6
<i>silný jako medvěd</i>	1	3
<i>falešný jako kočka</i>	0	0
<i>zdravý jako ryba/rybička</i>	4/8	6/23
<i>věrný jako pes</i>	1	6
<i>hladký jako úhoř</i>	1	0
<i>tvrdohlavý jako osel</i>	1	1
<i>krotký/mírný jako beránek</i>	1/1	3/8
<i>silný jako lev</i>	5	0
<i>červený/rudý jako rak</i>	7/7	5/14
<i>mazaný/chytrý jako liška</i>	1/1	6/4
<i>slepý jako krtek</i>	1	1

13 Větším počtem výskytů se v korpusu SYN2000 vyznačuje přirovnání *slepý jak patron/patrona*, v korpusu SYN2015 pak synonymní přirovnání *slepý jako/jak netopýr* či *slepý jako/jak kotě*.

14 Zooapelativum *kočka* není v českých adjektivních přirovnáních asociováno podle *SČFI 1* (2009: 158) pouze s falešností – existuje např. i přirovnání *mrštný jako kočka* nebo *utahaný jako kočka*. V korpusech SYN2000 a SYN2015 však byl zaznamenán pouze ojedinělý výskyt ustálených adjektivních přirovnání se zooapelativem *kočka*.

15 V korpusu SYN2015 byl prokázán vyšší počet výskytů u synonymního přirovnání *tvrdohlavý jako mezek*.

16 V korpusu SYN2015 je však možné nalézt variantu *kluzký jako úhoř*, a to s počtem výskytů 5.

Menším počtem výskytů v nizozemském korpusu CHN bylo doloženo používání i dalších adjektivních přirovnání, která se po lexikální stránce shodují s českými ustálenými přirovnáními, např. *traag als een slak/schildpad* – pomalý jako šnek/želva, *listig als een slang* – lstivý jako had, *gehoorzaam als een hond* – poslušný jako pes, *hongerig als een wolf* – hladový jako vlk.

Nejfrekventovanějšímu nizozemskému adjektivnímu přirovnání se zooapelativem *dood als een pier* (doslovně „mrtvý jako žížala“, ve významu „úplně/dočista mrtvý“), které se podle slovníku *Groot Vergelijkingswoordenboek* (Boon 2007: 320) používá nejen k charakteristice zvířat a lidí, ale např. i politických směrů či uměleckých stylů, naopak v češtině neodpovídá žádné přirovnání. Nutno podotknout, že se jedná o obrazné vyjádření, jehož původ není zcela jasný ani mnohým Nizozemcům (srov. Groot 1989: 649) – *pier* je druh žížaly, kterou rybáři zavěšují na háček. V češtině se zooapelativum žížala vyskytuje pouze v přirovnáních (*být*) *hubený jako žížala*¹⁷ nebo *kroutit se jako žížala*, není tedy asociováno se smrtí, s vlastností „mrtvý“.

Zooapelativum *hoen* (slepice) a jeho deminutivní forma *hoentje* (slípka/slepička) je v nizozemštině spojováno převážně s aktivitou, čilostí a energií (slípky čile pobíhají při hledání potravy), takže se běžně používá přirovnání *fris/fit als een hoen/hoentje* (čerstvý/fit jako slepice/slepička), méně časté je pak synonymní vyjádření založené na asonanci *fris als een vis* (čerstvý/čilý jako ryba). V češtině se oproti tomu zooapelativum *slepice* vyskytuje pouze v adjektivním přirovnání *zmoklý jako slepice*, tedy v úplně jiném kontextu. V nizozemštině se v této souvislosti nepřirovnává ke slepici, ale ke kočce (*nat als een kat*¹⁸) –

17 Adjektivní přirovnání *hubený jako žížala* však nebylo zaznamenáno ani v korpusu SYN2000, ani v korpusu SYN2015.

18 Podle slovníku *Groot Vergelijkingswoordenboek* (Boon 2007: 198) je toto přirovnání s významem „velmi mokrý“ pravděpodobně založeno na asonanci slov *nat* (mokrý) a *kat* (kočka). Zooapelativum *kat* může být ale součástí i řady dalších nizozemských adjektivních přirovnání, běžné je např. již výše zmiňované *vals als een kat* (falešný jako kočka) či *lenig als een kat* (mrštný jako kočka) – srov. Boon (2007: 197–199). V nizozemském korpusu CHN bylo dvěma výskyty doloženo také přirovnání *lui als een kat* (líný jako kočka).

mokrý/zmoklý jako kočka), tato situace však může být popsána i synonymním vyjádřením v podobě adjektivního idiomatického kompozita, jehož první část má intenzifikační funkci (např. *kletsnat*, *druipnat*,¹⁹ *doornat*).

Zajímavým příkladem nizozemského adjektivního přirovnání, které souvisí s životem v tolerantním, přímořském Nizozemsku, je *stoned als een garnaal* (zhulený jako garnát/kreveta²⁰). Je zřejmé, že krevety nemohou být „zhulené/sjeté“ po užití drog. Ve slovníku *Groot Vergelijkingswoordenboek* (Boon 2007: 133) se uvádí, že se jedná se o přirovnání, které v roce 1975 vymyslela nizozemská kabaretní dvojice Van Kooten a De Bie pro refrén jedné ze svých písní. Tato píseň se záhy stala v Nizozemsku velkým hitem a nově vzniklé přirovnání se ujalo – analogicky pak vznikla dokonce i další přirovnání se zooapelativem *garnaal* – *dronken als een garnaal* (opilý jako garnát/kreveta) či *duf als een garnaal* (být mimo, mít zatemněno jako garnát/kreveta). V českých přirovnáních se zooapelativum *garnát*, eventuálně *kreveta* vůbec nevyskytuje.

V nizozemských adjektivních přirovnáních se v porovnání s češtinou naopak nevyskytují tak často zástupci hmyzu. Pokud je Nizozemec velmi šťastný, tak nikoliv jako blecha, ale jako dítě (*gelukkig/blij als een kind*), protože blecha může v nizozemštině pouze skákat (*springen als een vlo* – *skákat jako blecha*). V nizozemštině také není člověk *slabý jako moucha*, ale jako utěrka (*slap als een vaatdoek*), a také není *líný jako veš*, ale jako prase (*lui als een varken*), což je i jedna z možností v češtině. Veš je v rámci nizozemských adjektivních přirovnání asociována mj. s chudobou – v nizozemštině existuje zastaralé přirovnání *arm als een luis*

19 Idiomatické adjektivní kompozitum *druipnat* znamená „úplně mokrý, tj. až z něj kape“. První část kompozita tvoří kořen slovesa *druipen* (kapat), druhou část kompozita pak adjektivum *nat* (mokrý).

20 V češtině je běžnější pojmenování kreveta, které se používá synonymně i pro živočichy, kteří by měli být označováni správně jako garnáti – ze zoologického hlediska je mezi garnáty a krevetami rozdíl. *Akademický slovník cizích slov* (Petráčeková – Kraus a kol. 1998: 257, 430) uvádí, že *garnát* je „mořský ráček rodu *Crangon* lovený pro chutné maso“, zatímco *kreveta* je „drobný mořský korýš z čeledi *Palaedonidae* lovený pro chutné maso“. Rozdíl je také v původu těchto slov – *garnát* je slovo nizozemského původu, *kreveta* slovo přejaté z francouzštiny.

(chudý jako veš),⁽²¹⁾ které tvoří synonymní řadu s dalšími adjektivními přirovnáními a adjektivními idiomatickými kompozity, např. *arm als een kerkmuis* (chudý jako kostelní myš) – *arm als een kerkrat* (chudý jako kostelní krysa), *arm als de mieren* (chudý jako mravenci) – *arm als de straat* (chudý jako ulice), tj. *straatarm* – *doodarm*.⁽²²⁾

Křepelka je v nizozemštině zase symbolem špatného sluchu (*doof als een kwartel* – hluchý jako křepelka), zatímco v češtině je především čiperná (*být/běhat jako křepelka*), k lasičce je v nizozemštině člověk přirovnáván v případech, že je bázlivý (*bang als een wezel*).⁽²³⁾ Zooapelativum *opice* je v obou zkoumaných jazycích shodně asociováno s drzostí (*brutaal als een aap* – *drzý jako opice*). V nizozemštině se ovšem k opici podle slovníku *Groot Vergelijkingenwoordenboek* (Boon 2007: 17–21) váže celá řada dalších vlastností, a to jak negativních (např. *lelijk als een aap* – škaredý jako opice, *stoned als een aap* – zhulený jako opice, *bezoopen als een aap* – opilý jako opice), tak pozitivních (např. *trots als een aap*⁽²⁴⁾ – pyšný jako opice, *handig als een aap* – šikovný jako opice, *lenig als een aap* – mrštný jako opice). V češtině je opice spojována podle doložených výskytů v SYN2000 a SYN2015 především s adjektivy *zvědavý*, *chytrý* či *chlupatý*.

5 ZÁVĚR

Jazykový obraz světa, který se odráží v českých a nizozemských adjektivních přirovnáních se zooapelativy, je podobný, nicméně některá zooapelativa mohou být v rámci adjektivních přirovnání asociována v češtině

21 Existuje i vlámská varianta (*zo*) *arm als een luis op een kam* (chudý jako veš na hřebenu) – viz heslo *arm* ve slovníku *Het Vlaams woordenboek*, který je dostupný online na <http://www.vlaamswoordenboek.be>.

22 Srov. synonymní řadu, která se váže k heslu *arm* (chudý) a je uvedena na webové stránce věnované intenzifikačním výrazům v nizozemštině *Onder Woorden. Woordenboek van Nederlandse intensivering* – viz <http://www.onderwoorden.nl/intensivering/>.

23 V nizozemštině i v češtině ale zároveň existuje synonymní adjektivní přirovnání – *bang als een haas / een konijn* – bázlivý jako zajíc/králík.

24 Častější je však podle počtu výskytů v korpusu současného nizozemského psaného jazyka CHN adjektivní idiomatické kompozitum *apetrots* i synonymní vyjádření *trots als een pauw* (pyšný jako páv).

a v nizozemštině s odlišnými vlastnostmi (např. *slepice*, *veš*, *žížala*). Ojedinele je pak použití zooapelativa specifické pouze pro jeden ze sledovaných jazyků – týká se to např. nizozemského zooapelativa *garnaal* (*stoned als een garnaal* – zhulený jako garnát/kreveta) či českých pojmenování *blecha* nebo *moucha* (*šťastný jako blecha*, *slabý jako moucha*).

Při popisu sledovaného typu přirovnání je třeba brát v úvahu též existenci různých variant a aktualizací frazémů, což platí zvláště pro češtinu, i fakt, že přirovnání se zooapelativy vytvářejí synonymní řady. Existují rovněž rozdíly v používání jednotlivých adjektivních přirovnání v psaném a mluveném jazyce, v různých typech textů a v různých časových obdobích, a tedy i v četnosti výskytu zkoumaných frazeologických jednotek v různých typech korpusů. Je zřejmé, že i v této specifické oblasti slovní zásoby existuje v obou jazycích jistá dynamika, na niž mohou mít vliv jazykové i mimojazykové faktory. V případě současné nizozemštiny může hrát roli také snaha o politicky korektní vyjadřování – v prosinci roku 2018 vyzvala organizace na ochranu zvířat PETA, aby se v jazyce přestala používat slovní spojení, v nichž je bagatelizováno utrpení zvířat.⁽²⁵⁾ Mezi taková slovní spojení patří mj. i jedno z nejfrekventovanějších nizozemských adjektivních přirovnání v psaném jazyce *dood als een pier* (mrtvý jako žížala). Je tedy možné, že se místo něj začne používat jiné, synonymní vyjádření „přátelské ke zvířatům“.⁽²⁶⁾ Jako celek však nizozemská ani česká adjektivní přirovnání se zooapelativy ohroženým druhem rozhodně nejsou, o čemž svědčí nejen výsledky korpusového výzkumu, ale i různé seznamy českých a nizozemských přirovnání dostupné na internetu. Navíc pro češtinu se v nich objevují i novější adjektivní přirovnání s pojmenováním zvířat, která ještě nejsou podrobně lexikograficky zpracová-

25 Viz blog *Diervriendelijke gezegden waar iedereen van zal houden* na nizozemských webových stránkách organizace PETA dostupný na <https://www.peta.nl/blog/diervriendelijke-gezegden-waar-iedereen-van-zal-houden/>.

26 Referuje o tom např. článek *'Zo dood als een pier' mag binnenkort niet meer*, který vyšel 5. prosince 2018 v nizozemském deníku *De Telegraaf* a je dostupný i online na https://www.telegraaf.nl/nieuws/2883379/zo-dood-als-een-pier-mag-binnenkort-niet-meer?utm_source=google&utm_medium=organic.

na, např. *zmatený jak/jako (lesní) včela, opilý/ožralý jak doga nebo drzý jak (lázeňská) veverka.*⁽²⁷⁾

Mgr. Kateřina Křížová, Ph.D.

Katedra nederlandistiky

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Křížkovského 14

771 80 Olomouc

katerina.krizova@upol.cz

27 Uvedená přirovnání nejsou popsána v *SČFI 1* (Čermák a kol. 2009), jejich existenci je však možné doložit výskytem v korpusu SYN verze 7, který byl zveřejněn r. 2018.

LITERATURA

BOON, Ton den

2007 *Groot Vergelijkingswoordenboek. Verklaring en herkomst van vergelijkingen*. (Utrecht/Antwerpen:Van Dale Lexicografie)

Corpus Hedendaags Nederlands

<http://chn.inl.nl> [přístup 12. 6. 2019]

ČERMÁK, František a kol.

2009 *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1. Přirovnání* (Praha: Karolinum)

Diervriendelijke gezegden waar iedereen van zal houden;

<https://www.peta.nl/blog/diervriendelijke-gezegden-waar-iedereen-van-zal-houden> [přístup 11. 5. 2019]

GROOT, Hans de a kol.

1999 *Idioomwoordenboek. Verklaring en herkomst van uitdrukkingen en gezegden*. (Utrecht/Antwerpen:Van Dale Lexicografie; Amsterdam/Brussel: Reader's Digest)

Het Vlaams woordenboek

<http://www.vlaamswwoordenboek.be> [přístup 12. 6. 2019]

KOWALSKA-SZUBERT, Agata

1996 *De kool en de geit. Nederlandse vaste verbindingen met een dier- en plantelement* (Utrecht: Led)

KŘÍŽOVÁ, Kateřina

2017 „Benamingen van dieren in de Nederlandse en in de Tsjechische vaste adjectivische vergelijkingen in de spiegel van de geschreven corpora“; *Neerlandica Wratislaviensia* 27, s. 37–46.

MRHAČOVÁ, Eva a kol.

2000 *Pojmenování zvířat v české a německé frazeologii a idiomatice. Česko-německý slovník. Tierbezeichnungen in der deutschen und tschechischen Phraseologie und Idiomatik. Deutsch-tschechisches Wörterbuch* (Ostrava: Universum)

MRHAČOVÁ, Eva – PONCZOVÁ, Renáta

2003 *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice. Česko-polský a polsko-český slovník* (Šenov u Ostravy: Tilia)

MRHAČOVÁ, Eva – KUPCEVIČOVÁ, Jelena

2004 „Ustálená přirovnání se zooapelativem jako bázovým slovem v současné češtině, polštině, ruštině a ukrajinštině“; *Eslavistica Complutense* 4, s. 153–163

Onder Woorden. Woordenboek van Nederlandse intensivering

<http://www.onderwoorden.nl/intensivering> [přístup 12. 6. 2019]

ORAL: korpus neformální mluvené češtiny

<http://www.korpus.cz> [přístup 16. 6. 2019]

PETRÁČKOVÁ, Věra – KRAUS, Jiří a kol.

1998 *Akademický slovník cizích slov* (Praha: Academia)

SYN2000: žánrově vyvážený korpus psané češtiny

<http://www.korpus.cz> [přístup 10. 6. 2019]

SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny

<http://www.korpus.cz> [přístup 10. 6. 2019]

Korpus SYN, verze 7 z 29. 11. 2018

<http://www.korpus.cz> [přístup 12. 6. 2019]

VAŇKOVÁ, Irena

2017 „Jazykový obraz světa“; in P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*; https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÝ_OBRAZ_SVĚTA [přístup 28. 5. 2019]

’Zo dood als een pier’ mag binnenkort niet meer;

https://www.telegraaf.nl/nieuws/2883379/zo-dood-als-een-pier-mag-binnenkort-niet-meer?utm_source=google&utm_medium=organic [přístup 11. 5. 2019]

ANALÝZA VÝSLOVNOSTI ČESKÝCH HLÁSEK A HLÁSKOVÝCH SPOJENÍ U MLUVČÍCH S MATEŘSKÝM JAZYKEM ISLANDŠTINOU

MICHAELA KOPEČKOVÁ

ANALYSIS OF PRONUNCIATION OF CZECH PHONEMES AND CLUSTERS BY ICELANDIC
NATIVE SPEAKERS

The paper discusses methods and outcomes of the analysis dealing with pronunciation of Czech phonemes and phonological clusters by the speakers whose first language is Icelandic. The practical analysis is based on the theoretical background that defines phonetics of Icelandic and the graphemes which Icelandic share with the Czech writing system. The aim of the research is to list potential problems of pronunciation that the Icelandic learners of Czech may face, and to collect the data for the pronunciation exercises aiming specifically at the speakers of the particular language.

Keywords: phonetics, pronunciation exercises, Icelandic language, consonant, vowel, pronunciation

1 ÚVOD

V posledních letech dochází v České republice k nárůstu počtu studentů ze zahraničí, podobně roste i počet cizinců studujících češtinu jako cizí jazyk, ať už přímo v České republice, nebo ve své zemi. S tím je spojena i potřeba stále častější výuky češtiny pro cizince. Její nedílnou součástí by mělo být procvičování výslovnosti. Tato jazyková kompetence je však často ve výuce upozadována na úkor osvojování náročné gramatiky, slovní zásoby atd. Správná výslovnost přitom hraje velmi důležitou roli při porozumění, a třebaže má cizinec již vyšší úroveň češtiny a bez problémů komunikuje, Češi mu z důvodu odchylek ve výslovnosti nerozumí.

Typickým příkladem může být přízvuk na předposlední slabice spojený s vokalicou kvantitou u slovanských studentů. Slovanský student bude mít tendenci uplatňovat pravidla ze svého jazyka, tj. důraz bude klást na předposlední slabiku, s ní také prodlouží vokál bez ohledu na jeho českou grafickou podobu, např. slovo *máslový*, správně vysloveno [ˈma:slovi:], vysloví jako [masˈlo:vi]. Nesprávná realizace přízvuku doplněná o další jevy (rozdílná výslovnost vokálů *i* a *y*, tvrdší výslovnost postalveolárních konsonantů *š*, *ž*, *č*) může vést k nepochopení.

Výuka korektní výslovnosti někdy může být pro lektora obtížná. Jedním z důvodů bývá obvykle časová náročnost, jelikož jednotlivé hlásky/hlásková spojení a další jevy je vhodné projít ve všech variantách a pozicích, abychom se ujistili, že je student ovládá. Dalším pak může být chybějící komplexní materiál a také návod, jak výslovnost správně učit.

Nejen z těchto důvodů připravuji nová drilová cvičení zaměřená na nácvik jednotlivých hlásek, hláskových spojení a suprasegmentálních jevů spolu s podrobnými popisy hlásek (jevů) a instrukcemi pro lektory, jak konkrétní hlásku (jev) cizince naučit. Takový materiál je sice již zahrnut v učebnici FLIP (your teaching) 2 (Bednaříková a kol. 2017: 78–148), ale ačkoliv jsou jednotlivá cvičení poměrně komplexní, je u nich problematické právě kritérium časové náročnosti.

Ve třetím díle již zmíněné příručky tak připravuji praktické listy takovým způsobem, aby jednotlivá cvičení byla co nejkratší a zároveň obsahovala většinu náročnějších pozic a kombinací (např. kombinace *h* s ostatními konsonanty, slabikotvorné pozice *l* a *r* apod.). Mají být také rozdělena dle konkrétních jazykových skupin, lektor v homogenních skupinách tak nebude muset shromažďovat materiál pro danou jazykovou skupinu z různých zdrojů a pracovních listů.

Vedle praktických listů pro jazyky, s nimiž se lektori (u nás i v zahraničí) setkávají častěji (angličtina, němčina, asijské a slovanské jazyky), popř. méně často (např. norština, finština), se v příručce objeví také cvičení pro studenty hovořící islandským jazykem. Z hlediska fonetické roviny je vhodné tento jazyk, jímž hovoří asi 300 000 osob (Jónsdóttir 2010: VI), neopomenout, jelikož se u něj setkáváme i s poměrně specifickými

kými hláskami, které u jiných jazyků během dosavadní praktické výuky detekovány nebyly, konkrétně s neznělými variantami hlásek [l] a [r], tj. [l̥] a [r̥]. Z toho důvodu byla provedena krátká fonetická analýza češtiny u mluvčích s islandštinou jako mateřským jazykem studujících češtinu jako druhý jazyk.

Cílem příspěvku je představit metodologii a výsledky zmíněné analýzy, které nám posloužily k realizaci pracovního listu i pro tento specifický jazyk.

2 GRAFICKÁ A ZVUKOVÁ STRÁNKA ČEŠTINY A ISLANDŠTINY

Dříve než přistoupím ke vztahu grafické a zvukové stránky obou jazyků, je vhodné zmínit zásadní rozdíl v jejich pravopisném systému. Zatímco u češtiny se uplatňují principy fonologický a morfematický, v islandštině je zachován princip etymologický. Islandané tak mohou mít tendenci tento princip aplikovat při četbě českých slov, hláskových spojení a textů.

V následujících kapitolách tedy bude stručně popsán grafický a hláskový systém islandštiny. Důraz bude s ohledem na cíl studie kladen pouze na ty grafémy, jež se vyskytují také v češtině, ale jejich zvuková realizace je odlišná a mohly by být při výslovnosti zaměňovány. V závěru kapitoly také stručně popíšu užívání slovního přízvuku v islandštině.

2.1 REALIZACE ISLANDSKÝCH GRAFÉMŮ⁽¹⁾

2.1.1 Vokály

Vokalický systém islandštiny je v počtu realizovaných monoftongů a diftongů podobný češtině, pro monoftongy jsou také ve většině případů používány stejné grafémy včetně *y/ý*. V případě diftongů se v psané podobě

¹ Výslovnost je zapisována v hranatých závorkách s využitím mezinárodní fonetické abecedy IPA (<http://www.internationalphoneticalphabet.org/>).

obou jazyků vyskytuje pouze grafém *au*, výslovnost je však odlišná (Einarsson 1994: 9).

Ke komplikacím ve výslovnosti může nejčastěji docházet, jak již bylo řečeno, u grafémů, jež se vyskytují v obou jazycích a jsou odlišně zvukově realizovány. Z hlediska kvality vokálů se jedná konkrétně o následující:

- u [ʏ]: v islandštině je grafém *u* realizován podobně jako německé *ü*, tedy jako přední vysoký labializovaný vokál;
- á [au̯]: islandské *á* je realizováno stejně jako český grafém *au*;
- é [je:]: grafému *é* v islandštině při výslovnosti předchází hláska [j]. Vlivem realizace [j] může v některých případech docházet k palatalizaci přechozích konsonantů, zejména *d*, *t*, *n*. Slovo *téma* tak může být realizováno jako [tje:ma] nebo dokonce [ce:ma];
- ó [ou̯]: podobně jako *á* (viz výše) je i tento grafém v islandštině realizován jako diftong, v tomto případě jako český grafém *ou*;
- ú [u]: grafém je realizován jako české zadní vysoké labializované krátké *u*;
- i/y [ɪ]: stejně jako v češtině jsou také v islandštině vyslovovány grafémy *i* a *y* stejně. V islandštině můžeme pozorovat výslovnost jejich krátkých variant otevřenější než při realizaci *í/ý*. Podobná tendence ke dvojí výslovnosti krátkých a dlouhých předních vysokých vokálů je již prokázána také v češtině (Skarnitzl – Volín 2012: 8);
- í/ý [i]: jak bylo řečeno výše, i tyto vokály jsou vysloveny stejně, frekvenční pásma² jsou mírně odlišná od jejich krátkých variant;
- au [øy]: tento grafém vyskytující se i v češtině je v islandštině realizován jako kombinace islandského předního středového labializovaného *ø* a předního vysokého *i* (Einarsson 1994: 6–12). Výslovnost je tedy zcela odlišná od české.

2 Online dostupné na: <http://www.internationalphoneticalphabet.org/ipa-sounds/ipa-chart-with-sounds/>.

Kvantita vokálů není závislá na grafické podobě, jak je tomu v češtině, ale je ovlivněna strukturou slabiky a slovním přízvukem (realizován na první slabice, viz dále). V případě otevřené slabiky, za níž následuje jen jeden konsonant, je výslovnost vokálu dlouhá, např. *hiti*⁽³⁾ [hi:tʰi]. Pokud je slabika zavřená (většinou v monosylabických slovech), nebo po otevřené slabice následují dva konsonanty, výslovnost bude ve většině případů krátká, např. *littu*⁽⁴⁾ [li:tʰɥ] (Einarsson 1994: 4–5). Islandané tak mohou kvantitu vokálů realizovat zejména na základě struktury slabiky, nikoliv na základě signalizace délky v grafému.

2.1.2 Konsonanty

V islandštině se z hlediska ortografie vyskytují české párové konsonanty s výjimkou palatálních *t'/d'*, postalveolárních *š/ž* a *č* a konsonantu *ch* a nepárové konsonanty s výjimkou grafému *ň*. Na rozdíl od češtiny často existuje více variant jejich výslovnosti, grafémy lze vyslovovat krátce či dlouze (v grafickém systému stojí vedle sebe dva totožné konsonanty, např. –tt), s aspirací nebo bez aspirace. Zejména z důvodu aspirace a znělosti jsou konsonanty často realizovány jinak než v češtině. V následujícím výčtu jsou opět zmíněny grafémy, které se objevují v obou jazycích, ale mají odlišnou výslovnost. Nejdříve jsou uvedeny párové konsonanty, jež jsou seřazeny podle způsobu tvoření, tj. okluzívy, semiokluzívy, konstriktivy, jako poslední jsou uvedeny konsonanty nepárové:

- *b* [b], *d* [d], *g* [g]: české znělé konsonanty *b*, *d* a *g* se v islandštině vyslovují částečně nezněle, proto mají i ve fonetické abecedě jiný grafický zápis. Hlávky nepodléhají úplné desonorizaci na *p*, *t*, *k*, zároveň ale nejsou znělé (Einarsson 1994: 12–13). Grafém *g* má kromě zmíněné částečně neznělé výslovnosti ještě dvě varianty realizace, které odpovídají českému znělému *ch* [ɣ] a neznělému *ch* [x] (Jónsdóttir 2010: XVIII);

3 V českém překladu: *horko*.

4 V českém překladu: *Podívej!*

- p [p] × [p^h], t [t] × [t^h], k [k] × [k^h]: neznělé varianty orálních okluzív mají v islandštině na rozdíl od češtiny několik výslovnostních variant. Vedle uvedených aspirovaných nebo neaspirovaných pak mají varianty tzv. předaspirované nebo dloužené, které ale v tomto příspěvku budou vynechány, jelikož předaspirovaná nebo dloužená výslovnost se realizuje pouze v případě, když jsou ve slově grafémy zdvojeny;
- c [sje:]: realizace grafému c je podobná výslovnosti českého grafému s, tj. [s], postavení mluvidel je ale z artikulačního hlediska mírně odlišné (viz níže), z toho důvodu může u studentů docházet i po nácviku korektní výslovnosti k záměně hlásek [ts] a [tʃ];
- s [s]: ačkoliv je výslovnost grafému s velmi podobná realizaci české, percepčně se pro Čechy může zdát mírně odlišná. Důvodem je odlišné postavení mluvidel, konkrétně jazyka, který je položen na hranici mezi českým prealveolárním s a postalveolárním š. Při realizaci tak může u Islandců docházet k zaměňování českých hlásek [s] a [ʃ]. Podobně pak může Čech vnímat i výslovnost již zmíněné semiokluzivy c;
- z [s]: výslovnost grafému z je neznělá a opět se podobá české hlásce [s]. Stejně jako případě realizace c a s tak může být percepčně vnímán jako hláska mezi českým [s] a [ʃ] (Einarsson 1994: 13–22).
- h [h]: výslovnost grafému h je v islandštině částečně neznělá, podobá se tak spíše anglickému/německému h než českému znělému h [ɦ] a může být zejména v náročnějších pozicích pro Islandce obtížná (obtížnějšími pozicemi jsou myšleny zejména kombinace s dalšími konsonanty). Konsonant h bývá obecně pro cizince při realizaci jedním z nejnáročnějších, jelikož jeho částečně neznělá varianta se v ostatních jazycích vyskytuje častěji;
- l [l] × [l̥]: v islandštině má grafém l ve výslovnosti znělou i neznělou variantu. Neznělá varianta je realizována na konci uzavřené slabiky často před p, t, k, dále po h a také na konci slova. V češtině mohou mít Islandci tendenci neznělě l vyslovovat zejména v préteritu ve tvarech přičestí činného maskulina, např. *dělal, dělal jsem* atd.;
- r [r] × [ɾ]: grafém r má také dvě znělostní varianty a ve výslovnosti je realizován na základě stejných pravidel jako l. V češtině tak

může být jeho neznělá varianta realizována zejména na konci slov po vokálu nebo konsonantu.

2.2 SLOVNÍ PŘÍZVUK

Slovní přízvuk v islandštině leží stejně jako v češtině na první slabice. Kromě hlavního přízvuku bývá u víceslabičných slov realizován i přízvuk vedlejší. Přízvučná slabika (a s ní i vokál) bývá v islandštině často dloužena podle toho, jaká je její struktura (více v kapitole 2.1.1).

Na základě výše zmíněných vokálů, konsonantů a slovního přízvuku je zřejmé, že výslovnost češtiny může být pro Islandčany obtížná mj. z důvodu společných grafémů s odlišnou realizací. Společné grafémy mohou mít větší vliv na nekorektní výslovnost než grafémy nové, jelikož Islandčané mohou mít tendenci v české výslovnosti aplikovat fonetická pravidla ze svého mateřského jazyka.

3 METODOLOGIE VÝZKUMU

3.1 CÍLE A PŘEDPOKLADY

Jak bylo krátce řečeno v úvodu, hlavním cílem analýzy bylo postihnout všechny možné problematické jevy v české výslovnosti u mluvčích s mateřským jazykem islandštinou. Jelikož má materiál primárně sloužit k tvorbě praktických fonetických cvičení, nebyl výzkum zaměřen na frekvenci chybné realizace, ale spíše na všechny možné varianty, aby ve cvičeních nebylo nic opomenuto.

Předpoklady byly stanoveny na základě teoretických znalostí fonetiky češtiny a islandštiny a na jednoleté zkušenosti s individuální výukou rodilé islandské mluvčí. Důraz byl při výzkumu kladen především na grafémy a další jevy, jež jsou společné pro češtinu i islandštinu a mohly by tak způsobit problémy s jejich záměnou. Zahrnuty byly do analýzy také grafémy a jevy, které v islandském systému chybí a jejich realizace je pro mluvčí nová. Předpokladem pro analýzu tedy bylo, že u společných grafémů budou mít Islandčané tendenci aplikovat pravidla islandské výslovnosti:

- grafém *u* bude realizován jako přední vysoký labializovaný vokál [y];
- grafém *á* bude realizován jako český diftong *au*;
- grafém *é* bude realizován s přidaným *j*, tj. jako [je:];
- grafém *au* bude realizován jako [øy];
- u znělých konsonantů bude docházet k jejich částečné desonorizaci;
- výslovnost prealveolárních [s], [z] a postalveolárních [ʃ], [ʒ] syka-
vek nebude dostatečně rozlišena z důvodu mírně odlišné výslovnosti
grafémů *s* a *z* v islandštině. Hlásky tak budou splývat;
- u grafémů *p*, *t*, *k* bude při výslovnosti realizována aspirace;
- v přízvučné otevřené slabice může docházet k prodloužení vokálů.

3.1.2 Postup při analýze

Sběr materiálu probíhal během desetidenní stáže v Reykjavíku, a to zejména díky spolupráci se spolkem ČENI (Čeština na Islandu).⁽⁵⁾ V rámci stáže se také konala konzultace o fonetice islandštiny na jazykové škole při univerzitě v Reykjavíku s lingvisty, již vyučují islandštinu pro cizince.

Celkem bylo zkoumáno 13 osob, z toho 6 mužů a 7 žen, ve věku 6–54 let. U osob ve věku 6–16 let se jednalo o bilingvní děti, které se ve spolku ČENI učí český jazyk jednou týdně pod vedením pedagogů. Za bilingvní bylo považováno dítě, které má jednoho rodiče islandského, jednoho českého, popř. žije od narození na Islandu a učí se současně češtinu i islandštinu. Celkový počet bilingvních dětí v analýze byl 8. Jazyková úroveň češtiny se u analyzovaných osob pohybovala od úplných začátečníků po pokročilé, u rodilých nebilingvních Islandců pak šlo spíše o začátečníky a mírně pokročilé studenty. Výzkum byl anonymní.

Pořizování materiálu probíhalo formou audionahrávky čteného, předem připraveného, pracovního listu. V první části byla připravena k četbě jednotlivá slova, v nichž se postupně objevily všechny vokály a konsonanty, v případě párových konsonantů byla vždy uvedena dvojice typu *šít* × *žít*, aby byla zřejmá možná neznělá realizace znělých konsonantů. V další části pracovního listu byla uvedena slovní spojení, zejména spojení slov

5 Online dostupné na: <http://www.tekkneska.modurmal.com/>.

s vokalicou a nevokalicou předložkou, pro zkoumání slovního přízvuku, znělostní asimilace a realizaci rázu. V poslední části listu byl pak připravený krátký souvislý text v préteritu, na jehož základě měla být zkoumána neznělá realizace grafémů *l* a *r*. U nejmladších dětí nebo úplných začátečníků byl souvislý text vynechán. Pro obě skupiny by byl text náročný a pro účely výzkumu sloužil zejména jako kontrola realizace předchozích slov a slovních spojení. Na výsledek výzkumu tak neměl zásadní vliv. Všechny analyzované osoby byly o průběhu četby a nahrávání předem poučeny, u dětí byl zajištěn souhlas rodičů, u některých byli rodiče přítomni, ale do průběhu nahrávání nijak nezasahovali. Úplní začátečníci (3 osoby) byli před nahráváním stručně seznámeni s fonetikou češtiny, tj. zásadami vztahu ortografie a výslovnosti.

Při hodnocení byly jevy posuzovány zejména na základě poslechu, při nejasnosti nebo šumu byl využit i fonetický program Praat (např. u realizace rázu před vokálem apod.). Soustředila jsem se především na hlásky, u kterých byl předpoklad chybné výslovnosti. Pokud se však u některé osoby vyskytla další výslovnostní chyba, byla zkoumána i u ostatních. K zápisu byla připravena tabulka (Tabulka 1) se všemi údaji o jednotlivých osobách spolu s poznámkami (např. o vadách řeči, délce studia češtiny apod.), které mohly ovlivnit výslovnost. Každá realizace hlásky/jevu u dané osoby byla hodnocena jako správná nebo chybná. Zápis byl prováděn ve formě 1 (ANO, chybná realizace) a 0 (NE, správná realizace), přičemž číslem 1 byl zaznamenán i případ, kdy se chybná realizace dané hlásky nebo jevu objevila pouze jednou v rámci celého pracovního listu. Mluvní jsou seřazeni na základě věku od nejstarších po nejmladší, v případě stejného věku jsou pak uvedeni v pořadí na základě délky studia češtiny od pokročilejších po méně pokročilé.

SEZNAM ANALYZOVANÝCH OSOB A HODNOCENÍ REALIZACE
HLÁSEK A HLÁSKOVÝCH SPOJENÍ

mluvčí	pohlaví	věk	Jak dlouho studuje češtinu?	poznámka
1	Ž	54	úplný začátečník	bez textu, otevřený vokál i
2	M	45	2 roky v Reykjavíku, ne na univerzitě	
3	M	34	úplný začátečník	bez textu, učil se španěl- sky, trochu měkčí L
4	Ž	29	úplný začátečník	bez textu
5	Ž	25	necelý rok v Česku s přestávkami	ve slově Čech četla K místo CH
6	M	16	16 let, doma, v ČR zkoušky	redukce vlivem tempa
7	Ž	11	7 let ve spolku, od mala doma	trochu otevřené vokály, trochu ztráta kvantity
8	Ž	11	5 let ve spolku, od mala doma	výborná, řečová vada L, mírně otevřené vokály
9	M	9	6 let ve spolku, od mala doma	řečová vada L, otevřené vokály, znělost na konci
10	M	9	1,5 roku ve spolku, od mala doma	potíže se čtením nezná- mých slov, měkčí L
11	Ž	9	1 rok, jen o víkendech ve spolku	desonorizace D a B, ne desonorizace na konci
12	Ž	8	1 rok, jen o víkendech ve spolku	potíže se čtením, nezná ě, občas metateze
13	M	6	4 roky ve spolku, od mala doma	četl pomalu, bez textu, nezná ě, měkčí L

mluvčí	realizace kvantity vokálu s přízvukem	é vysloveno jako [jɛ:] / před měkčení	u vysloveno jako [y]	nerealizace rázu po předložce
1	0	0	1	0
2	1	0	0	1
3	1	0	0	1
4	1	1	1	1
5	1	0	0	1
6	0	0	0	0
7	0	0	0	0
8	0	0	0	0
9	0	0	0	0
10	1	1	0	0
11	1	1	0	0
12	0	0	1	0
13	0	1	0	1
celkem	6	4	3	5

mluvčí	au vysloveno jako [øy]	vokály v jednoslabičných slovech realizovány bez kvantity	á vysloveno jako [au]
1	1	1	0
2	0	1	0
3	0	1	0
4	0	1	1
5	0	1	0
6	0	0	0
7	0	0	0
8	1	0	0
9	0	0	0
10	1	1	1
11	1	0	0
12	1	0	0
13	1	0	0
celkem	6	6	2

ANALÝZA ČESKÉ VÝSLOVNOSTI U MLUVČÍCH S MATEŘSKÝM JAZYKEM ISLANDŠTINOU

mluvčí	h vysloveno částečně nezněle	výslovnost ch jako [ɰ] nebo [tʃ]	nerozlišování sykavek s/z/c, š/ž/č	desonorizace znělých páro- vých hlásek
1	1	1	1	1
2	1	0	0	1
3	1	1	1	1
4	1	1	1	1
5	1	0	1	1
6	0	0	0	0
7	1	0	0	0
8	0	0	0	0
9	0	0	0	0
10	1	1	1	1
11	1	0	0	1
12	1	1	1	1
13	1	1	1	1
celkem	10	6	7	9

mluvčí	oddělená výslovnost prepozice a slova, nerealizován mluvní takt	nerealizace zně- lostní asimilace	realizace aspirace
1	1	1	1
2	1	0	1
3	1	0	1
4	1	0	1
5	1	1	1
6	0	0	0
7	0	0	0
8	0	0	0
9	0	1	0
10	1	1	0
11	1	1	1
12	1	1	1
13	1	1	0
celkem	9	6	6

mluvčí	realizace neznělého L	realizace neznělého R	slabikotvorné R/L na konci čes- kých slov nerealizovány (vyslove- ny v předchozí slabice)
1	1	1	0
2	1	1	1
3	0	0	0
4	1	1	0
5	1	1	1
6	0	0	0
7	0	0	0
8	0	0	0
9	0	0	0
10	1	1	1
11	1	1	0
12	1	1	1
13	0	0	0
celkem	2	10	4 z 9

4 VÝSLEDKY ANALÝZY

4.1 PROBLEMATICKÉ JEVY NA ZÁKLADĚ PŘEDPOKLADŮ

V kapitole budou uvedena výsledná hodnocení realizace společných grafémů/jevů, u nichž se předpokládala chybná výslovnost, a také další možné problematické hlásky, popř. jevy, které mohou být pro Islandšany obtížné.

4.1.1 Vokály – kvalita a kvantita

Pro mluvčí nebyly při četbě textu téměř vůbec problematické monoftongy. Chybná realizace grafému *u* se vyskytla pouze u třech mluvčích, v případě grafému *á* pak u dvou. U čtyř analyzovaných osob byla zaznamenána chybná výslovnost *é* jako [je:]. Dlouhé *ó* nebylo problematické pro žádného mluvčího včetně úplných začátečníků.

Jako obtížnější se jeví výslovnost grafému *au*, který byl u téměř poloviny mluvčích realizován islandsky jako [øy]. Diftongy obecně bývají pro cizince problematičtější nejen z hlediska tendence aplikování pravidel ze svých mateřských jazyků, ale také jako nové jednotky, jelikož jsou na výslovnost náročnější než monoftongy.

Podobného výsledku bylo dosaženo při pozorování prodloužení vokálů v přízvukné otevřené slabice. Téměř polovina mluvčích měla tendenci v první slabice vokál realizovat dlouze nezávisle na ortografickém zápisu.

Na základě zmíněných výsledků lze říct, že s českými vokály obecně Islandšané budou mít problémy minimálně. Jejich procvičování ale nelze vynechávat zejména z důvodu realizace kvantity, diftongů a přízvuku. Navíc je z analýzy zřejmé, že k chybám nedocházelo pouze u začátečníků, ale i u bilingvních dětí, které češtinu používají pravidelněji. Zřejmě se tedy nejedná o chyby způsobené nedostatečnou znalostí fonetických pravidel češtiny.

4.1.2 Konsonanty

U párových konsonantů docházelo pravidelně k desonorizaci jejich znělých variant, a to u devíti mluvčích. Všichni čtyři mluvčí, kteří realizovali

znělé konsonanty správně, jsou bilingvní a jazyk se učí jak systematicky ve spolku ČENI, tak jej užívají pravidelně doma. V případě konsonantu *h* dokonce docházelo k desonorizaci u deseti mluvčích, i z toho důvodu byla tato hláska zkoumána odděleně. Jak už bylo řečeno v kapitole 2.1.2, *h* bývá obecně pro cizince obtížné a je třeba této hlásce v nácviku věnovat více času, zejména při procvičování v artikulačně náročnějších pozicích, tj. v kombinacích s jinými konsonanty.

Dále byla pozorována výslovnost grafémů *l* a *r*, zejména pak jejich možná neznělá výslovnostní varianta. Dle předpokladu docházelo k desonorizaci, tentokrát u sedmi osob s tím, že v případě *l* i *r* se jednalo z hlediska chybné realizace o stejné mluvčí. Z uvedeného počtu je zřejmé, že chybná výslovnost se objevuje také u bilingvních dětí.

Stejného výsledku bylo dosaženo u výslovnosti prealveolárních a postalveolárních sykavek, které nebyly řádně rozlišovány a jejich výslovnost byla percepčně vnímána jako hláska mezi českým [s] a [ʃ], a také u realizace aspirace u konsonantů *p*, *t*, *k*. Aspirace pak byla patrnější u mluvčích, kteří nejsou bilingvní.

4.2 DALŠÍ PROBLEMATICKÉ JEVY

Analýza kromě předpokládaných chyb poukázala na další možné problematické jevy.

U pěti mluvčích byla zaznamenána nerealizace rázu před vokálem. Ve čtyřech případech se jednalo o nebilingvní mluvčí, lze tedy předpokládat, že se nejedná o přímo problematický jev, ale spíše neznalost a nepravidelné užívání jazyka v komunikaci. Dále je třeba upozornit na fakt, že ani čeští mluvčí, zejména pak na Moravě a ve Slezsku, pravidelně ráz neužívají, k nepochopení by tedy mělo v případě možné nerealizace rázu docházet minimálně. Podobně jako bylo detekováno dloužení vokálů v přízvučné otevřené slabice, bylo také patrné pravidelné krácení vokálů v jednoslabičných slovech. Chybná realizace souvisí se strukturou slabiky, která, pokud je zavřená, bývá v islandské výslovnosti zpravidla krátká. Nekorektní výslovnost se v pěti z šesti případů objevila u stejných mluvčích, kteří v přízvučné slabice vokál dloužili.

V případě neznámých grafémů (v islandské abecedě se nevyskytují) se jako obtížná jeví výslovnost *ch*. U šesti mluvčích byla hláska realizována jako [ʃ] nebo [tʃ], přičemž se chybná výslovnost objevila jak u nebilingvních, tak u bilingvních mluvčích. Vliv na nekorektní výslovnost může mít nedostatečná znalost české abecedy, u starších mluvčích také angličtina. Ve výuce je možnost využít komparace s výslovností islandského konsonantu *g*, který je realizován jako české neznělé *ch* [x] ve spojeních *g* + *s/t*, např. ve slově *hægt*⁽⁶⁾ [hajxt].

V souhláskových spojeních nedocházelo u sedmi mluvčích k náležité asimilaci znělosti. U nebilingvních mluvčích je možné, že chybná realizace v souladu s grafikou je způsobena neznalostí pravidel české asimilace znělosti a také méně častým užíváním jazyka v komunikaci. U bilingvních dětí pak nelze vyloučit snahu o precizní četbu textu. V běžném mluveném projevu by se možná chybná asimilace nevyskytla. Asimilaci znělosti si cizinci často osvojí na základě poslechu, zejména od svého vyučujícího. Pravidelnost a systém v tomto jevu ale především začátečníci zpravidla nehledají. Asimilaci je tak vhodné pravidelně procvičovat, jelikož špatný návyk výslovnosti je později velmi obtížné odstranit, zvláště v případě asimilace znělosti na předělu dvou slov, po předložce apod.

Poslední detekovaný problematický jev, který je rovněž poměrně typický pro všechny cizince, se také týká spojování slov. Ačkoliv studenti znají pravidla pro realizaci jednotlivých slov, jejich spojení už pro ně může být obtížnější. U devíti analyzovaných mluvčích se tak objevilo oddělování prepozic (slabičných i neslabičných) v mluvním taktu. Podobně jako asimilace je nutné tento návyk co nejdříve kontrolovat a postupně odstraňovat, jelikož je v plynulé řeči velmi zřetelný. S asimilací znělosti navíc tento jev úzce souvisí, nácvik realizace taktů tak lze kombinovat s nácvikem asimilace znělosti.

Z uvedených výsledků je patrné, že konsonanty jsou ve srovnání s vokály pro mluvčí náročnější. V případě aspirace *p*, *t*, *k* nebo desonorizace konsonantů *l* a *r* nemusíme očekávat vážnější problémy s porozuměním,

6 V českém překladu: *možný*.

jelikož v češtině se ani jeden z rysů nevyskytuje a nesprávná výslovnost není příliš vzdálena české. V případě desonorizace ostatních znělých konsonantů, splývání prealveolárních a postalveolárních sykavek a chybné realizace konsonantu *ch* je již nutné hláskám věnovat dostatek pozornosti, aby nedocházelo k zaměňování významu slov a následnému neporozumění v komunikaci. V případě chyb v hláskových a slovních spojeních se pak doporučuje na jejich odstranění pracovat co nejdříve a systematicky, jelikož se z nich často stávají nevhodné návyky.

5 ZÁVĚR

Výsledky analýzy poskytly přínosné informace k tvorbě praktických fonetických cvičení pro mluvčí s islandštinou jako rodným jazykem. Kromě výslovnosti vokálů monoftongů byly potvrzeny všechny předpoklady, které předcházely samotnou analýzu. Dále byly prokázány další možné obtížné jevy, zejména pak v oblasti hláskových a slovních spojení (užívání rázu, mluvnické takty a asimilace znělosti). Zajímavým výsledkem je, že většina problematických jevů byla pozorována u všech mluvčích nezávisle na jejich bilingvistu. Samozřejmě vzhledem k nízkému počtu analyzovaných osob tento výsledek s jistotou hodnotit nelze. Může být však impulsem k dalšímu výzkumu.

Jak bylo řečeno výše, jako problematická se jeví zejména výslovnost společných grafémů v případě konsonantů. Náročná může být samotná realizace (u neznámých grafémů) a znělost (českých párových i nepárových konsonantů). Velmi důležité je také dbát na správnou výslovnost sykavek, jelikož zde může docházet ke splývání až šesti hlásek [s], [z], [ʃ], [ʒ], [ts], [tʃ].

Dále pokládám za vhodné věnovat pozornost zdánlivě nedůležitým jevům, které však mohou způsobit nedorozumění a mohou se z nich stát nepatřičné návyky, tj. ráz, přízvuk a asimilace znělosti. Ve cvičeních samozřejmě nemohou být opomenuty úplně nové grafémy a jejich realizace, tj. š, ž, č, ě, ů, ou, eu, d', t', ň, ch a ř.

V úvodu jsem zmínila důležitost výslovnosti při výuce češtiny pro cizince a vzhledem k počtu možných problematických jevů je vhodné její

procvičování do výuky zařazovat postupně tak, aby pouhá nekorektní výslovnost nekomplikovala jinak plynulý a kvalitní projev. Pro zkvalitnění výuky je také přínosné znát mateřský jazyk studentů a díky tomu i předpokládat, na co dát ve výuce výslovnosti důraz. Tento poměrně specifický výzkum ukázal, s kolika problémy se mohou setkat pouze Islandčané, tedy rodilí mluvčí jednoho jazyka. Díky němu lze vytvořit praktická cvičení přímo pro tuto jazykovou skupinu a není nutné zařazovat grafémy, jejichž realizace pro islandské studenty obtížná nebude, např. procvičování výslovnosti grafému *j*, jež bude ale zase nutno zařadit do pracovního listu pro jiné jazykové skupiny.

V budoucnu by tak bylo přínosné podobně prozkoumat další „menší“ jazyky, abychom studentům zjednodušili nácvik výslovnosti, lektorům ulehčili práci při přípravě materiálu a výuka tak byla co nejefektivnější.

Mgr. Michaela Kopečková

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Křížkovského 10

779 00 Olomouc

michaela.kopeckova@upol.cz

Příspěvek vznikl za podpory MŠMT, grant IGA_FF_2019_013

Bohemistika – výzvy a otázky současné humanitní vědy.

LITERATURA

DUBĚDA, Tomáš

2005 *Jazyky a jejich zvuky* (Praha: Karolinum)

EINARSSON, Stefán

1994 *Icelandic – grammar, texts, glossary* (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press)

HŮRKOVÁ, Jiřina

1995 *Česká výslovnostní norma* (Praha: Scientia)

JÓNSDÓTTIR, Hildur

2010 *Complete Icelandic* (London: Hodder & Stoughton General Division)

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (ed.)

2002 *Encyklopedický slovník češtiny* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

PALKOVÁ, Zdena

1994 *Fonetika a fonologie češtiny* (Praha: Univerzita Karlova v Praze)

ROGERS, Henry

2013 *The Sounds of Language – An Introduction to Phonetics* (London and New York: Routledge)

SKARNITZL, Radek – ŠTURM, Pavel – VOLÍN, Jan

2016 *Zvuková báze řečové komunikace* (Praha: Univerzita Karlova v Praze)

INTERNETOVÉ ZDROJE

JÓNSDÓTTIR, Sólborg – HALLDÓRSDÓTTIR, Þorbjörg – LEÓSS, Böðvar

„Íslenska fyrir alla...“; www.tungumalatorg.is, <http://skjol.menntamidja.is/skjol/TMT/ifa/bok1/Bok1Hljod/kafl12.pdf> [přístup 23. 6. 2019]

„International Phonetic Alphabet“; www.internationalphoneticalphabet.org, <http://www.internationalphoneticalphabet.org/ipa-charts/ipa-symbols-chart-complete/> [přístup 23. 6. 2019]

„Čeština na Islandu“; www.tekkneska.modurmal.com,

<http://www.tekkneska.modurmal.com/> [přístup 20. 5. 2019]

MLUVNICKÁ POUČKA OSVOJENÁ VERSUS NAUČENÁ PŘI AKVIZICI ČEŠTINY JEJÍM NERODILÝM MLUVČÍM

MILAN HRDLIČKA

GRAMMATICAL RULE ACQUIRED VERSUS LEARNED IN CZECH LANGUAGE
ACQUISITION BY NON-NATIVE SPEAKERS

When acquiring knowledge of a language code (its grammatical system), either the mother tongue or foreign (or second), a major role is played by an intuitive, non-materialized, subjective grammatical rule acquired, as well as a cognitive, technical, explicitly formulated rule learned. A non-native speaker needs complex instructions about the target language, both about the formal aspect and the speech, functional and semantic dimension. Unfortunately, the latter is, more often than not, underestimated in textbooks of Czech for foreigners, there is significant room for improvement. A native speaker needs especially an instruction concerning the form of grammatical categories and phenomena (I am referring to the difference between the formal and the colloquial forms), but, in some cases, they also need an instruction about nuances in meaning (čtyři roční období – čtvero ročních období, etc.), which a native speaker often fails to differentiate. If a native speaker relies merely on their sensibility for language, they may find it difficult to describe in detail and explain on a satisfactory level the more advanced chapters of Czech grammar (the verb aspect, etc.).

Keywords: grammar, Czech for foreigners, grammatical rule, learning, acquisition, communicative method

1 ÚVOD

Problematika nabývání znalosti jazykového kódu, vystupujícího v roli jazyka mateřského, druhého nebo cizího, je rozsáhlá a složitá. Zahrnuje otázku vhodného časového rámce procesu učení se i intelektu mluvčího, jeho jazykových schopností a dispozic, paměti i motivace ke studiu jazyka, typů a efektivních cest učení se, ale i stagnaci, resp. opouštění znalosti jazyka, jeho zapomínání, regresi úrovně komunikační kompetence mluvčího.

V příspěvku se zaměříme na jednu z významných oblastí jazykové akvizice, a sice na relevantní rysy mluvnické poučky osvojené a naučené ve výuce češtiny jako jazyka nemateřského.

Spolu s Čechovou a Styblíkem (2010: 47) chápeme mluvnickou poučku jako didakticky zpracovanou informaci (instrukci o formální i významové dimenzi mluvnické kategorie nebo jevu) odlišující se od poučení, které je méně podrobné a závazné, i od mluvnického pravidla vyznačujícího se objektivním charakterem a vyjadřujícího pravidelnost, zákonitý charakter příslušného komponentu mluvnické roviny jazyka.

2 KE VZTAHU MLUVNICE A LINGVODIDAKTICKÉ MLUVNICKÉ POUČKY

V návaznosti na Helbigovo (1991: 28n) chápání gramatiky jako souboru implicitních, objektivně existujících, na odborném popisu nezávislých pravidel mluvnického systému přirozeného jazyka, popř. internalizované znalosti, ať naučené, či osvojené oněch formálních a funkčních mluvnických pravidel v řečových centrech mozku mluvčího či jako lingvistického, resp. lingvodidaktického popisu onoho autonomně existujícího a fungujícího mluvnického systému jazyka předpokládáme, že adekvátně formulovaná lingvodidaktická mluvnická poučka v optimálním případě vystihuje v relativní úplnosti formální i funkční (významové) rysy mluvnického pravidla, zachycuje jeho podstatu pro potřeby vyučovací i řečové praxe⁽¹⁾ (v učebních materiálech češtiny pro cizince to však vždy neplatí, srov. dále).

Mluvnickou poučku osvojenou mající implicitní, nematerializovanou povahu, si na základě autentické mluvené (psané) komunikace vytváří jinojazyčný mluvčí vlastním rozbořením mluvnické roviny cílového jazyka na základě autentické mluvené (psané) komunikace, kdežto explicitní lingvodidaktická mluvnická poučka naučená je pro potřeby jinojazyčné výuky formulována lingvisty a lingvodidaktiky.

1 Z prostorových důvodů necháváme stranou klíčovou otázku její kvality, uzpůsobení komunikačním potřebám jinojazyčného mluvčího, jeho výchozímu jazyku i úrovni jeho komunikační kompetence v češtině. Jiná by měla být podoba poučky pro Slované a Neslované, pro filology a nefilology apod.

3 UČENÍ SE JAZYKU A OSVOJOVÁNÍ SI JAZYKA

Základními způsoby nabývání znalosti mateřského i cizího (druhého)⁽²⁾ jazyka, a tedy i příslušného mluvnického systému, jsou osvojování si jazyka (*acquisition*) a učení se jazyku (*learning*).

Osvojování si jazykového kódu, k němuž dochází prostřednictvím vrozené schopnosti mluvčího získat znalost přirozeného jazyka⁽³⁾ (Šebesta 1999: 32n, Čermák 2004: 58n), představuje spontánní, neřízený proces, v jehož průběhu je mluvčí v dostatečně dlouhém, intenzivním a srozumitelném⁽⁴⁾ kontaktu s autentickým řečovým materiálem (Hrdlička 2004: 36n).

Nápodobou řečové komunikace, jejím opakováním,⁽⁵⁾ intuitivním vytvářením analogií u mluvčího dochází k postupnému zkvalitňování úrovně jeho komunikační kompetence v dotyčném jazyce (na onu genezi je možné pohlížet jako na proces postupného dozrávání, naplňování vrozených dispozic mluvčího, Čermák 2004: 58), k internalizaci znalosti jazykového kódu, a tím i jeho gramatiky. Neděje se tak pouze mechanickou imitací gramatických tvarů a výpovědí v daném jazyce (Skinnerův behaviorismus), ale působením geneticky získané schopnosti gramatikalizace jazyka i kreativní kombinatorikou jazykových prostředků (Chomského nativismus). Mluvčí je na základě slyšeného (psaného) schopen formulovat i jazykově, resp. gramaticky správné původní výpovědi, s nimiž se v řečové praxi doposud nesetkal (Šebesta 1999: 31 aj.).

2 Druhým jazykem bývá označován nemateřský kód, jímž mluvčí v běžném životě komunikuje (studium, zaměstnání aj.), viz roli češtiny v integračním procesu jinojazyčných žadatelů o azyl či dlouhodobý pobyt v ČR.

3 Dříve se uvažovalo spíše o vrozených jazykových strukturách, snadno se však prokázalo, že je člověk schopen osvojit si jakýkoliv jazyk, jehož náležitému působení je vystaven.

4 Nesrozumitelná zvuková kulisa k získání znalosti jazykového kódu nepostačuje. V odborné literatuře je důraz kladen na společenský rámec komunikace (viz Piagetovu teorii interakce, Vygotského teorii kulturního kontextu aj., Šebesta 1999: 35, 38).

5 Obdobným způsobem se ostatně utvářel i gramatický systém jazyků: „*Zhodné gramatické správanie príslušného jazykového spoločenstva sa navodilo v jazykovej praxi opakovaním príkladov, takže gramatické pravidlá sa rodili ako praktické opakovanie exemplárov, a to aj ako ‚vzorových‘ príkladov.*“ (Dolník 2016: 15)

Mluvnický systém příslušného jazyka se osvojuje nevědomě, na základě indukce, cizinec jej ovládá, aniž by musel nutně znát příslušné explicitně formulované mluvnické poučky a být o jeho mluvnici odborně poučen. Díky vrozené schopnosti gramatikalizace mluvčí přesto obvykle intuitivně pozná (vycítí), která forma je mluvnicky správná a která nikoliv.⁶⁾ Dolník (2016: 17) hovoří o bezznalostní gramatické dispozici mluvčího, která je „špecifickým prípadom dispozície na analogické správanie, ktorej genetickým základom je imitačný inštinkt.“ Ta je z lingvodidaktického hlediska pro jazyk mateřský stavem výchozím, pro jazyk cizí naopak optimálním stavem cílovým.

Proces osvojování si jinojazyčného kódu však může být spjat s některými diskutabilními momenty. Patří mezi ně především časová náročnost geneze implicitní mluvnické poučky a její kvalita. Zastáváme názor, že uvedení výstižné lingvodidaktické instrukce je podstatně rychlejší a efektivnější než mnohdy zdlouhavý a nepřiliš spolehlivý subjektivní rozbor jinojazyčné řečové produkce. Rolí hraje mimo jiné i reprezentativnost induktivně interpretovaných řečových dokladů i schopnost mluvčího vyvodit náležitě zobecňující závěry, relevantním momentem je pochopitelně rovněž povaha (formální náročnost a vrstevnatost významové dimenze) příslušného komponentu mluvnické roviny jazyka.

V kognitivním procesu učení se jazyku, představujícím protipól osvojování, mluvčí soustavně studuje relevantní poznatky o cílovém jazyce, o jeho rovinách a plánech, záměrně získává explicitně formulované poznatky o dimenzi formální (tvoření tvarů) i řečové (význam a funkce tvarů, fungování jazyka v komunikaci). Podoba lingvodidaktické mluvnické poučky je dynamická (mívá spirálovitý charakter), s ohledem na rostoucí kvalitu cizincovy znalosti cílového jazyka může být postupně upřesňována a doplňována (srov. doporučený postupný výklad slovesného vidu směřující od užití báзовých k problémovějším: od opozice završenost děje,

6 Upozorňujeme na případy nevhodné analogie, přílišné generalizace pravidla u dětí i u dospělých, srov. tvary *Tolstoj – Tolstoj* (jako muž – muže), nikoliv *Tolstoj – Tolstého* (jako mladý – mladého) nebo instrumentál číslovky dvě, tedy dvěma, s absencí duálové koncovky pod vlivem chybné analogie s tvary *třemi, čtyřmi*, blíže Hrdlička 2016: 230n.

jeho rezultat – procesualnost děje, jeho neukončenosti k četným dalším významovým nuancím, viz Hrdlička 2009: 111n).

Učení se jazyku tedy předpokládá koncepční redukci, simplifikaci, výběr, uspořádání, podrobný, odborně fundovaný výklad i procvičování (event. testování) mluvnické látky. V odborné literatuře se mnohdy poukazuje na jeho přednosti: Čermák (2004: 51) poukazuje na skutečnost, že se lépe učí ve vazbě na něco (podobného, protikladného, nadřazeného, sousedního apod.), v závislosti na jednoduchém, srozumitelném pravidle a že v paměti se lépe uchovává informace organizovaná, strukturovaná, uspořádaná, nikoliv náhodná, jen mechanicky seřazená (viz i Černý 1998: 101n).

Na relaci učení se jazyku a osvojování si jazyka, jež si v cizojazyčné výuce po staletí konkurují, panují různé názory. Někteří odborníci mezi nimi nespatřují zásadní rozdíl (mluvčí si vše, co z jazyka zná, musí nejprve uvědomit, roli hraje racionální složka, je lhostejné, jakou cestou informaci získá), jiní je naopak pokládají za neslučitelné (blíže Gaonac'h 1987: 30n). Převládá názor, že je sféra vědomí a nevědomí u mluvčího kontinuálními přechody úzce spjata, zmiňované koncepty koexistují a mohou se doplňovat (blíže Hrdlička 2009: 13). Jako příklad poslouží explicitně formulovaná lingvodidaktická mluvnická poučka, která může mluvčímu osvojujícímu si cizí jazyk pomoci korigovat, upřesnit, doplnit jeho představu o mluvnickém systému, jeho vizi formální i významové stránky určité gramatické kategorie.

4 MLUVNICE, RESP. MLUVNICKÁ POUČKA A VYBRANÉ VYUČOVACÍ METODY CIZÍCH JAZYKŮ

Pokud jde o lingvodidaktické uchopení mluvnické složky jazyka, o její popis a způsob prezentace, setkáváme se ve vyučovacích metodách s širokým spektrem přístupů (Germain – Séguin 1995: 8n). Role mluvnice bývá přeceňována i opomíjena, vedle koncepcí eklektické povahy se objevují i pojetí vyhraněná, až extrémní (některé názorové proudy pokládají zastoupení mluvnice v procesu nabývání znalosti jinojazyčného kódu dokonce za nežádoucí, ba škodlivé (Hrdlička 2009: 13). Úloha mluvnice bývá vý-

znamnější v lingvodidaktických koncepcích kladoucích důraz na kognitivní postupy a procesy (často deduktivní povahy); její význam naopak ustupuje do pozadí v pojetích induktivních, tvořících jejich protiváhu.

Klíčovou roli hraje mluvnice v metodě gramaticko-překladové⁽⁷⁾ (je prostředkem i cílem výuky), která pracuje s jazykem jako s naučitelným systémem vystavěným podle určitých pravidel. Při studiu mluvnického systému se vychází z mluvnické poučky a z její aplikace na cvičeních (často transformačních, např. singulár – plurál, aktivum – pasivum, a překladových). Protipól představuje metoda přímá vylučující z procesu nabývání znalosti cílového jazyka mateřštinu mluvčího. Prezentuje jinojazyčný kód prostřednictvím přímých asociací mezi jinojazyčnou formou a významem, v přístupu k mluvnici převažuje indukce. Představu o mluvnickém systému si vytváří mluvčí vlastní cestou.

Za inspirativní považujeme metodu situační (30. léta minulého století). Základ řeči představují syntaktické struktury (*patterns*). Na rozdíl od metody přímé i audioorální (viz dále) se jejich prezentace i procvičování děje v rámci různých situací (mluvních aktů), pro něž je jejich užití příznačné. Proces učení se cizímu jazyku spočívá v cíleném vytváření modelů jazykového, resp. řečového chování; k nabývání znalosti jinojazyčného kódu dochází výraznou měrou pomocí drilových⁽⁸⁾ cvičení.

Syntaktické struktury sehrávají významnou roli rovněž v metodě audioorální; získat znalost cizího jazyka znamená osvojit si soubor zautomatizovaných řečových návyků. Cíle se dosahuje intuitivně, nápodobou, drilem vzorových jazykových struktur; analýza je nahrazena analogií. Pozitivum představuje výběr slovní zásoby podle četnosti výskytu. V 60. letech minulého století však začíná být zmíněné metodě vytýkána malá pozornost vě-

7 O kombinaci obou zmíněných postupů se pokouší metoda zprostředkovací, určitou variantou metody gramaticko-překladové je metoda geneticko-srovnávací: „*Jazyk, jemuž se žáci učí, se měl srovnávat s jejich mateřštinou i s ostatními jazyky, které již ovládají. Gramatika neměla sloužit jen jako nástroj k ovládnutí jazyka, ale též jako prostředek, pomocí něhož je možno pěstovat návyky logického myšlení a tříbit si úsudek.*“ (Hendrich et al. 1988: 260)

8 Behavioristické východisko učení se cizím jazykům se dnes jeví jako překonané. Kognitivně koncipovaná psychologie totiž klade důraz na řečovou aktivitu mluvčího, na roli interních mentálních procesů, nikoliv jen na mechanické působení externích stimulů, memorování a drilu.

novaná komunikačním faktorům,⁽⁹⁾ stereotypnost, nekreativní charakter, nedostatečné zohledňování komunikačních priorit mluvčího aj.

Bohatě diferencovaný vývoj vyučovacích metod cizích jazyků ve 20. století však nevedl k očekávaným výsledkům. Na rovině teoretické, a především na základě empirických poznatků z vyučovací praxe se stále častěji poukazovalo na nevyváženost jednotlivých komponentů lingvodidaktických koncepcí, na jejich jednostrannou orientaci na pouze vybrané řečové dovednosti (metoda přímá, přirozená, situační, audioorální aj, preferují poslech a mluvenou komunikaci, metoda gramaticko-překládová činí pravý opak). V 70. letech minulého století se jako lingvodidaktické vyústění komunikačně-pragmatického obratu v lingvistice začínají formovat základy přístupu nového, vyváženého, metody komunikační.

5 MLUVNICE (LINGVODIDAKTICKÁ MLUVNICKÁ POUČKA) A KOMUNIKAČNÍ METODA

Cesta k adekvátnímu chápání a uplatňování komunikační metody ve výuce češtiny jako jazyka nemateřského nebyla snadná ani přímočará, celá desetiletí se v různých podobách a s různou intenzitou projevovaly tendence směřující k agramatičnosti. Byl rozšířen názor, že k získání cizincovy komunikační kompetence postačuje dril a komunikace s rodilým mluvčím. Docházelo tedy k nekritickému uplatňování postupů vhodných pro jazyky analytické (především pro angličtinu), nikoliv flektivní.

Ještě v nedávné minulosti prosazovali někteří lingvodidaktikové i vyučující prezentaci vysoce flektivní češtiny pouze s minimálním (někdy v podstatě nulovým) zastoupením mluvnické složky. Význam mluvnice byl nedoceňován, bylo nekriticky spoléháno na idealizovaný potenciál osvojo-

9 Z pohledu moderně pojímané komunikační metody je možné konstatovat, že audioorální metoda formuje kompetenci (úzce) jazykovou, nikoliv však globálně pojímanou kompetenci komunikační. Na audioorální metodu navazuje metoda SGAV (strukturně-globální audiovizuální metoda), která ji rozšiřuje o vizuální dimenzi. Mluvnice se prezentuje induktivně, často na dialogických textech. Přednostně se uvádí výrazivo s vysokou četností výskytu (kupř. pouze některé osoby indikativu prézentu), pozornost se věnuje mimice i faktorům mimojazykovým. O metodě sugestopedické, komunitární, reakcí pohybem aj. viz Hrdlička 2009: 49n.

vání si cizího jazyka přímou metodou, resp. prostřednictvím jakési komunikativní cesty bez náležitého zastoupení mluvnice.

Agramatickou koncepcí¹⁰⁾ výuky češtiny pro cizince cíleně rezignující na aktivní znalost mluvnice, tzv. konverzační metodu, uplatňoval kupř. Malinovský (1995: 219):

„Cílem tedy je dosáhnout toho, aby student bez soustavného studia mluvnických jevů zvládl základní inventář jazykových prostředků potřebných pro dorozumívání v běžných, každodenních situacích praktického života. [...] Upozorňujeme, že tvar českého slova po předložce se trochu liší od základního tvaru [...] nehovoříme ani o slovních druzích, ani o pádech [...]. Nezmiňujeme se tedy o mluvnických kategoriích ani o ohýbacích vzorech. Opakovaným procvičováním přitom můžeme dosáhnout dost, i když ovšem zdaleka nedosáhneme té úplnosti, jaká je možná při soustavném výkladu gramatických tvarů a jejich funkcí.“

S odvoláním na neuspokojivé výsledky z vyučovací praxe se posléze začaly ozývat hlasy volající po „modernizaci“ dobově pojímané komunikační metody. Ona transformace měla spočívat v podstatně větším prostoru věnovanému mluvnické složce cílového jazyka. V tomto duchu se v předmluvě učebnice vyslovuje Holá (2001: 7): *„Učebnice je založena na gramaticko-komunikativní metodě [...]“* nebo Kramářová (2002: 5): *„[...] jedinou vhodnou cestou ve výuce češtiny je skloubení gramatické a komunikativní metody v učebních materiálech.“* K podobným přístupům poznamenáváme, že náležitě prezentovaný systém cílového jazyka tvoří nedílnou a nezastupitelnou součást komunikační metody, která je komunikativní právě z toho důvodu, že je v ní gramatika zastoupena adekvátním způsobem, nikoliv proto, že by tomu bylo naopak.

Komunikační metoda pokládá každou řečovou dovednost (poslech s porozuměním, mluvenou a psanou komunikaci, četbu) za svébytnou, auto-

10 Koncepce se setkala s kritikou, v jejím rámci bylo mimo jiné poukazováno na skutečnost, že cizinec ohýbaným tvarům nerozumí, není schopen je bezpečně identifikovat. Mohlo by se kupř. stát, že jinojazyčný mluvčí bude tvary typu *Praha – Prahu – Praze* mylně pokládat za tři různá města.

nomní, vyznačující se osobitými rysy, které si jinojazyčný mluvčí osvojuje specifickým způsobem. Vyznačuje se 1) komplexním charakterem (vedle vyváženého přístupu k cílovému jazyku a k řečovým dovednostem zahrnuje i pozornost věnovanou faktorům extralingválním), 2) adresností (respektování individuálních rysů mluvčího, jeho věku, výchozího jazyka, úrovně komunikační kompetence aj.) a 3) pragmatickým charakterem (praktickou využitelností získaných poznatků a dovedností), blíže Germain 1993: 25n, Hrdlička (2009: 55n) aj.

Znalost gramatiky, a to po stránce formální i významové, funkční, dovednost jí náležitě užívat, jsou klíčovými předpoklady získání nejen kompetence jazykové, ale i komunikační. Kognitivně pojímaná mluvnice není samoúčelným cílem, nýbrž účelným prostředkem, který se významně podílí na pěstování schopnosti vědomého řečového chování mluvčího respektujícího situační zakotvenost a společenskou podmíněnost jeho řečové produkce a naplňujícího jeho komunikační záměr.

V komunikativně pojímané výuce cizího jazyka (Čechová 1994: 158n) by měla být lingvodidaktická mluvnická poučka (vedle nároků na její kvalitu, pravdivost, přesnost) srozumitelná, naučitelná, snadno aplikovatelná. Od počáteční znalosti lingvodidaktické mluvnické poučky je třeba jejím častým procvičováním a užíváním v komunikaci cíleně postupovat k příslušné dovednosti a posléze až k vytvoření zautomatizovaného návyku při jejím řečovém užívání. Dolník (2016: 60) výstižně podotýká, že *„adepti sa učia gramatické pravidlá, aby ich potom nepotrebovali.“*

6 PREZENTACE MLUVNICE ČESKÉHO JAZYKA V UČEBNÍCÍCH ČEŠTINY PRO CIZINCE

Na základě rozboru reprezentativního vzorku učebních materiálů češtiny pro jinojazyčné mluvčí (Hrdlička 2009: 75n) konstatujeme, že je učebnicová lingvodidaktická mluvnická poučka s objektivně existujícím mluvnickým systémem cílového jazyka ve značném rozporu, nepřekrývá se s ním, v řadě případů zaznamenáváme při popisu gramatických kategorií a jevů značné rezervy a nemalé problémy.

Mezi nejzávažnější patří formalismus, tedy výrazná, popř. výlučná pozornost věnovaná stránce formální (flexi, algoritmu tvoření tvarů aj.), nikoliv též neméně významné dimenzi funkční, řečové. Cizinec se kupř. naučí, že po předložce do následuje jméno v genitivu, netuší však zpravidla, kdy má zmíněnou prepozici použít (srov. chyby typu *Jde do koncertu, do doktora* aj.).

Domníváme se, že ona nerovnováha především pramení z monopolního postavení sémaziologického přístupu⁽¹¹⁾ v českých gramatikách. Roli jistě sehrává i určitá lingvistická a lingvodidaktická setrvačnost, tradice stejně jako podstatný fakt, že jsou gramatické kategorie z dané perspektivy snadněji uchopitelné, jejich kontury jsou zřetelně vymezené, zdají se být jednoznačnější, konkrétnější (srov. možné uplatnění amorfní sémantiky při popisu systému českých pádů).

Další relevantní příčinou je nepochybně skutečnost, že se mluvnické, určené primárně rodilým mluvčím, nemusejí příliš zabývat významem mluvnických forem (jsou rodilému mluvčímu zřejmé). Potíže mu naopak činí kodifikované formy prestižní variety českého národního jazyka.

Mezi problémové momenty v učebnicích řadíme též nežádoucí nevyvážený přístup k morfologii (ta dominuje) a k syntaxi (výrazně zaostává).⁽¹²⁾ Nalézáme rovněž množství nedostatků povahy formální (chyby v paradigmatech, v instrukcích o tvoření mluvnických tvarů).⁽¹³⁾ Naznačené skutečnosti se pochopitelně negativním způsobem odrážejí na kvalitě lingvodidaktických mluvnických instrukcí. Mnohé učebnice češtiny pro cizince tedy

11 Řešení stávající situace by mohl napomoci přístup onomaziologický, resp. vyváženější proporce obou konceptů. V cizojazyčné výuce je nosné vycházet od obdobných (relativně společných) významů, od jazykových univerzálií (hloubkových struktur), tedy od prvků, které jazyky spojují, a směřovat k jejich pestrému a různorodému formálnímu ztvárnění v jednotlivých jazykových kódech. Situaci vystihuje Dolník (2009: 199) slovy: „*Univerzálna gramatika ako systém princípov je teda obsahom genetickej určenej jazykovej schopnosti a gramatika istého prirodzeného jazyka parametrickou exemplifikáciou týchto princípov. Pravidlá gramatiky jednotlivých jazykov sú odvodené z univerzálnych princípov.*“

12 Projevuje se to malou pozorností věnovanou slovosledu, konkurenci vyjádření jmenných a větných (*Po příjezdu // Když přijel, zavolał*), užití a stylové platnosti spojek, komunikačním funkcím výpovědi aj.

13 Problémové je kupř. poučení o tvoření forem rozkazovacího způsobu, o konkurenci a stylové platnosti pádových a osobních koncovek apod.

neodrážejí náležitou měrou klíčové principy komunikačně-pragmatického obratu a nevyhovují plně požadavkům a parametrům moderně pojímané komunikační metody.

7 K PROBLÉMOVÝM ASPEKTŮM OSVOJENÉ LINGVODIDAKTICKÉ MLUVNICKÉ POUČKY

Respektujeme skutečnost, že pro podstatnou, ne-li rozhodující, část mluvčích může být úroveň komunikační kompetence v mateřském i v cizím jazyce získané cestou osvojování pro běžnou komunikaci dostačující,⁽¹⁴⁾ upozorňujeme ovšem na některé její problémové aspekty.

1) Nedomníváme, že je rodilý mluvčí (tím méně mluvčí nerodilý) schopen nabýt cestou osvojování si cílového jazyka takové kvality komunikační kompetence, aby mohl spolehlivě rozlišovat četné nuance mezi mluvnickými tvary. Dochází k situacím, kdy mu (není-li odborně poučen) jejich význam splývá, formální kontury i řečové funkce se mu jeví jako dosti vágní, event. odlišnost bývá intuitivně spatřována spíše v četnosti výskytu konkurenčních vyjádření nebo v jejich stylové platnosti než v relevantních významových odstínech. Názory rodilých mluvčích mohou být nejednotné, jejich řečové povědomí o mateřštině rozkolísané.⁽¹⁵⁾

Na základě dlouholeté vyučovací praxe není problém doložit komplikace, do nichž se mnohdy dostává rodilý mluvčí češtiny při výkladu rozdílu mezi individualizujícím posesivním adjektivem (*otcův dům*) a generalizujícím posesivním genitivem (*dům otce*) nebo mezi (ne)užitím přivlastňovacích zájmena zvratného: *Mám rád mé rodiče* versus *své rodiče*. Rodilí mluvčí (i filologové) bývají nezdůvodnitelně bezradní i pokud jde o významy numerálií, zejména číslovek souborových a druhových (např. *Strávili u moře*

14 Jako nejvhodnější se jeví období do završení puberty mluvčího, a to zejména pokud jde o zvukovou rovinu akvizice jazykového kódu; záležitost má ovšem výrazně individuální charakter.

15 Odkazujeme na pozoruhodnou nejednotu názorů českých oborových bohemistů na náležité užití prepozice *do* a *na* s lexémy *poušť* a *Antarktida*: 17× bylo uvedeno *Jedu na Antarktidu*, *Jedu na poušť*, 10× *Jedu do Antarktidy*, *Jedu do pouště*. Zajímavá je i kombinace zmíněných prepozic: 9× byla v obou případech užitá předložka *na*, pouze 1× *do*, 8× se objevilo pořadí *na – do* (*na Antarktidu – do pouště*), 9× sled opačný, tedy *do – na* (*do Antarktidy – na poušť*), blíže Hrdlička 2013: 297.

dvoje prázdniny versus *dvojí prázdniny*), základních a úhrnných (*čtyři roční období* versus *čtvero ročních období*); obdobných případů by mohl být takřka bezpočet.

2) Rodilý mluvčí mnohdy nedokáže vysvětlit (kupř. pro potřeby cizinců učících se česky), jak se určité mluvnické kategorie tvoří či užívají. Potíže činí např. algoritmus tvoření rozkazovacího způsobu, skloňování jmen pomnožných a vlastních (místních i osobních) i některých zájmen (*jenž, týž*) a číslovek⁽¹⁶⁾ aj. Mnoho rodilých mluvčích, dokonce posluchačů oborového studia bohemistiky není schopno uspokojivě vyložit řečovou distribuci slovesného vidu (nemluvě o deverbativech typu *přerušení hry – přerušování hry, přeložený text – překládaný text*) či rozdíl mezi pasivem opisným a zvrtným, obdobně je tomu při komentování řečové distribuce primárních prepozic apod.

3) Spoléhá-li se při osvojování si češtiny jako cizího jazyka převážně nebo výlučně na přirozený kontakt mluvčího s kolokviálním výrazivem (běžnou mluvou), výsledek akvizičního procesu v podmínkách české jazykové situace nutně vyúsťuje v nabytí znalosti běžně mluveného úzu, nespisovné, regionálně zabarvené nestrukturní mluvy (nikoliv i prestižní strukturní variety českého národního jazyka), v neschopnost mluvčího záměrně přepínat kódy (standard – nestandard). Při spontánním kontaktu mluvčího (pouze) s běžně mluvenou češtinou⁽¹⁷⁾ existuje riziko, že se s některými méně frekventovanými mluvnickými formami nemusí vůbec setkat.

8 ZÁVĚR

Osvojená mluvnická poučka (stejně jako proces osvojování si jazykového kódu) sehrává při nabývání znalosti mateřského i cizího jazyka významnou roli. Neméně důležitá je ovšem rovněž lingvodidaktická mluvnická poučka naučená, která je nerodilému mluvčímu češtiny mnohdy neocenitel-

16 Stranou nyní necháváme mnohdy problémové odlišování mluvnických tvarů spisovných a nespisovných.

17 V takovém případě mluvčí patrně uslyší pouze *vem si*, event. moravské *vezni si*, nikoliv také spisovné *vezmi si* atd.

nou oporou. Rodilý mluvčí, kterému jsou významy mluvnických kategorií a jevů zpravidla dostatečně známy (byť jeho jazykové povědomí nebývá dokonalé), potřebuje spíše kvalifikované poučení o formální stránce mluvnického systému češtiny, s níž mívá potíže (odlišování tvarů spisovných a kolokviálních aj.).

Cizinec, pro něhož se jeví poučení o mluvnickém systému jinojazyčného kódu adresovaného rodilým mluvčím jako zcela nedostačující, potřebuje komplexní a vyvážený popis sémaziologicko-onomaziologický, tedy i s patřičným důrazem i na významovou (funkční) stránku mluvnického systému češtiny. Uvítali bychom, kdyby v učebnicích češtiny pro cizince nebyl prostor pro lingvodidaktické mluvnické poučky problémové, zavádějící, defektní a kdyby byl podstatně větší měrou využíván jejich mnohdy nedoceňovaný potenciál.

doc. PhDr. Milan Hrdlička, CSc.

Ústav bohemistických studií

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

nám. J. Palacha 2

116 38 Praha 1

milan.hrdlicka@ff.cuni.cz

Tato studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy
Progres Q10, Jazyk v proměnách času, místa, kultury.

LITERATURA

ČECHOVÁ, Marie

1994 „O potřebě integrace komunikační a systémové výuky“; *ČLJ* 44, č. 7–8, s. 158–162

ČECHOVÁ, Marie – STYBLÍK, Vlastimil

2010 *Čeština a její vyučování* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

ČERMÁK, František

2004 *Jazyk a jazykověda* (Praha: Karolinum)

ČERNÝ, Jiří

1998 *Úvod do studia jazyka* (Olomouc: Rubiko)

DOLNÍK, Juraj

2016 „Slovenčina jako materinský vz. cudzí jazyk“; in Pekarovičová, J. – Hargášová, Z. (eds.): *Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach* (Bratislava: Univerzita Komenského), s. 13–25

GAONAC´H, Daniel

1987 *Théories d´apprentissage et acquisition d´une langue étrangère* (Paris: Hatier)

GERMAIN, Claude

1993 *Le point sur l´approche communicative en didactique des langues* (Anjou: CEC)

GERMAIN, Claude – SÉGUIN, Henri

1995 *Le point sur la grammaire en didactique des langues* (Anjou: CEC)

HELBIG, Gerhard

1991 *Vývoj jazykovědy po roce 1970* (Praha: Academia)

HENDRICH, Josef et al.

1988 *Didaktika cizích jazyků* (Praha: SPN)

HOLÁ, Lída

2001 *Czech Step by Step. A Basic Course in the Czech language for English Speaking Foreigners* (Praha: Fragment)

HRDLIČKA, Milan

2004 „K problematice nabývání znalosti jinojazyčného kódu“; *ČMF* 86, č. 1, s. 36–43

2009 *Gramatika a výuka češtiny jako cizího jazyka* (Praha: Karolinum)

2013 „Jedu na Antarktidu“; *Bohemistika* 13, č. 4, s. 297–298

2014 „K prezentaci české deklinace jinojazyčným mluvčím“; *SALi* 5, č. 2, s. 98–115

2016 „K principu analogie ve výuce českého tvarosloví“; *ČJL* 66, č. 5, s. 230–234

KRAMÁŘOVÁ, Jitka

2002 „Výuka češtiny jako cizího jazyka na Ústavu bohemistických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Několik poznámek o metodách práce se zaměřením na používané učební materiály“; *Czech Language News* 16, č. 1, s. 4–6

MALINOVSKÝ, Milan

1995 „Redukce gramatiky“; *Slovo a slovesnost* 52, č. 3, s. 218–222

ŠEBESTA, Karel

1999 *Od jazyka ke komunikaci* (Praha: Karolinum)

ČTENÍ JAKO DOVEDNOST A METODY ROZVOJE SLOVNÍ ZÁSoby PŘI VÝUCE ČCJ

ILONA STARÝ KOŘÁNOVÁ

READING AS A LANGUAGE SKILL AND METHODS OF VOCABULARY DEVELOPMENT IN CZECH AS A FOREIGN LANGUAGE

The article deals with some general issues of reading as a language skill and its role in acquiring Czech as a foreign language. While doing so, it focuses on following questions: Is reading a passively receptive skill only?, Why is reading important in the learning/teaching process?, What is the relevance of grammar and lexicon in this process? What are the inference strategies in acquiring new lexical items?, and finally, What are the phases in working with the text from the learners' Czech vocabulary development point of view?

Key words: Reading in Czech, Czech as a foreign language, vocabulary development, inferential strategies, chunks (PSS)

1 CO JE ČTENÍ

Čtení v mateřském i cizím jazyce má nejméně dva významy:

- A) Rozumí se jím správná artikulace jednotlivých znaků, jejich kombinací, interpunkčních znamének, dále přízvuk, intonace a rytmus, jinak řečeno čtení nahlas
- B) Dekódování významové stránky textu, čili porozumění obsahu.⁽¹⁾

1 Přitom platí, že A ani B nejsou nutně vzájemně podmíněny. Např. student, který je spíše introvertní, má malou potřebu sám mluvit a dává přednost zjišťování nových informací z psaných textů před získáváním stejných informací mluvením a poslechem, bude v této oblasti lépe trénován, bude tedy rozumět obsahu textu i bez schopnosti ho správně artikulovat.

Naopak správná artikulace nemusí přímočaře vést k porozumění obsahu textu: Při hlasitém čtení ve třídě se stává, že student se hodně soustředí na správnou výslovnost a fonetickou stránku jazyka a nestačí přitom plně vnímat jeho obsah. Při tichém čtení v cizím jazyce se často zastavujeme, vracíme, na základě získávání nových informací přehodnocujeme interpretaci významů jednotlivých vyjádření předchozích a dopátráváme se tak přesnějšího pochopení významu a smyslu výpovědi i vyšších

1.1 ČTENÍ JAKO RECEPTIVNÍ DOVEDNOST

Čtení je dovednost, při níž jde o recepci, tedy porozumění textu v češtině coby cizím jazyce. Na rozdíl od mluvení a psaní, činností produktivních, se čtení jeví na první pohled jako dovednost pasivní. Avšak pohlédneme-li na proces čtení blíže, vidíme, že při čtení se recipient textu sám neustále táže, klade si otázky a tvoří hypotézy, odhaduje význam slov a výpovědí a dohaduje se významu vyšších celků, pro sebe předpovídá a vytváří si obrazy sdělovaného, které se postupně upravují, opravují a zpřesňují. Významu a smyslu textu se můžeme dopátrat jen tehdy, pokud zapojíme svoje kognitivní schopnosti a budeme se záměrně snažit textu porozumět. V tomto smyslu je čtení dovednost vyžadující značnou míru aktivity.

1.2 JAK ČTEME: TYPOLOGIE ČTENÍ

Grelet (1996: 4) rozlišuje následující způsoby čtení:

- letmé přelétnutí textu očima za účelem získání základní povšechné informace;
- podrobnější rychlé čtení zaměřené na vyhledání určité informace;
- extenzivní čtení dlouhých textů, obvykle na základě obecnějšího záměru, např. studia, nebo pro vlastní potěchu, cílem je celkové porozumění textu;
- intenzivní čtení kratších textů za účelem získání specifické informace, detailní čtení.

V této kapitole se budeme zabývat zejména čtvrtým způsobem, intenzivním čtením.⁽²⁾

celků: souvětí, odstavce nebo např. celého dialogu. Při hlasitém čtení ve třídě však student postupuje stále kupředu a na vracení nemá čas. Proto zvláště na nižších úrovních znalosti jazyka není vhodné zařazovat hlasité čtení jednoho studenta pro ostatní při prvním kontaktu s novým textem.

2 Další typologie čtení uvádí Škodová (2012: 60–63). Autorka rozlišuje vedle tichého a hlasitého čtení dále čtení analytické (které se uplatňuje zejména v cizím jazyce a analyzují se při něm gramatické a lexikální složky jazyka) a syntetické (kdy čtenář chápe smysl přímo bez rozboru a překladu), dále pak čtení orientační, vyhledávací, informativní a studijní.

1.3 PROČ INTENZIVNÍ ČTENÍ?

Při výuce češtiny jako cizího jazyka čelíme její strukturní složitosti dané velkým množstvím sufixů, koncovek i supletivních tvarů. Tento rys nečiní tolik potíží studentům, jejichž mateřština je také flektivní jazyk a má podobnou stavbu, zejména studentům ze slovanského prostředí. Avšak ti, jejichž jazyky mají strukturu odlišnou a kde společných rysů s češtinou je málo nebo nejsou žádné, musí od počátku vynakládat velké úsilí, aby sestavili byť jen jednoduchou větu. Cesta k tomu vede přes osvojování velkého množství formálních pravidel a kromě nich také případů, na které deklarovaná pravidla uplatnit nelze, nebo pro ně ještě nebyla vytvořena. Skutečnost, že většina plnovýznamových slov (snad kromě adverbů) a kromě nich také zájmen a číslovek nemá jednu podobu, ale neustále se mění, a to způsobem, který je pro studenta v řadě případů nepředvídatelný, činí pokus vyjádřit i nejjednodušší myšlenku poměrně obtížným.

Metoda výuky prostřednictvím analytického přístupu k jazyku, tzn. princip skládání z jednotlivých prvků (slov) ve větší celky (výpovědi) způsobuje, že se student při snaze proklesat se všemi změnami tvarů vyčerpá natolik, že ztrácí víru, že nějaký systém, který by ho spolehlivě vedl k cíli, vůbec existuje. Motivace, kterou student v učení má, tzn. snaha komunikovat, vyjadřovat to, co sám chce, postupně ochabuje. To jsou úskalí, která s sebou přinášejí výukové metody s dominujícím sémaziologickým postupem od výrazu k významu, tedy od práce s jednotlivými tvary a od nich zobecnění směrem k významům, které mohou potenciálně vyjadřovat. V takové situaci pak už nezbývá mnoho času ani energie na pozorování jazyka, jak skutečně funguje v řečových komunikátech.

Přitom vystavovat se působení řeči je pro aktivní ovládnutí jazyka naprosto nezbytné. Nejlepší cestou k pozorování komunikátů je právě čtení. Intenzivní čtení umožňuje studentovi nejen vnímat významy tvarů v určitém situačním i řečovém kontextu, ale především dekodovat význam sdělení, všimnout si i jeho pragmatické stránky a pak sledovat, jak bylo vyjádření významu dosaženo. To je cesta od významu k výrazu, čili přístup onomaziologický. Aby se student mohl začít sám česky vyjadřovat, měl by mít možnost nejprve poznat, jak se určitý jev, koncept v češtině vyjadřuje.

1.4 VOLBA TEXTŮ

Naše představy o sobě i o světě jsou tvořeny z příběhů a mýtů, na kterých staví svou existenci každý jedinec i komunita, neboť společná představa o něčem lidi spojuje. Příběhy nás provázejí od nejútlejšího dětství a odvozujeme od nich své názory na sebe i na věci vnějšího světa. V příbězích a mýtech je tedy ukryt klíč k pochopení jedince i komunity, která tyto příběhy tvoří. Prostřednictvím příběhů a mýtů, seznamováním se s nimi, se příslušník jiné jazykové komunity, kterou spojují jiné příběhy a mýty, seznamuje s obsahem toho, co studovanou komunitu spojuje, co je jí vlastní, na čem staví. Volba textů, které učitel studentům češtiny jako cizího jazyka předkládá, by měla tuto skutečnost reflektovat.

Společné příběhy a mýty jsou důležité ještě z jednoho hlediska: přicházejí k nám prostřednictvím jazyka a řeči. Dítě je přítomno událostem, o kterých se mluví, a na základě vnímání těchto událostí a zároveň jejich řečového doprovodu si buduje spojení mezi významem, tedy tím, co se stalo, a výrazem, tedy tím, jakým způsobem to bylo jazykově vyjádřeno.

1.5 POSTUP OD VÝZNAMU K VÝRAZU

Studenti by měli být od začátku studia ČCJ v kontaktu s psanými (respektive mluvenými) texty, bez toho je osvojování jazyka nemožné. Je třeba, aby texty odpovídaly úrovni jejich znalosti jazyka, tzn. aby například pro pokročilejší začátečníky byly vyjádřeny adekvátním jazykem čili jednoduše. Na základě četby textů a práce s nimi by si studenti měli vybudovat spojení mezi prožitkem události či příběhu a jeho řečovým ztvárněním, jinak řečeno vytvořit asociaci, spojení mezi významem a jemu odpovídajícím výrazem.⁽³⁾

Zároveň je nesmírně důležité, aby studenti dostávali úkoly zacílené na význam. Zaměřením na význam studenti jazyk skutečně studují v primárním smyslu slova, tzn. prožívají ho. Touto cestou přicházejí na to, jak jazyk funguje, ať už sami, nebo prostřednictvím úkolů, které jim dáváme, a zároveň si zkoušejí, jak ho reálně používat.

3 Na stejném předpokladu prožitku příběhu vyjádřeného slovy stojí např. koncepce učebnice Česká čítanka (Kořánová 2012).

1.6 VÝBĚR TEXTŮ: ADAPTOVANÝ NEBO AUTENTICKÝ TEXT?

Často se setkáváme s názorem, že autentické texty jsou zajímavější než ty, které byly napsány pro účely výuky jazyka. Pokud tento názor přijmeme, ocitneme se mezi dvěma protikladnými požadavky: na jedné straně maximální autentičnost a poutavost, na druhé straně srozumitelnost textu v raných stádiích studia jazyka. Je zřejmé, že pro začátečníky a mírně pokročilé je řada autentických textů díky své složitosti nepoužitelná.

Sama otázka autentičnosti však není úplně jednoduchá. Na otázku, kdy je text skutečně autentický a co jeho autentičnost narušuje, odpovídá Meinhofová (1987: 40). Podle ní lze za autentické považovat pouze originální části psaného nebo mluveného jazyka, které se vyskytly přirozeně v prostředí rodilých mluvčích a mohou být proto přijaty jako ryzí, nefalšované komunikační akty. Dokonce i tehdy, jsou-li texty vyňaty ze svého autentického zdroje, např. novin, časopisu, románu, kde zcela jistě svou funkci informativní, zábavnou nebo přesvědčovací plní, dilema autentičnosti přetrvává, jelikož se text vyskytl mimo své sociokulturní prostředí, byl přenesen studentům do třídy a tím autenticitu ztratil.⁽⁴⁾

1.7 KDY JE TEXT OBTÍŽNÝ?

Jsou to ty případy, kdy by student obsahu textu nerozuměl ani ve svém mateřském jazyce. Např. odbornému článku o výrobě polymerů plně porozumí jen recipient v daném oboru vzdělaný. Úroveň obtížnosti textu stanovujeme podle schopnosti recepce průměrného rodilého mluvčího. Obtížnost textu souvisí s frekvencí komplikovaných výrazových prostředků při tvorbě textu použitých. Čím větší je míra prostředků neobvyklých, málo užívaných, specializovaných, na okraji slovní zásoby a zvláštních svou gramatickou stavbou, tím je text pro jinojazyčného mluvčího těžší k porozumění. Text by tedy svou obtížností měl odpovídat úrovni znalosti jazyka. Proto se u nižších úrovní znalosti texty adaptují tak, aby jejich jazyk této úrovni odpovídal.

4 Meinhofová místo toho navrhuje, aby vyučující přinesli do třídy časopisy nejrůznějšího druhu a studenti si sami zvolili, co budou číst.

Někdy se obtížnost textu označuje termínem hustota textu.⁽⁵⁾ Je to poměr jazykových prostředků pro studenta v okamžiku vnímání textu neznámých, resp. těch významů, které z textu nedokáže inferovat, vůči známým.⁽⁶⁾

1.8 ADAPTACE TEXTŮ

Studenti by měli mít z čtení především radost. Recepce psaného textu by měla studenta bavit a motivovat ho svým obsahem k tomu, aby si touto cestou rozšiřoval svou schopnost porozumění textu. Jednou z podmínek pro to je, aby text svým ustrojením odpovídal úrovni znalosti jazyka studenta, resp. mírným způsobem ho převyšoval tak, aby student získával nové poznatky, ale aby zároveň byl schopen inferovat význam použitých jazykových prostředků a rozuměl textu více než z poloviny bez použití slovníku a frazeologických a gramatických příruček.

Adaptované texty tedy kromě prostředků základních, které už se nedají dále sémanticky simplifikovat a zjednotřit, obsahují i prostředky nové, komplikovanější. Cílem je především postupnost: studenti by měli číst texty (s ohledem na jejich ustrojení) postupně stále složitější. Jde tedy vždy a především o míru dávkování nových poznatků.

2 SÉMANTICKÁ STRÁNKA TEXTU: VÝZNAM VÝRAZU

Skutečnost, že výrazy zpravidla nemají pouze jeden význam, je všeobecně známá. Jednotlivé významy se student učí z kontextu: např. když si jedna postava příběhu koupí paštiku a pak říká, že *ta paštika byla drahá*, dá se z této situace odvodit význam výrazu *drahý* ve smyslu *finančně nákladný*, angl. *expensive*. V jiném kontextu může student číst úvodní formulaci přání *Drahá teto, přeju ti všechno nejlepší*, ze které odhadne, že tu musí jít o jiný význam slova *drahý*, nikoli *finančně nákladný*, ale *respektovaný, ctěný, vážený*, ang. *dear*.

5 S tímto termínem pracuje např. Ch. Nuttallová (srov. 2005: 76).

6 Výraz hustota textu zde používáme v jiném významu než v informatice, kde znamená četnost výskytu hledaného klíčového slova v daném textu ve vztahu k délce tohoto textu.

Tento význam může být pro studenta nový, dosud nepoznaný. Tak postupně přichází na to, že ačkoli některé výrazy mohou být velmi pevně asociovány jen s jedním významem, který je z hlediska užívání velmi častý, neznamená to, že je význam slov a výrazů v našem vědomí pevně ohraničený jednou pro vždy. Kolem každého výrazu si totiž budujeme jeho význam při každém dalším styku s ním v novém užití, kontextu. Význam výrazu tudíž znamená souhrn jeho kontextových užití. Tato užití, pokud se jednotlivé kontexty od sebe dost výrazně liší, se pak považují za samostatné významy daného výrazu. Každé pojmenování má tedy kolem sebe „nastřádaný“ okruh významů, který si student postupně tvoří a modifikuje při každém dalším styku s tímto pojmenováním v kontextu.

Vedle toho je pro studium cizího jazyka důležitá ještě jedna skutečnost: Nemůžeme spoléhat na to, že mezi významy kolem jednoho výrazu existuje v osvojovaném i mateřském jazyce paralelní vztah. A tak zatímco v češtině jsou spojení *drahá paštika* i *drahá teto* úplně přijatelná a každému srozumitelná, bude v angličtině spojení *expensive paté* v pořádku, zatímco spojení *expensive aunt* se jako oslovení použít nedá, stejně jako bude při pohledu na zakoupenou paštiku budit rozpaky věta *the paté was dear*. Uvedené příklady jsou případy interference, tedy přenesení významů spojovaných v modelovém jazyce (v tomto případě v češtině) do jazyka replikujícího (do angličtiny), což je situace rodilého českého mluvčího, který se učí anglicky. Pro vyučujícího češtiny jako cizího jazyka z toho plyne poznatek, který je třeba mít na paměti: student jako cizojazyčný mluvčí disponuje jinými významovými okruhy kolem konceptů, které si osvojuje, než rodilý mluvčí. A tak zatímco v jednom významu daného konceptu může být mezi výrazy v modelovém a replikujícím jazyce paralela, v jiném tato shoda nepanuje.

V tom také spočívá příčina nejčastějších chyb při recepci jinojazyčného textu: vyplývá právě z nedostatku znalosti těchto kontextů. Nová slova a nové významy už známých výrazových forem se tedy student učí z kontextu, a psaného kontextu především, neboť psaný text je lépe organizovaný a strukturovaný. Student se učí nová slova a nové významy *čtením*, jeho prostřednictvím, v procesu čtení, nikoli naopak: neučíme se nové výrazy, abychom četli.

2.1 ZÁKLADNÍ SLOVNÍ ZÁSObA TEXTŮ

Při studiu cizího jazyka by se student měl setkat v první řadě s výrazy označujícími primární koncepty každodenního života, například základní výrazy pro konkrétní předměty, které nás obklopují – *dům, ulice, auto... hlava, ruka* – a na jejich základě si postupně rozšiřovat repertoár významů dalších.

K primární slovní zásobě patří názvy částí lidského těla. Na základě znalosti těchto výrazů se posléze student seznamuje s významy abstraktními a přenesenými. Výraz *krk* označuje část těla spojující hlavu s trupem. Díky této znalosti je pak možné dešifrovat metaforický a metonymický význam tohoto výrazu. Na základě metaforické souvislosti dospěje k významu kolokace *krk basy*: *krkem* se označuje část věci, která *krk svým tvarem (zúžením, štíhlostí) připomíná*. Metonymický způsob přenesení základního významu slova *krk* se projevuje např. v idiomu *živit pět krků*: pod označením *krk* se rozumí osoba, již je nutno živit. Pro pochopení idiomu *mít někoho na krku* pomůže rozklíčování elipsy pomocí základního vyjádření *pověsit něco na krk* a odtud *být pověšený na krku*, k čemuž se přidružuje metaforický obraz *pověšený jako tíha, závaží*.

Tímto způsobem si student rozšiřuje repertoár významů kolem výrazu *krk*: od významů primárních a konkrétních se postupně dostává k pochopení významů abstraktních a komplexních. Stejným pravidlem by se také měl řídit výběr textů a slovní zásoba v nich obsažená: texty pro začátečníky by měly obsahovat primární slovní zásobu a konkrétní významy, často užívané „všední“ výrazy každodenního života.

2.2 VZTAH LEXIKONU A GRAMATIKY

Každý, kdo učí češtinu jako cizí jazyk, si asi někdy položí otázku: Co učit víc, gramatiku, nebo lexikon?

Začněme samotnými pojmy lexikon a gramatika. Čermák (2010: 11) se jimi zabývá hned v úvodu své monografie a poukazuje na fakt, že takové dichotomní dělení jazykových složek je sice tradiční, avšak z hlediska současného pohledu na jazyk spíše *umělé*. Současná lingvistická teorie pracuje s pojetím škály, neboť jazyk je kontinuum, na jehož jednom konci jsou vý-

raznější, ne však primární pravidla gramatická, zatímco na jeho druhém konci naopak převažují pravidla sémantická. Sémantická pravidla se projevují hlavně ve specifické kolokabilitě (spojovatelnosti) lexémů: *kyselina sírová, nechat na holičkách*. Pokud však rozlišování jazykových složek na lexikon a sémantiku přijmeme, je třeba si uvědomovat, že kvantitativně tvoří lexikon 99,9 % všech výrazových jazykových jednotek.

Popisem procesu, jak se z textu vynořuje význam, se ke struktuře jazyka vyslovuje také např. Sinclair (1991). Autor rozlišuje dva způsoby interpretace významu: prvním z nich je princip otevřené volby a druhým je princip idiomu v širokém slova smyslu, jehož základem je kolokace. Podle autora každý text sestává z velkého množství takových „prefabrikovaných shluků“ více slov, které zdánlivě lze analyzovat na jednotlivé segmenty, avšak *ve skutečnosti se tomu jejich idiomatický princip vzpírá*.

Těto skutečnosti si všímá např. Lewis (1993, 1997), který metodiku výuky jazyka přizpůsobuje pojetí, jež nestaví na tradičně chápaných pojmech gramatika a slovník. Autor zdůrazňuje, že je třeba si v psaných i mluvených textech všimát právě těchto „prefabrikovaných shluků“, tradičně považovaných za kolokace, fráze a idiomy, jinak řečeno fixovaných a částečně fixovaných spojení, která tvoří velmi významnou součást jazyka.

Otázkou zatím zůstává, jak – tedy na základě jakého kritéria – tyto celky identifikovat. Je zřejmé, že „prefabrikovaný sémantický shluk“ (dále PSS)⁽⁷⁾ tvoří spojení nejrůznější povahy: patří sem víceslovná pojmenování (*bílý plášť*), víceslovné předložky (*bez ohledu na něco, co se týče*) spojky (*jen aby*) a částice (*co když, kdyby tak*) monokolokabilní lexémy (*vzít v potaz*), rčení, frazémy a idiomy (*To je do nebe volající, Dejte mi pokoj, Trval na svém*) ustálená přirovnání (*Je tam jako v nebi*) lidová rčení (*Tys to teda podělal*) i okřídlené obraty kulturně historického rázu (*země mléka a strdí nebo země tisíce jezer*).⁽⁸⁾ Jak je z příkladů patrné, shluky jsou velice roz-

7 V angličtině se u řady autorů objevuje výraz *chunks*. Tomuto termínu se záměrně vyhýbáme, neboť ho vedle teoretiků výuky cizích jazyků především v anglosaském prostředí (ESL) užívají rovněž kongnitivní lingvisté. Potíž spočívá v tom, že se pojetí *chunks* v obou výzkumných oblastech, ale i u jednotlivých autorů do značné míry liší, proto by si zasloužily samostatnou kapitolu.

8 Více o tom především v pracích F. Čermáka, srov. Čermák (2007) a dále např. Čermák (2016).

manité, svou povahou značně různorodé, a z hlediska lingvodidaktického je snad spojuje jedině fakt, že význam takového shluku *není zřejmým způsobem odvoditelný z jeho jednotlivých komponentů*. To je také jejich hlavní vymezující sémantický znak. Učitel musí hledat cesty, jak na tyto shluky studenty upozorňovat, stavět je do popředí jejich pozornosti a účinně jim pomáhat si je osvojovat. Pro studenta je schopnost tyto jednotky zaznamenávat, všimnout si jich a stavět na nich tou nejdůležitější studijní strategií, kterou by si měl pod vedením učitele osvojit.

2.3 ZPŮSOB PRÁCE S PSS

Způsob práce s idiomatickými strukturami (PSS) na úrovni A2 si ukážeme na dvou cvičeních, která pracují s idiomy obsahujícími sloveso *jít*.

PŘÍKLAD 1

Téma, oblast použití: Práce s kolokacemi a frazémy pro úroveň A1 až A2.

Cíl: Osvojení významu idiomatických vyjádření obsahujících sloveso *jít*

Úkol: Najděte synonymní vyjádření. Pokuste se odhadnout význam výpovědí v levém sloupci a spojte čísla a písmena.⁽⁹⁾

A. Jak jde život? _____	1. Nefunguje.
B. Jak ti jde čeština? _____	2. Kdo je ten člověk?
C. To nejde. _____	3. Jak studuješ?
D. O co jde? _____	4. Jak se máš?
E. Tiskárna nejde. _____	5. To není možné.
F. O koho jde? _____	6. Co je důležité?

Po tomto cvičení následuje úkol najít pro uvedené idiomy vhodný kontext, jinými slovy tvořit minidialogy.

PŘÍKLAD 2

Téma, oblast použití: Práce s kolokacemi a frazémy pro úroveň A1 až A2

9 Příklad 1 je z učebnice Kořánová, I.: Česká čítanka. Praha: Akropolis, 2012. (dále jen ČČ), s. 50.

Cíl: Osvojení významu idiomatických vyjádření obsahujících sloveso jít.

Úkol: Spojte čísla a písmena, tvořte minialogy.⁽¹⁰⁾

1. – Tak jak jde život?
 2. – Jídlo v ledničce je teplé!
 3. – Nechceš jít zítra do kina?
 4. – Naše profesorka je moc hezká.
 5. – Učím se malovat.
 6. – Brzy budeme mít nového kolegu.
-
- A. – Bohužel to nejde, musím doma uklízet.
 - B. – Díky, ujde to.
 - C. – Vidím, že ti to jde výborně. To je krásný obraz.
 - D. – Protože nejde elektrický proud.
 - E. – A už víš, o koho jde? Znáš jeho jméno?
 - F. – Ale o to přece nejde. Důležité je, že dobře učí.

Zatímco v prvním úkolu si má student uvědomit samotnou existenci daných kolokací a vytvořit si hrubou představu o jejich významu, příklad 2 ukazuje na způsob jejich užití. V dalším úkolu může učitel např. vyzvat studenty, aby ve dvojicích tvořili dialogy, kde idiomy z levé části příkladu 1 použijí, a předvedli je ve třídě.

2.4 PRIORITA SÉMANTICKÉ STRÁNKY

Z předchozího vyplývá, že pokud bychom na jazyk pohlíželi pouze jako na soubor gramatických pravidel, na základě kterých se jednotlivé lexikální elementy libovolně volí a kombinují, neshledali bychom nic divného ani na následujícím souvětí z diplomové práce studentky, jejíž mateřštinou je čínština:

Doma už bylo málo lidí, kvůli vnukovi se svá snacha ještě nezřekla.

¹⁰ Srov. ČČ, s. 50.

Této formulaci se z hlediska gramatického nedá nic vytknout: autorka užila správné koncovky pro shodu mezi subjektem a predikátem (*snacha nezřekla*), v případě první věty zvládla bezchybně jak obtížnou shodu se subjektem obsahujícím kvantifikátor (*bylo málo lidí*), tak mezi substantivem a zájmenem (*svá snacha*), správně použila partitivní genitiv (*málo lidí*) i dativní tvar maskulina animata po předložce (*kvůli vnukovi*). Přesto je uvedené souvětí zcela nesrozumitelné, neboť kombinace zvolených pojménování nedává dohromady žádný smysl.

Student tedy nemůže spoléhat jen na gramatická pravidla. Jak bylo naznačeno výše v souvislosti s odkazy na práce Čermáka, Sinclaira či Lewise, zásadní význam pro konstrukci smysluplných výpovědí mají principy sémantické kolokability. Texty se více než z izolovaných slov skládají ze shluků vnitřně spojených. Tyto shluky, jejich funkci a význam je možné dobře pozorovat a studovat právě při četbě.

2.5 ZÁSADY PRÁCE S JAZYKEM

Na základě výše uvedeného formulujeme společně s Harmerem⁽¹¹⁾ šest zásad, na které bychom při výuce češtiny jako cizího jazyka neměli zapomínat:

1. Expozice: Studenti potřebují být jazyku neustále vystavováni ve formě jednotlivých kontaktů s texty (mluvenými i psanými), jinak se nenaučí, jak ho používat. Kontakt s psaným textem představuje četba. Přitom nestačí jen, aby byl text studentům srozumitelný, je třeba ho pozorovat a studovat.
2. Kognitivní zaangažovanost: Studenti by měli dostávat podněty k tomu, aby o jazyce sami přemýšleli, neboť to pomáhá udržet si poznatky v paměti. Tam, kde je to vhodné, měli bychom studenty podněcovat k samostatnému objevování toho, jak jazyk funguje, a předkládat jim pouze hotová fakta ve formě pravidel.

11 Srov. Harmer 2007: 79.

3. Produkce: Prostřednictvím úkolů zacílených na významovou stránku jazyka musí studenti dostávat příležitosti své jazykové znalosti aktivovat.
4. Gramatika a lexikon: Jakkoli je těžké tyto dva koncepty od sebe oddělovat, je třeba mít na paměti, že lexikálně sémantická stránka je stejně důležitá jako gramatika. Za klíčovou oblast výuky jazyka považujeme úkol seznamovat studenty s valenčními strukturami, kolokacemi a frazémy, a to v pořadí od těch v běžné komunikaci nejfrekventovanějších směrem k méně častým až ojedinělým.
5. Vnitřní zaujetí: studenti se učí lépe, když jsou zapojení, nějakým způsobem zainteresovaní na tom, co se děje. Jejich pocity a postoje jsou důležité nejen při kontaktu s jazykem, ale i v procesu učení.
6. Jak, proč a kde: aktuální způsob, jak učíme, nezáleží na volbě metody, ale spíše na tom, proč a kde učíme. Čeho chceme dosáhnout, s kým a v jakém prostředí? Tyto otázky je třeba analyzovat a pak si vybrat z toho, co máme k dispozici, co bude v dané situaci nejlépe vyhovovat. Na každé úrovni výuky jazyka a v každé její fázi bychom měli být schopni jasně říct, proč děláme to, co děláme.

3 FÁZE PRÁCE S TEXTEM

Další část této stati bude pojednávat o konkrétních způsobech četby a práce s textem. Tyto aktivity můžeme rozdělit do tří fází:

- I. Recepce: Seznámení se s obsahem textu – porozumění tomu, co se sděluje – té se věnuje oddíl 4 této stati.
- II. Analýza: Způsob vyjádření obsahu: jakými strukturami byl daný obsah vyjádřen (onomaziologický postup od významu k výrazu), o ní pojednává oddíl 5 této stati.
- III. Produkce: Sémaziologický postup od výrazu k významu: na základě pozorování jednotlivých struktur studenti samostatně tvoří jejich variace, viz oddíl 6 této stati.

Tyto fáze pochopitelně nejsou nijak mechanicky odděleny: způsob vyjádření obsahu se ozřejmuje už v průběhu čtení a stejně tak se už v procesu poznávání určité jazykové struktury mohou aktivovat produktivní činnosti.

4 RECEPCE

První fáze práce s textem představuje seznámení se s jeho obsahem, tzn. porozumění tomu, co se sděluje. V rámci této fáze se budeme zabývat motivací, rychlým čtením a pomalým čtením.

4.1 MOTIVACE: UVEDENÍ TÉMATU

Samotnému čtení předchází uvedení tématu příběhu, situace, z níž příběh vyvstává, problému, kterého se text týká. Učitel si vybere konkrétní stimul, jako např. obrázek týkající se tématu, ať už přímo v knize, nebo připravený zvlášť, a ptá se studentů. Studenti na nižších úrovních dokáží slovně reagovat spíše na konkrétní otázky např. *Je lepší mít doma kočku, nebo psa? Proč si to myslíte?* než na otázky příliš obecné a komplexnější.

Často se využívá také titulu textu, studenti mohou nahlas uvažovat o tom, čeho se bude text týkat, popřípadě vztahu titulu a obrazového doprovodu (obrázku, fotografie): *Co dělá ten pán na obrázku? Je spokojený?* V každé skupině se najdou studenti, kteří se neradi sami projevují, buď si málo věří, nebo jsou plaší. Tito studenti se lépe aktivují formou konkrétního úkolu než otevřené otázky.

Pokud četba textu vyžaduje určité kulturně-historické znalosti, které studenti potřebují, aby obsahu rozuměli, lze využít např. znalostního kvízu, který není primárně určen k tomu, aby testoval faktické znalosti, ale spíše dal podněty k rozhovoru. Příkladem takového motivačního kvízu je úvod k četbě příběhu o kněžně Libuši.

PŘÍKLAD 3

Téma, oblast použití: Rozhovor před četbou textu po úroveň A2

Cíl: Vytvořit rámcovou představu kontextu doby příběhu o kněžně Libuši

Úkol: Co víte? Diskutujte.⁽¹²⁾

1. Libuše byla postava	2. Libuše byla ze stejného rodu
A) historická	A) jako princezna Diana
B) mytologická	B) jako Albert Einstein
C) ze sci-fi seriálu	C) jako praotec Čech
3. Přemysl byl	4. Libuše věděla
A) architekt	A) jaký má Přemysl telefon
B) oráč (farmář)	B) kde je Amerika
C) režisér	C) co bude v budoucnosti
5. Její kůň věděl	6. Libuše a Přemysl žili
A) kolik je 5+7	A) na Vyšehradě
B) jak půjde k Přemyslovi	B) na Václavském náměstí
C) kolik je hodin	C) na Pražském hradě

I kdyby studenti o kněžně Libuši nevěděli zholá nic, mají se k odpovědím A), B), C) nějak vyjádřit. Mají třeba zdůvodnit, proč si myslí, že jejich volba může být správná: např. ad 2: *Princezna Diana nebyla Češka, Albert Einstein nebyl Čech, Libuše asi byla Češka* apod. V některých případech spočívá aktivita před čtením kromě rozhovoru také v přípravě na pravděpodobné jazykové obtíže, které bude text přinášet. Studenti mají např. k dispozici tabulku s determinovanými a indeterminovanými slovesy pohybu, která se objeví v textu.

PŘÍKLAD 4

Téma, oblast použití: Příprava před četbou textu pro úroveň A2

Cíl: První seznámení s dvojicemi sloves pohybu

Úkol: Pracujte ve skupině, doplňte tabulku.⁽¹³⁾

¹² Srov. ČČ, s. 72.

¹³ Srov. ČČ, s. 42.

KAM? JENOM TAM; JEDNOU →		KAM? SEM TAM; POŘÁD ↔		poznámka
infinitiv	on	infinitiv	on	
jít		chodit		
jet		jezdit		
nést		nosit		
vézt		vozt		
letět		létat		

V další fázi, tzn. během detailního čtení, mají studenti tvary sloves z tabulky v textu podtrhávat, tabulku si doplnit a ve sloupci *poznámka* mají prostor pro vlastní postřehy nebo pro překlad.

4.2 RYCHLÉ ČTENÍ

Rychlé čtení nebo také povšechné čtení slouží k první orientaci v textu a bývá zaměřeno na vyhledání určité faktické informace. Tím, že učitel zadá studentovi úkol takovou informaci zjistit, pomáhá mu zároveň zaměřit se na to, co bude pro pochopení celkového smyslu textu (na základě detailního čtení) podstatné. Pro takovou úlohu je vhodný např. výběr z možností, který samotné četbě předchází: student předem ví, na co se má v textu soustředit. Odpověď nemusí sám formulovat, jednoduše ji vybere.

PŘÍKLAD 5

Téma, oblast použití: Rychlé orientační čtení pro A2

Cíl: Vyhledat základní informaci

Úkol: Vyberte správnou odpověď⁽¹⁴⁾

¹⁴ Výběr z možností formulovaný jako jedna větná struktura v obměnách má pro studenta význam i kvůli upevnění podoby této struktury. Student vidí jednotlivé varianty jako příklady, jak se dá obměňovat, což rozšiřuje jeho představy o možnostech této struktury s ohledem na vyjadřovací potřeby. Vidět ji v jednotlivých variantách mu pomáhá ji lépe poznat.

1. V ukázce	2. Švejk má koupit	3. Prodávát koňak bylo
A) je jedna postava	A) vodu	A) dovolené
B) jsou dvě postavy	B) koňak	B) zakázané
C) jsou tři postavy	C) mléko	

Švejk pracoval pro nadporučíka Lukáše jako vojenský sluha.
 „Švejk, potřebuju láhev koňaku. Není mi dobře,“ řekl Lukáš.
 „Pane Oberleutnant, tak já vám nějaký koňak přinesu,“ řekl Švejk.
 „Koňak prodávají za nádražím tajně. Ale nesmíte nikomu říkat, že koňak je pro mě, protože je to zakázaná věc,“ řekl nadporučík Lukáš.
 „Všechno je v pořádku, pane Oberleutnant, protože já mám moc rád zakázané věci.“
 Švejk dostal 15 korun a odešel. Šel za nádraží a opakoval si, co má udělat: Že koňak musí být dobrý, proto ho má nejdřív ochutnat a že je to zakázané, proto musí být opatrný.⁽¹⁵⁾

4.3 POMALÉ ČTENÍ ZAMĚŘENÉ NA DETAIL

Důkladné čtení by mělo probíhat potichu. Tiché čtení se od hlasitého liší tím, že při něm skáče oči po řádku, vracíme se, abychom si něco ověřili nebo zjistili, nebo poskočíme dopředu, abychom si potvrdili nějakou hypotézu. Taková strategie je při hlasitém čtení nemožná.

Při důkladném čtení by měli studenti textu plně porozumět, tzn. u výrazů a prostředků dosud neznámých dokázat odhadnout jejich význam. Škodová (2012: 59) s odvoláním na Hendricha (1988) v této souvislosti vymezuje tři faktory, které se při jazykovém odhadu uplatňují: odhad na bázi mezijazykové (tzn. mezinárodní slova a slova s blízkým významem v češtině blízkých jazycích), odhad na bázi vnitrojazykové (čeština oplývá derivačními prostředky, jako jsou prefixy a sufixy, jejich znalost při odhadu pomáhá)⁽¹⁶⁾ a odhad kontextový, při němž se odhad neznámé lexikální jednotky uskutečňuje na základě kontextu.

¹⁵ Srov. ČČ, s. 102.

¹⁶ Práci s prefixy a sufixy na úrovni A1 – A2 viz bod 3. *Produkční fáze této stati.*

Na posledně jmenovaný faktor kontextový nyní navážeme a budeme se věnovat inferencím, jinak řečeno vyvozování významu neznámé pojmenovávací jednotky na základě vnitrotextového (tedy nikoli situačního) kontextu. V podstatě to znamená, že student z kontextu tvořeného vyjádřeními známými dokáže na základě kontextové nápovědy (a pochopitelně i vlastních vědomostí a znalostí) inferovat význam nový, dosud neznámý. Předpokladem pro to je zvládnutí inferenčních strategií, které si nyní ve stručnosti přiblížíme.

5 ANALÝZA STRUKTUR UŽITÝCH PRO VYJÁDŘENÍ OBSAHU

Prostřednictvím bližšího pozorování vztahů uvnitř i vně sémantických struktur studenti použité výrazové prostředky lépe poznávají. Jde tu zejména o 5.1 využití inferenčních strategií, 5.2 poznání koheze textu, 5.3 zpřesňování porozumění, 5.4 další způsoby obohacování slovní zásoby, 5.5 práci s tematickou rovinou textu

5.1 INFERENČNÍ STRATEGIE⁽¹⁷⁾

Mezi výrazem a jeho kontextem existují jisté vztahy, na základě kterých je význam neznámého slova nebo pojmenování možné odhadovat. Jedná se o následující typy především logických vztahů:

1. *Vysvětlení*, ilustrační příklad: význam výrazu je vysvětlen, nebo je podán příklad.
2. *Zobecnění*: neznámý výraz vyjadřuje zobecnění několika jednotlivých případů popsaných v kontextu.
3. *Specifikace* (opak *zobecnění*): daný výraz představuje pouze jeden specifický případ obecnějšího pojmu nebo věci v textu zmíněného.
4. *Synonymie*: kontext výrazu obsahuje sémantický ekvivalent.

17 Obecně k inferencím srov. Čapková (1998), konkrétní strategie lze odvodit z Halliday, M. A. K., Hasan R (1976).

5. *Referenční ekvivalence*: fráze nebo pojmenování ukazují ke stejnému objektu, např. *Něco jsem ti koupil*, kde zájmeno *ti* odkazuje k adresátovi výpovědi.
6. *Kontrast*, jehož případem může být *antonymie* (kontrast je širší pojem): kontext výrazu obsahuje sémantický protiklad, v případě kontrastu dva ze skupiny sémantických protikladů, např. dva z trojice výrazů *loni – letos – napřesrok*.
7. *Účel*: význam výrazu lze odhadnout na základě popisu jeho účelu, k čemu to je.
8. *Příčina*: význam výrazu lze odhadnout z toho, že zapříčinil jiný jev nebo skutečnost známou z kontextu.
9. *Důsledek*: význam výrazu lze odhadnout z toho, že předchozí jev nebo událost v něj vyústily, je jejich logickým důsledkem.
10. *Obecně metonymická* čili věcná souvislost: význam předmětu „y“ lze odhadnout z kombinace věcných souvislostí mezi předmětem nebo jevem „x“ známým z kontextu a neznámým „y“.
11. *Metaforická* souvislost neboli vztah podobnosti: význam výrazu lze odhadnout na základě podobnosti s jiným předmětem či jevem.

5.1.1 ILUSTRACE VYUŽITÍ INFERENČNÍCH STRATEGIÍ

PŘÍKLAD 6

Téma, oblast použití: Vyvozování významu neznámých lexikálních jednotek na základě kontextové nápovědy, úroveň A2

Cíl: Nácvik inferenčních strategií a analýza tohoto procesu

Úkol: Pozorně si přečtete celý text a pak se zaměřte na slova tištěná kurzívou. Na základě kontextu každého výrazu se pokuste odhadnout jeho význam a rozhodněte, o který případ vztahu 1) až 11) mezi výrazem a jeho kontextem se jedná.

Od roku 1968 do roku 1991 sovětská armáda okupovala Československo. Komunistická vláda říkala, že to je „bratrská pomoc“ a že Češi jsou moc rádi, že mají doma ruskou armádu, ale nebyla to pravda. Když byl v Československu nějaký státní svátek, například výročí „Velké říjnové socialistické revoluce“ v Rusku, museli lidé ve městě dávat na okno prapory. Kdo neměl na okně prapory, měl problémy.

František Louka jde domů a Kolja jde s ním. Na chodbě stojí domovnice:

„Pane Louko, jenom vy nemáte na okně prapory. Všichni ostatní je tam mají. A říkal jste, že tam ty prapory dáte. Děláte si problémy.“

„Nemohl jsem, mám koncerty,“ říká František.

„Ty jsi hezký chlapec,“ říká domovnice Koljovi. „To je váš syn?“ ptá se Františka.

„Kdepak, to je synovec, od bratra,“ říká František.

„Aha, tak vy jste strýček. Jak se jmenuje?“ chce vědět domovnice.

„On se stydí, nic vám neřekne,“ říká František. Ví, že Kolja rozumí jenom rusky. Ale domovnice to vědět nemusí. Proto jde František rychle.

„Mně je to jedno, ale jste jediný, kdo nedal na okno prapory. Budou to kontrolovat a budete mít problémy,“ říká domovnice.

Ale František není takový hrdina, jak se před chvílí dělal. Doma vezme ze skříně papírové prapory a říká:

„Jsem srab. Loni jsem je na okno nedal, vykašlal jsem se na to a nic se nestalo. Ale letos je tam dám.“

František dává prapory na okno.

„Naš – vaš,“ říká Kolja. To jsou první slova, která Františkovi řekl.

„Co říkáš?“ ptá se František překvapeně.

Kolja ukazuje na levý a pravý prapor:

„Naš – vaš.“

„Správně, náš – váš, no vidíš, že rozumíš česky, když chceš. Ale ten váš prapor tam dáváme jen proto, že musíme, víš? Dřív jsme ho tam dávali, protože jsme vám byli vděční, ale potom jsme poznali, že jste převíti, vy Rusové. Rozumíš? Nerozumíš. Expanzivní jste! Ale to není tvůj případ. Ty půjdeš zpátky domů. Až bude tvoje ruská babička zdravá, vezmeš si čemodan a půjdeš,“ říká František.

„Čemodan,“ říká Kolja a ukazuje na kufr.

„Nó, to je jediné ruské slovo, které znám, protože mi ho v Moskvě na nádraží ukradli. Kradete kufry a cizí území,“ říká František.

„Naš krasnyj,“ říká Kolja a myslí tím: Naš prapor je červený.

„Ale prosím tě, krásný říkáš? Vždyť je celý červený. Naš je krásný,“ říká František.

„Naš krasnyj.“

„Ale jdi, vůbec tomu nerozumíš.“ V té chvíli nerozumí ani František Koljovi, protože neví, že rusky „krasnyj“ znamená česky „červený“.

František nese na stůl jídlo. „Něco jsem ti koupil. Ruské vejce.“

„Russkoje?“

„Ano, některé české slepice snášejí ruská vejce, ale ty slepice to vůbec nevědí.“

Řešení:

1. Vysvětlení, ilustrační příklad: *státní svátek je např. výročí revoluce; čemodan – ukazuje na kufř*
2. Zobecnění několika jednotlivých případů např. prostřednictvím imperfektivního slovesa: *kradete jednak kufry, jednak cizí území*
3. Specifikace prostřednictvím perfektivního slovesa: *že mu ukradli kufř, je jeden specifický případ obecného tvrzení, že kradou*
4. Synonymie, sémantický ekvivalent: *ruské vejce je název jídla*
5. Referenční ekvivalence, pojmenování ukazují ke stejnému objektu: *synovec – dítě od vašeho bratra, vy jste jeho strýček*
6. Kontrast a antonymie: kontrast: *loni – letos*; antonymie: *hrdina – srah; levý – pravý*
7. Účel, k čemu to je: *být za něco vděčný: dávali prapory na okno, aby vyjádřili vděk*
8. Příčina: *dítě se studí, proto nic neřekne; ukradli mu kufř, proto si to slovo pamatuje*
9. Důsledek: *jste expanzivní, na základě toho jste převítí; nechce mluvit s domovnicí, proto jde rychle; Kolja poprvé promluví, proto František reaguje překvapeně*
10. Metonymická čili věcná souvislost: Student tuší, že množství předmětů, které jednak můžeme dávat na okno a jednak souvisejí s politickou oslavou výročí v autoritářsky řízené zemi, je omezené. Kombinací těchto dvou věcných souvislostí mezi oknem a předmětem „x“ odhadne význam slova *prapor*. Podobný vztah je i mezi pojmy *slepice* a *vejce*: *slepice produkují vejce*, tak lze odhadnout význam slova *snášejí*.
11. Metaforická souvislost: *bratrská pomoc – rodinný vztah se přenáší na vztah mezi státy*.

Tato explicitní analýza je vhodná především pro učitele a pro teoretiky jazykové výuky, neboť díky povědomí o způsobech vyvozování významu neznámých lexikálních jednotek učitel studentovi pomůže rychleji nový význam pochopit. V kurzu A2 se spokojíme s tím, že si studenti výše naznačené typy sémantických vztahů mezi výrazem a jeho kontextem uvě-

domují, i když ho vždy nedokážou přesně pojmenovat, a umějí s nimi v praxi pracovat.

V akademicky orientovaných kurzech a ve vyšších úrovních, než je A2, kde očekáváme také schopnost samotnou práci s významem explicitně popsat, můžeme s uvedenými typy sémantických vztahů v textu studenty seznámit přímo, explicitně tak, že je vyzveme, aby pro zvýraznění pojmenování v textu našli odpovídající typ kontextového vztahu, tedy podobně, jak jsme si ukázali na příkladu výše, a zapsali je do tabulky. V tabulce jsou v levém sloupci pod sebou uvedeny jednotlivé typy kontextových vztahů (= osa y) a v řádku nahoře výrazy z textu (= osa x). Studenti mají pro každý výraz najít odpovídající typ vztahu a zapsat ho do tabulky tam, kde se pro daný výraz a jemu odpovídající typ vztahu obě osy protínají. Přitom je třeba v každém analyzovaném případě ponechat studentům jistou interpretační volnost a nelpět na jediné správné odpovědi.

5.1.2 VYUŽITÍ INFERENČNÍCH STRATEGIÍ VE CVIČENÍCH

Následující dva příklady ilustrují využití konkrétní inferenční strategie ve cvičení.

První cvičení (příklad 7) představuje typický případ vyvozování významu nových slov prostřednictvím příkladu nebo synonyma a svým charakterem tedy patří do fáze analýzy textu.

PŘÍKLAD 7

Téma, oblast použití: Vyvozování významu neznámých lexikálních jednotek

Cíl: Seznámení s verby dicendi, úroveň A2

Úkol: Spojte čísla s písmeny⁽¹⁸⁾

1. plakat: Šůra pláče,
2. smát se: Hašek se směje,
3. ptát se/zeptat se (pf.): Ptám se,
4. odpovídat/odpovědět (pf.): Odpovídám,

18 Cvičení se vztahuje k textu v ČČ. s. 119–120.

5. stěžovat si: Šůra si stěžuje na manžela,
6. křičet: Hosté v hospodě křičí,
7. mlčet: Mlčím.

- A. když je veselý, má kamarády a legraci.
- B. když jsou opilí nebo rozzlobení.
- C. když je smutná, neví, kde je Jaroušek.
- D. když nechci nebo nemůžu mluvit.
- E. když mám nějakou otázku.
- F. když je nespokojená, protože nepřinesl lék.
- G. když mi někdo dává otázku.

Po prvním seznámení s verby dicendi je vhodné je dál procvičit, např. dát pokyn, aby studenti sami tvořili věty se slovesy ve sloupci A v libovolné osobě: *Stěžuju si na počasí, když venku prší.*⁽¹⁹⁾

Druhé cvičení (příklad 8) ilustruje případ využití inferenční strategie účelu konání při objasňování jedné ze sémantických funkcí vidu.

PŘÍKLAD 8

Téma, oblast použití: Vyvozování významu lexikálních jednotek, úroveň A2

Cíl: Osvojení jedné ze sémantických funkcí vidu.

Úkol: Odpovězte na otázky perfektivem. Doplňte synonymní vyjádření podle vzoru.⁽²⁰⁾

Příklad: Proč se učíme nová slova? Abychom se je naučili (a mohli je používat.)

19 Zároveň dané cvičení slouží jako příklad, jak se uplatňuje lexikální a gramatická složka výrazu při dešifrování významu: Student se má seznámit se základními slovesy, která popisují, jak se řečově projevujeme a jak řečově reagujeme. Čte vyjádření obsahující synonyma nebo příklady, kde mu pro usnadnění porozumění jako gramatický prostředek napomáhá gramatická shoda: Subjekt ve sloupci A se shoduje s osobou slovesa nebo rodem adjektiva ve sloupci B. Na to nejsou studenti přímo upozorněni, relevanci gramatické shody pro konstrukci výpovědi si mají uvědomit během cvičení. Shoda je gramatický prostředek, který v rodném jazyce studenta nemusí mít stejnou závažnost, ale v češtině je podstatný. Proto je potřeba na něm stavět i při pasivní recepci a vytvářet tím pevné základy pro aktivní produkci při mluvení a psaní.

20 Srov. ČČ, s. 190.

Proč jíme? _____ (a neměli hlad)
Proč pijeme? _____
Proč spíme? _____
Proč odpočíváme? _____
Proč studenti studují? _____
Proč hokejisté hrajou zápas? _____

Imperfektiva použitá v otázce označují prostý neaktuální děj směřující k naplnění účelu: *učíme se je, abychom...* Vyjádření účelu spočívá právě v sémanticky příbuzném perfektivu: *... se je naučili*. Doplnění perfektivem zde znamená jednak vyjádření samotného naplnění tohoto děje, v tomto případě uspokojení nějaké potřeby: *naučit se nová slova*, jednak hranice, která znamená nastolení nového stavu: „*byli naučení*“ čili *znali je, uměli je a mohli je používat*.⁽²¹⁾ Svou povahou se toto cvičení řadí do fáze produkční.

5.2 KOHEZE TEXTU

Vedle inferenčních strategií je pro plné porozumění textu pro studenty důležité postupně se seznamovat také se způsoby koheze, jinak řečeno vnitřního propojení textu. Jedním z nich je používání odkazovacích prostředků, nejčastěji zájmen a adverbii jako *ten, jeden, všechno, tady, tam* apod. V následující ukázce tyto výrazy odkazují k různým částem textu (tzn. informacím), které buď již byly zmíněny (anafora), nebo teprve budou uvedeny (katafora). Studenti se musí naučit pomocí těchto výrazů v textu orientovat a posléze s nimi umět pracovat, neboť neschopnost porozumění těmto způsobům odkazování a potažmo problémy s jejich užíváním vedou k nepochopení textu a k nedorozumění v komunikaci. Příklad 17 uvádí část textu pro úroveň A1 až A2, kde jsou zmíněné odkazovací výrazy zvýrazněny.

Příklad 17

Téma, oblast použití: Orientace v textu, odkazování, úroveň A1 až A2

21 K tomu více Kořánová (2014).

Cíl: Porozumění vztahům mezi jednotlivými částmi textu

Úkol na rozmyšlenou: V následující ukázce jsou zvýrazněna slova, která odkazují zpět k něčemu, co už bylo řečeno, nebo dopředu k tomu, co řečeno teprve bude. Přečtěte si úryvek a doplňte tabulku.

Náš přítel Matěj sedí *tady* v mém modrém pokoji, pije koňak a je smutný. Má *jeden* problém: Má rád žlutou barvu. Už dlouho chce mít žlutý pokoj, ale nemůže, protože bydlí s matkou a *ta* vůbec nemá ráda žlutou barvu. *To* je *ten* problém. „Moje matka není tolerantní,“ říká Matěj, „chce mít všechno bílé. Můj pokoj je celý bílý. *Všechno* je *tam* bílé. Mám bílou skříň, bílou postel, bílé stěny, bílý strop a bílý koberec. Když přijdu večer domů, mám strach. Bojím se, že nejsem doma, ale v nemocnici.“ Chudák Matěj!

	ODKAZUJE V TEXTU		
	zpět	dopředu	
tady		X	<i>v mém modrém pokoji</i>
jeden		X	<i>Má rád žlutou barvu</i>
ta	X		<i>matka</i>
to			
ten			
všechn			
tam			

Funkce odkazovacích výrazů v textu je důležitá, neboť souvisí s organizací informací v textu jako celku.

Zájmena *jeden* – *ten* a jejich užití v příkladu 17 slouží jako ilustrace ještě jedné jejich funkce v češtině a tou je signalizace určitosti: jak je z ukázky patrné, *jeden* (stejně jako *nějaký*) uvádí na scénu informaci novou, zatímco *ten* signalizuje, že se pojmenování vztahuje k informaci již uvedené. V následujícím příkladu 18 studenti v tomto duchu pracují se zájmeny *jeden*/ *nějaký* – *ten*.

PŘÍKLAD 18

Téma, oblast použití: Orientace v textu, odkazování, úroveň A2

Cíl: Porozumění vztahům mezi jednotlivými částmi textu

Úkol: Seřad'te věty za sebou, utvořte minipříběh. ⁽²²⁾

A.

___ Ale ta slečna nechce mluvit s tím pánem.

1. V parku na lavičce sedí nějaký pán.

___ Vedle toho pána s knihou sedí nějaká slečna.

___ Ten pán si čte knihu.

___ Ten pán chce mluvit s tou slečnou.

B.

___ Zuzana měla ráda jednoho pána.

1. Byl jednou jeden park.

___ Ta slečna se jmenovala Zuzana.

___ Na té lavičce v parku seděla jedna slečna.

___ V tom parku byla jedna lavička.

___ Ale ten pán v tom parku nebyl.

Dalšími prostředky odkazování uvnitř textu jsou kromě těch výše uvedených také ostatní druhy zájmen, zejména zájmena osobní a přivlastňovací. Jelikož se tvary těchto zájmen od sebe v jednotlivých pádech značně odlišují, identifikovat jejich supletivní tvary a přiřadit je k paradigmatu činí studentům v raných stádiích studia jazyka velké potíže. Ani pro mírně pokročilého studenta neexistuje žádná přímá cesta, jak je v textu rozpoznat. Určit, který z tvarů *mu, mi, ji, ho, něj, ni, mě* apod. se vztahuje v předchozí větě k maskulinu *on*, který k femininu *ona* a který k osobě mluvčího, produktora textu (*já*), je takřka nemožné. Navíc tyto tvary nejsou jednotlivě uvedeny ani ve slovnících. Z toho důvodu je užívání jiných než nomi-

nativních tvarů osobních zájmen pro odkazování v textech na začátečnické úrovni dost omezené.

5.3 OVĚŘOVÁNÍ POROZUMĚNÍ TEXTU

Cvičení na ověření porozumění zpravidla následují hned po důkladném přečtení.

Patří k nim:

- 5.3.1 VOLBA Z VÍCE MOŽNOSTÍ: Je to úloha již naznačená v příkladu 5 pro rychlé čtení. Mezi úlohami testujícími porozumění je nejsnazší, proto ji používáme zejména u textů, které jsou delší (zde můžeme testovat porozumění i po jednotlivých úsecích)⁽²³⁾ a pro studenty složitější.
- 5.3.2 ODPOVĚZTE NA OTÁZKY
- 5.3.3 JE TO PRAVDA?

Případy 5.3.2 a 5.3.3 si rozebereme na příkladu textu pro úroveň A1–A2.

Příklad 9

Téma, oblast použití: Detailní čtení

Cíl: Osvojování modálních sloves, úroveň A1–A2

Úkol: Přečtěte si následující text a odpovězte na otázky.⁽²⁴⁾

23 Jako např. v textu o Švejkovi, ČČ, s. 102–106.

24 Srov. ČČ, s. 33–34.

Mám žít doma, nebo v lese? V lese!

Jsem normální člověk. Chci žít zdravý a veselý život. Chci dýchat čistý vzduch, chci jíst zdravé jídlo a nechci pít špatnou vodu.

Čtu noviny. Jeden expert tam píše: „Chcete být zdravý? Pak nesmíte používat televizi ani počítač, protože mají nebezpečné emise!“ Ano, chci být zdravý, ale taky musím používat počítač, protože musím pracovat. A taky se chci někdy dívat na televizi.

„Pozor, nesmíte používat parfémy,“ píše expert. „Je tam nebezpečný izobutyl nitrid a ten je karcinogenní. A nesmíte se často mýt. Kdo se moc myje, má alergie.“ Ale já se musím mýt, protože chci být čistý. Taky chci používat parfém.

Už nechci číst noviny, je to nebezpečné.

Můj doktor říká, že nemám jíst vejce. Je tam cholesterol a ten je nebezpečný. A nemám kouřit. Nemám pít ani kávu, káva není zdravá. Prý můžu pít vodu!

A moje kamarádka říká, že nemám jíst maso. Není to dobré pro zvířata.

Mám být vegetarián!

Jenže já nemůžu být vegetarián. Proč? Protože nemůžu jíst ovoce ani zeleninu. Jsou tam nezdravé pesticidy a herbicidy. A nemůžu pít ani vodu. Voda doma má chlór, ten je karcinogenní, a voda v plastu není dobrá.

Ach jo! Nemůžu dělat nic, všechno je nebezpečné.

Ale já chci žít. Když chci žít, musím pít vodu, musím jíst zdravé jídlo a musím dýchat čistý vzduch! Nechci mít pořád starosti. Chci žít veselý život. Co mám dělat? Kde mám bydlet?

Mám nápad! Můžu bydlet v lese. Je tam dobrý vzduch. Můžu tam pít vodu.

Voda v lese nemá chlór a není v plastu. V lese můžu jíst jenom trochu, nemůžu být tlustý. Ale to skromné jídlo nemá pesticidy ani herbicidy.

Nemůžu tam používat počítač ani televizi, ale můžu zůstat zdravý. A konečně můžu být veselý!

Žít v lese je zdravé.

Prvním typem úlohy po přečtení textu jsou odpovědi na otázky, např. *Co chci dělat? Co říká expert, že nesmím dělat?*, kde úkolem studenta je vyhledat relevantní informaci a zároveň ji správně formulovat ve tvaru *konjugované modální sloveso a infinitiv*. Formulacemi odpovědí si tedy zároveň upevňuje užití správné formy modálního predikátu. Druhý typ úkolu je uveden v příkladu 10.

PŘÍKLAD 10

Téma, oblast použití: Ověřování porozumění

Cíl: Osvojování modálních sloves, úroveň A1–A2

Úkol: Je to pravda? Opravte, co není pravda.⁽²⁵⁾

1. Expert píše, že musím používat televizi a počítač. ANO/NE
2. Já musím pracovat, a proto musím používat počítač. ANO/NE
3. Expert píše, že smím používat parfémy, že je to bezpečné. ANO/NE
4. Expert píše, že kdo se často myje, je zdravý. ANO/NE
5. Chci číst noviny, je to zajímavé. ANO/NE
6. Doktor říká, že jíst vejce je zdravé, že mám jíst vejce. ANO/NE
7. Moje kamarádka říká, že nemám jíst zeleninu, že mám jíst maso. ANO/NE
8. Já můžu být vegetarián, protože pesticidy a herbicidy jsou zdravé. ANO/NE
9. Není možné pít vodu doma, voda není zdravá. ANO/NE
10. Když chci žít, není nutné pít, jíst a dýchat. ANO/NE
11. V lese můžu jíst hodně a můžu být obézní. ANO/NE
12. Žít v lese není zdravá alternativa. ANO/NE

Tento typ cvičení sloužící k ověření porozumění má několik nesporných výhod:

- Každé tvrzení se vztahuje k určité výpovědi nebo k informaci vyvozené z textu, která je snadno vyhledatelná nebo zjistitelná. Úkolem studenta je posoudit, zda se informace v textu s výpovědí ve cvičení významově shoduje, nebo neshoduje.
- Testovací věty často obsahují vyjádření synonymní s těmi, která obsahuje text, nebo naopak významy protikladné, antonyma a výrazy kontrastní. A to je účinný způsob, jak si student ověřováním významů v jasně vymezeném kontextu rozšiřuje slovní zásobu a obohacuje rejstřík výrazů v daném kontextu použitelných.

²⁵ Srov. ČČ, s. 35.

- Na kontrastních větách student vidí některé obtížnější významové rozdíly. V našem příkladu se to týká zejména modálních sloves *musím* – *smím* – *nemusím* – *nesmím*.
- Krom toho mohou testovací věty obsahovat i hyponyma a hyperonyma, „doslovný“, tedy chybný výklad idiomů (a tím vlastně na idiomatický význam upozornit), chyby logického rázu apod.
- Z didaktického hlediska jsou výhodnější testovací věty obsahující chybnou informaci, na kterou student odpoví *ne*, protože v tom případě je jeho dalším úkolem tvrzení opravit tak, aby bylo v souladu se sdělením textu, což podněcuje k samostatné řečové aktivitě.

Další možnost práce s textem *Mám žít doma, nebo v lese?*:

Na úkoly ověřující porozumění navazuje třetí cvičení, které svou náplní již realizuje fázi samostatné řečové produkce v dialogu. Obsahem textu je vlastně určitý soubor pravidel, jak se chovat. Učitel rozdává studentům obrázky, popř. verbální popis činností jako:

Piju čaj. Jím svíčkovou. Doma myju nádobí.

Studenti dostanou následující úkol: Řekněte, co dělají lidé na obrázku. Představte si, že vidíte, jak to někdo dělá, a rozhodněte, jestli to může dělat, nebo ne. Úkolem studentů je vyjádřit se, zda je taková činnost v souladu s pravidly nebo není (např. mají říct *Můžu/Nemůžu pít čaj.*)

5.4 DALŠÍ ZPŮSOBY OBOHACOVÁNÍ SLOVNÍ ZÁSObY

5.4.1 SYNONYMA, ANTONYMA, HYPONYMA A HYPERONYMA

V sekci 5.3 týkající se ověřování porozumění jsme si rozebrali přínos cvičení typu *Je to pravda?* pro rozvoj slovníku, především pak *synonymie* a *antonymie*, u nichž jsou mezi významy vztahy horizontální. Následující příklad cvičení se orientuje především na kategorie, mezi nimiž je vertikální vztah. Dříve se považovaly za součást synonymie, ale dnes se již chápou samostatně: jde o *hyponyma* a *hyperonyma*. Základní typ úlohy ilustruje příklad 11. První dvě skupiny výrazů jsou označeny skutečnými hypero-

nymy, u ostatních jsou kritéria, podle nichž byly výrazy seskupeny, různá: podle doby vzniku, umístění, podle funkce či typické činnosti.

PŘÍKLAD 11

Téma, oblast použití: Rozvoj slovníku: Procvičování hyperonym a hyponym, úroveň A1–A2

Cíl: Kategorizace pojmů

Úkol: Označte, co není ⁽²⁶⁾

A/ Nábytek

- psací stůl, židle, gauč, skříň, hrnek, postel

B/ Barva

- modrá, žlutá, bílá, smutná, červená, černá, hnědá, zelená

C/ Moderní věc

- monitor, počítač, tiskárna, hodiny, telefon, fax, mobil

D/ V pokoji

- strop, koberec, stěna, okno, závěs, záchod, obraz

E/ Co spisovatel nepotřebuje pro práci?

- papír, pyžamo, pero, tiskárnu, počítač, slovník, noviny

F/ Co spisovatel Ondřej nedělá?

- píše povídky, pracuje doma, pije modrý likér Curacao, sedí v modrém pokoji, učí jazyky, studuje český slovník.

5.4.2 ZKUŠENOSTNÍ INFERENCE – VÝKLAD ABSTRAKT U MÍRNĚ POKROČILÝCH

Na začátečnické úrovni znalosti jazyka je obtížný výklad významu především abstrakt, a to z několika důvodů:

- použití obrázku, ilustrace zpravidla nefunguje, protože k abstraktu nevede určitá a jednoznačná vazba

26 Srov. ČČ, s. 24.

- nemůžeme použít ani synonymní výraz v češtině, protože ho student nezná: např. pro pochopení významu adjektiva *zklamaný* nepomůže jiné synonymum (*neuspokojený*)
- chceme se vyhnout třetímu zprostředkujícímu jazyku, tedy k výkladu použít dalšího jazyka, který není mateřským jazykem studenta (např. angličtina pro Číňana)

V takových případech se pro pochopení významu abstrakt osvědčují zkušenostní inference. Přiblížme si to na příkladu kontextu, v němž se výraz *zklamaný* vyskytuje. Student čte krátký příběh, jehož součástí je následující úryvek:⁽²⁷⁾

... (Velbloud) Šetří si peníze na cestování, nekupuje si žvýkačky. A pak konečně jednou jde na nádraží, v batohu si nese fotoaparát, koupí si jízdenku a jede vlakem na dovolenou do ciziny.

Vlak veze velblouda do cizí země a velbloud se těší, že uvidí to, co nikdy neviděl. Těší se na cizí země a na cizí města.

Ale tam bohužel vůbec není nadšený. Jede do nějakého cizího města, jde do restaurace a co vidí: Všichni tam žvýkají a žvýkají!!! Velbloud je šokovaný a říká si: „Ach já velbloud, na tohle tak dlouho šetřím, nekupuju si žvýkačky! Vždyť tady je to stejné jako doma!“ Je *zklamaný* a hned jede zpátky domů. ...

Význam výrazu *zklamaný* lze z kontextu vyvodit jako důsledek předchozích událostí: je to reakce na očekávání, které se nesplnilo.

V následujícím cvičení je úkolem studenta vybrat vhodnou výpověď, kterou hrdina příběhu v dané situaci, kdy zklamání zažije, vysloví. Přitom je třeba vžít se do situace, kterou příběh vykresluje, identifikovat se v ní s postavou a posoudit, které řečové chování prožitku postavy nejspíš odpovídá.

27 Srov. ČČ, s. 43.

PŘÍKLAD 12

Téma, oblast použití: Využití zkušenostních inferencí při objasňování významu abstraktních výrazů, úroveň A2

Cíl: Seznámení s adjektivy označujícími pocity a nálady.

Úkol: Vyberte vhodnou reakci. Co říká člověk nebo velbloud, když je...⁽²⁸⁾

A) zklamaný	1) V cizí zemi je to zajímavé. 2) Mám radost 3) To je škoda, že je to tady stejné jako doma!
B) nadšený	1) Ach jo, škoda, že to tady není lepší. 2) Tady je to skvělé! 3) Panebože, vždyť tady je to stejné jako doma!
C) šokovaný	1) To je možné. 2) Mám žízeň. 3) To je šok, to není možné!

Student vlastně porovnává kontextovou situaci adjektiva *zklamaný* s případy řečového chování, které rovněž vyjadřují pocity a které mu již jsou známy.

Zapojení zkušenostních inferencí tedy napomáhá studentovi k dalšímu upevnění významu adjektiv *zklamaný*, *nadšený* a *šokovaný*. Po společné kontrole cvičení, které si studenti udělali sami, jim učitel může klást otázky typu: *Vzpomínáte si, kdy jste byl nadšený? V jaké situaci? Co se stalo?*

5.4.3 DOPLŇOVÁNÍ CHYBĚJÍCÍCH SLOV

Oblíbenou pomůckou k rozvoji slovní zásoby i k upevňování nových struktur je doplňování chybějících slov. Studenti měli možnost si text detailně prostudovat a nyní se mají pokusit doplnit chybějící slova podle kontextu bez nápovědy. Učitel se může rozhodnout, zda se zaměří na text jako celek a vynechá např. každé osmé slovo v textu, nebo obrátí pozornost studentů na určitý slovní druh, např. vynechá většinu sloves, jindy zase jmen. Student odpoví správně i tehdy, pokud doplní tvar slova, které sice v originálním textu není, ale svým tvarem i významem kontextu vyhovuje.

28 Srov. ČČ, s. 45.

V případě, že šlo o text pro studenty dosti složitý, může být seznam slov v základním tvaru v instrukci ke cvičení uveden.

5.5 PRÁCE S TEMATICKOU ROVINOU TEXTU

Další sada úkolů se věnuje práci s tematickou složkou textu a práci s informacemi derivovanými z textu. V této fázi jde zejména o hlubší pochopení významových souvislostí uvnitř textu. Patří sem tyto úkoly: 5.5.1 Uspořádejte osnovu textu, 5.5.2 Která věta text vystihuje?, 5.5.3 Dejte textu nový název a varianta tohoto úkolu s příslovím, 5.5.4 Kdo to říká?

5.5.1 USPOŘÁDEJTE OSNOVU TEXTU

Cvičení tohoto typu napomáhají studentům zjistit, jak je text organizovaný, pochopit vztahy mezi jednotlivými částmi textu nebo chronologický sled událostí příběhu.

A) Příklad 13 ilustruje nácvik chronologického uspořádání událostí.

PŘÍKLAD 13

Téma, oblast použití: Organizace textu (úroveň A2)

Cíl: Pochopení chronologické organizace textu na příběhu Cesta jinam⁽²⁹⁾

Úkol: Uspořádejte příběh chronologicky, jednotlivým řádkům přiřaďte čísla

- ____ Aleš tam však nemůže skočit a pláče.
- ____ Aleš touží po něčem jiném, lepším a krásnějším.
- ____ Ale za nějakou dobu si Aleš zase myslí, že jinde může získat víc.
- ____ Aleš znovu vyrazí na cestu.
- ____ Aleše inspirují starci, když mluví o jiném světě. Aleš tam skočí.
- 1. Jednoho chlapce jménem Aleš to nikde nebaví.
- ____ Opravdu je tam všechno mnohem zářivější.
- ____ Přijde na stejné místo, kde se dozví, jak se dostane jinam.⁽³⁰⁾

29 Úkol přichází poté, kdy studenti již mají detailně přečtený text, srov. ČČ, s. 173.

30 Srov. ČČ, s. 174.

- B) Pochopení organizace textu lze trénovat též tak, že studenti mají za úkol příběh rekonstruovat. Příklad 14 představuje dva krátké texty, anekdoty, v nichž každá výpověď znamená samostatnou textovou část. Úkolem studentů je anekdoty rekonstruovat.

PŘÍKLAD 14

Téma, oblast použití: Organizace textu.

Cíl: Konstrukce krátkého příběhu, resp. anekdoty, úroveň A2

Úkol: Dvě anekdoty se pomíchaly. Poskládejte je znovu dohromady.

- a) A ten pán chce s tou slečnou začít mluvit, tak se ptá té slečny:
 - b) Prosím vás, můžete mi říct, co dělá v té mojí polévce ta moucha?
 - c) A ona říká: Ne, vy něco slyšíte?
 - d) V parku na lavičce sedí pán se slečnou.
 - e) Plave kraula, prosím.
 - f) Nespokojený host v restauraci říká číšníkovi:
 - g) Pardon, slečno, hrajete na piano?
- C) Práce s komiksem: Komiks je rozstříhaný na jednotlivé panely a studenti mají za úkol je uspořádat.
- D) Práce s textem a obrázky: Příběh je ilustrován obrázky. Studenti dostanou soubor obrázků a k nim soubor krátkých částí textu. Úkolem je přiřadit texty k obrázkům a smysluplně je uspořádat. Takový úkol se hodí např. pro rekonstrukci příběhu, kde události probíhají zřetelně chronologicky.

Úkoly 5.5.2 a 5.5.3 dávají podněty k zamyšlení nad hlavními tématy textu.

5.5.2 KTERÁ VĚTA VYSTIHUJE PŘÍBĚH?

Vyberte z textu jednu větu, nebo její část, která příběh nejlépe vystihuje.

5.5.3 DEJTE TEXTU NOVÝ NÁZEV

Studenti generují nápady, učitel je zapisuje na tabuli a pak je společně komentují.

Pokud má příběh poučení, lze obrátit pozornost např. k příslovím a vyzvat studenty, aby našli to, které sdělení příběhu nejlépe odpovídá, jak ukazuje příklad 15.

PŘÍKLAD 15

Téma, oblast použití: Trénink schopnosti selektivního výběru informací, úroveň A2

Cíl: Diskuse o smyslu příběhu

Úkol: Dejte příběhu nový název. Vyberte jedno přísloví a zdůvodněte, proč jste ho vybrali.⁽³¹⁾

1. Všude dobře, doma nejlíp.
2. Každý začátek je těžký.
3. Starý přítel lepší než dva noví.
4. Krávě se vždycky zdá, že za řekou je tráva zelenější a šťavnatější.
5. Lepší vrabec v hrsti než holub na střeše.
6. Co se v mládí naučíš, ve stáří jako když najdeš.

Studenti dávají návrhy a společně hledají to přísloví, které danou situaci nejlépe vystihuje.

5.5.4 KDO TO ŘÍKÁ?

Podstatnou součástí textu jsou dialogy, jinak řečeno záznamy řečového chování postav. Na jednotlivých výpovědích v dialogu mohou studenti pozorovat přímo, jak mluvčí vyjadřují své potřeby, tužby, záměry, soudy apod. To je sémantická rovina výpovědi. V kontextu příběhu je pak možné sledovat i proměnu významu téže výpovědi s ohledem na to, kdo ji vysloví, a za jakých okolností, tzn. pragmatiku řeči postav. Např. samostatnou pro-

31 Srov. ČČ, s. 175.

mluvu pána ke svému kocourovi „*Ty jsi můj jediný přítel. Na, vezmi si tu paštiku, byla drahá*“ bude student interpretovat tak, že ten, kdo mluví (pan Michl),⁽³²⁾ si váží svého kocoura, má ho rád a dává mu k jídlu to nejlepší, co má. Na první pohled se tedy zdá, že kocour dostává stejně dobrou krmi jako jeho pán, jak vyplývá z uvedeného minimálního kontextu.

Avšak pravý význam jeho promluvy je jiný: Důvod, proč mu paštiku dává, není zájem pana Michla na prospěchu jeho kocoura, nýbrž jeho obava z toho, že paštika už není dobrá, strach z otravy botulinem. Tato skutečnost vyplyne díky znalosti předchozího děje příběhu. Záměrem pana Michla je tedy především paštiky se zbavit. Jakmile si student uvědomí tuto skutečnou intenci mluvčího, význam výpovědi se změní: pragmatická rovina výpovědi odhaluje ironii a komično.

Svémi promluvami se tedy jejich mluvčí charakterizují: na základě toho, co postava v určité situaci říká a jakým způsobem to říká, nám dává poznat, jaká je.

PŘÍKLAD 16

Téma, oblast použití: Analýza vztahu sémantické a pragmatické roviny výpovědi (A2)

Cíl: Analýza řeči postavy a její záměr

Úkol: Určete, kdo to říká: Nadporučík Lukáš, poručík Dub, nebo Švejka?⁽³³⁾

1. Všechno je v pořádku.
2. Není mi dobře.
3. Odejdi, bestie.
4. Vy mě neznáte, ale až mě poznáte!
5. Já mám moc rád zakázané věci.
6. Co to neseš, mizero?

³² Srov. ČČ, s. 8–11.

³³ Srov. ČČ, s. 107.

Student vidí izolovanou výpověď, přemýšlí o jejím významu. Na otázku, kdo ji vyslovil, si vzpomene také na to, v jaké situaci ji použil, čímž se vyjevuje konkrétní pragmatický význam výpovědi. Otázka učitele *Proč to říká?* přivede studenta k úvaze, co tím chtěla postava říct, jinak řečeno, jakou strategii využívá, a jaká tedy vlastně je.

6 PRODUKCE

Četbou příběhů v češtině jako cizím jazyce a jejich analýzou student postupně proniká do nového prostředí, do nové události příběhem zachycené. Seznamuje se s mluvčími dialogů či postavami příběhu a detailně poznává situace, v nichž se ocitají: Můžeme také říct, že situace zprostředkované v cizím jazyce začíná prožívat. S postavou příběhu či mluvčím dialogu se může identifikovat v tom smyslu, že si umí představit jeho problém a z něj odvodit komunikační strategie, které jsou v jeho řečovém projevu použity. Jinak řečeno, pozoruje způsoby vyjadřování nyní známých obsahů a pragmatických záměrů v cizím jazyce, v češtině.

V kontextu příběhu nejsou gramatické jevy ani PSS předkládány studentům v izolovaných větách bez kontextu, jsou plně srozumitelné, a proto plně osvojitelné. A o to právě v produkční fázi jde: Produkční fáze umožňuje studentům aplikovat svá pozorování a poznatky v samostatných řečových projevech: výpovědích, replikách či větších promluvách. Jednotlivé struktury jim mají posloužit jako modely či příklady vyjadřování těchto obsahů a zároveň pro tvorbu jejich dalších variací. V produkční fázi si studenti zkouší a testují rozsah použití daného výrazu nebo struktury.

Toto praktické osahávání materiálu se pochopitelně neobejde bez pomoci učitele. Ten vede studenty především pomocí *návodných otázek*, které jako ukazatele u cesty směřují pozornost studenta a mají ho přivést k identifikaci zásadních distinktivních rysů určitého prostředku, aby sám dokázal přijít na způsob jeho užití.

Ukažme si to na příkladu otázek zacílených na rozdíly, které odlišují užití determinovaných a indeterminovaných sloves pohybu: Zatímco děj determinovaného slovesa je zpravidla vnímán jako jedinečný (*Kolikrát*

chce velbloud jet na dovolenou do ciziny? Předpokládaná odpověď je: *Je-nom jednou.*) a aktuální (*Kdy jde velbloud do obchodu pro žvýkačku? – Večer.*), děj indeterminovaného slovesa vyjadřuje pohyb různými směry (velbloud chodí sem tam), je vnímán jako opakovaný (*Jak dlouho chodí velbloud sem a tam? – Celý den*) a neaktuální (*Jak dlouho nosí velbloud bedny? – Celý život.*).⁽³⁴⁾

V produkční fázi se rovněž systemizují a zobecňují dílčí poznatky získané pozorováním jednotek textu. Pro úroveň A2 nám může za příklad posloužit poučení o sufixech.⁽³⁵⁾

V produkční fázi je třeba upevňovat užití idiomů a dalších PSS a pochopitelně se uplatňují i cvičení zacílená na určitý gramatický jev. Komplexnější úkoly, v nichž se nesleduje pouze jeden jev, představuje převod monologického vyprávění na dialog a následná dramatizace textu, kterou připomíná i Škodová (2012). Stejná autorka uvádí i další možnost, kterou je dotváření příběhu, vymýšlení jeho vyústění či konce.

Produkční fáze využívá především aktivit, které již do oblasti čtení nespádají, jejich doménou jsou produkční dovednosti mluvení a psaní. Touto stručnou charakteristikou produkční fáze tedy můžeme pojednání o čtení jako dovednosti uzavřít.

34 Srov. ČČ, s. 45.

35 Čeština patří mezi jazyky, kde jména vyjadřují gramatický rod. Řídící jsou přitom substantiva a ostatní jména, která s nimi dohromady tvoří pojmenovovací jednotku, se s nimi v rodě shodují. Znáť rod jména je proto pro celou jednotku zásadní. Přitom určit jmenný rod neznámého substantiva podle jeho koncovky lze se stoprocentní jistotou, jak uvádí Bartoň et al. (2009), pouze u malého počtu jmen, pouze u asi 13 % tokenů (jsou to substantiva zakončená na -o a -l), zbytek je nejednoznačný: Zakončení na konsonant najdeme u maskulin i feminin, koncovku -a mohou být feminina i maskulina, jména zakončená na -e najdeme dokonce ve všech třech rodech. Samotné zakončení tedy ve většině případů k jednoznačnému určení rodu jména nestačí. Směrodatnější bývá celý koncový sufix. Na úrovni A 1 až A 2 by se měl student seznámit se sufixy, které mu pomohou rod (resp. deklinační typ) jednoznačně identifikovat. Jde zejména o sufixy -*tel*, -*ost*, -*árna*, -*ista*, -*ice*, -*ie* a -*iště*. Navíc některé z těchto přípon jsou důležité také proto, že reprezentují skupinu jmen morfoloicky specifických, s určitou deklinační zvláštností, i proto má smysl na ně studenty explicitně upozorňovat.

7 ZÁVĚR

Čtení je dovednost receptivní, což však nepředpokládá jen pasivní účast recipienta textu čili studenta ČCJ, naopak vyžaduje značnou míru jeho aktivity. Při čtení a práci s textem by se měl aktivovat především postup od významu k výrazu, kdy si student na základě prožitku události či příběhu vytváří asociaci, spojení mezi významem a jemu odpovídajícím výrazem.

Při čtení se student učí nová slova a nové významy a zároveň platí, že význam slov a výrazů v něm v našem vědomí pevně ohraničený jednou pro vždy, je otevřený a znamená souhrn jednotlivých kontextových užití daného výrazu. Osvojování slovní zásoby by mělo probíhat od znalosti konkrétních označení pro základní a primární koncepty každodenního života k výrazům specifickým a specializovaným. Pozornost je třeba věnovat kolokacím nejrůznější povahy, pro které volíme pracovní název PSS. Pro studenta je tyto jednotky zaznamenávat, všimnout si jich a stavět na nich ta nejdůležitější studijní strategie, kterou by si měl pod vedením učitele osvojit.

Práce s textem je ilustrována na materiálech pro úroveň A2 podle SERR. Dělíme ji do tří fází na recepci, analýzu a produkci, přičemž tyto fáze nelze chápat odděleně. Nejvíce pozornosti jsme věnovali fázi analýzy. V rámci ní jsme se zaměřili na inferenční strategie, díky nimž se význam neznámého slova nebo pojmenování odhaduje, a dalším důležitým dovednostem, které čtení vyžaduje: schopnost základní orientace v textu (jeho koheze a koherence), ověřování porozumění textu, které napomáhá upřesňování významů dílčích struktur, patří sem rovněž práce se synonymy, antonymy, hyponymy a hyperonymy a zkušenostní inference pro odhadování významu abstrakt. Práci s tematickou rovinou textu zastupují aktivity týkající se tvorby osnovy textu a formulace hlavního tématu buď výběrem z možností, samostatnou formulací, nebo např. použitím jednoho z nabízených přísloví. Aktivita, při níž studenti odhalují charakteristiku postav a jejich řečové strategie, se skrývá za otázkou *Kdo to říká?*, resp. *Proč to říká?*. Fáze produkční využívá především aktivit, jejichž doménou jsou produkční dovednosti mluvení a psaní.

Rozsah článku neumožňuje uchopit problematiku čtení ve výuce ČCJ v celé komplexnosti, proto jsme se zaměřili úžeji především na otázky osvojování nových významů a rozšiřování slovní zásoby.

PaedDr. Ilona Starý Kořánová, Ph.D.
Ústav bohemistických studií
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
nám. Jana Palacha 1/2
116 38 Praha 1
ilona.koranova@ff.cuni.cz

LITERATURA

BARTOŇ, Tomáš et al.

2009 *Statistiky češtiny* (Praha: NLN)

ČAPKOVÁ, Dagmar

1998 „Inference z hlediska psychologie a lingvistiky“; *ČMF* 80, č. 1, s. 26–34

ČERMÁK, František

2007 *Frazeologie a idiomatika – česká a obecná* (Praha: Karolinum)

2010 *Lexikon a sémantika* (Praha: NLN)

2016 *Úvod k Onomaziologickému slovníku české frazeologie a idiomatiky* (Praha: Leda)

GRELLET, Françoise

1996 *Developing reading skills* (Cambridge: Cambridge University Press)

HALLIDAY, Michael, HASAN Ruqaiya

1976 *Cohesion in English* (London: Longman Group Limited)

HARMER, Jeremy

2007 *The practice of English language teaching* (Harlow: Pearson Education Limited)

HENDRICH, Josef

1988 *Didaktika cizích jazyků* (Praha: SPN)

KOŘÁNOVÁ, Ilona

2014 „Vyjadřování přechodu mezi dvěma stavy v češtině s ohledem na výuku cizinců“; *Sali* 5, č. 1, s. 83–91

2012 *Česká čítanka* (Praha: Akropolis)

LEWIS, Michael

1993 *The lexical approach* (Language Teaching Publications)

1997 *Implementing the lexical approach* (Language Teaching Publications)

MEINHOF, Ulrike Hanna

1987 „Predicting aspects of a strategic model of text comprehension“; in T. Bloor and J. Norrish (eds.) *Written language* (London: CILT)

NUTTALL, Christine

2005 *Teaching reading skills* (Oxford: Macmillian education)

SINCLAIR, John

1991 *Corpus, concordance, collocation* (Oxford: Oxford university press)

ŠKODOVÁ, Svatava

2012 *Kapitoly z lingvodidaktiky češtiny jako cizího jazyka* (Liberec: Technická univerzita v Liberci)

WALLACE, Catherine

1996 *Reading* (Oxford, New York: Oxford University Press)

K NĚKTERÝM SYNTAKTICKÝM JEVŮM V PRÓZE CITLIVÝ ČLOVĚK JÁCHYMA TOPOLA

SOŇA SCHNEIDEROVÁ

ON SOME SYNTACTIC PHENOMES IN TOPOL'S PROSE CITLIVÝ ČLOVĚK

The study deals with the syntactic structure in Topol's prose *Citlivý člověk*. The author of the study chooses a repetitive syntactic scheme and typical structures of sentence. It shows that Topol works with asyndetone, polysyndetone, juxtaposition, various types of attributes, circumstance determination and graphic signals such as colon. The author of the study focuses on the means of prose rhythmization and contradictory processes in Topol's text – spoken and expanded structures on the contrary condensation of expression.

Keywords: Jáchym Topol, prose, asyndetone, polysyndetone, juxtaposition, attribute, circumstance determination, word order, rhythmization, condensation of expression, spoken.

O ÚVOD

Jsou literární autoři, jejichž věta je součástí intelektuálního stylu, nebo je z hlediska psanosti nepříznamková, u jiných autorů text plyne jako mluvený a často se tak děje v souvislosti s ich-formou vyprávění. Jedním z autorů, jenž je spojován s jazykem stylizujícím mluvenost, je Jáchym Topol. V povědomí čtenářů, zejména v souvislosti s románem *Sestra*, je považován za autora, jehož text je dramatický, možná i chaotický, na první pohled vykazující „neřád“, a jeho syntax je vnímána jako spontánní a nesoucí prvky mluvené řeči a mluveného vypravování. Na druhé straně je práce s jazykem a textem u Topola natolik výrazná, že můžeme mluvit o nápadném osobitém zpracování jazyka, větných celků a textu. Topol je autor, u něhož jsou výrazné všechny roviny jazyka, jak lexikum (objevuje se u něj např. spousta novotvarů, jako je v *Citlivém člověku* *autovod*, 55, *zbledlý*, 55, *pusanec*, 59; *řidina* (vlasů), 78, *lakýr*, 134, *skrytiště*, 162, *stvořenina*,

165, *pivotočna*, 166, *klíšťění*, 175, *vysokofrekvenčně*, 180 aj.), tvarosloví, tak také syntax.

V Topolových textech lze vysledovat, jako v každém literárním textu, stylizaci, která jednak v jednotlivých dílech slouží uměleckému záměru, narativu jednotlivého textu a vyjádření tematické složky díla, jednak v ní můžeme odhalovat prvky individuálního jazykového stylu. Stylizace je projevem literárnosti textu, vykazuje jistou záměrnost, mnohdy i pravidelnost, což je případ také *Sestry*, jež působí tak spontánně a neuspořádaně, a i ostatních Topolových děl.

Již dříve jsem se v několika příspěvcích o Topolově stylu soustředila na prózy *Kloktat dehet*, *Sestra* a *Chladnou zemi*. Rozbory se týkaly proudu vyprávění v textu, vyjádření prostoru v textu, v *Sestře* šlo o mapování prostředků lexikálních, tvaroslovných, o prostředky grafické aj. V tomto příspěvku, který je věnován Topolově poslednímu románu *Citlivý člověk*, se chci věnovat některým jevům syntaktickým (s přesahem do roviny textové). Jedna z motivací je ta, že syntaktické stránce uměleckých děl není věnováno tolik pozornosti jako např. lexikální rovině, ačkoliv se ukazuje, že právě v této rovině jazyka lze najít nejen společné rysy utváření syntaktických rysů¹⁾ textu současné literatury, ale i podstatné individuální odlišnosti spjaté s jednotlivými autory. Důležité je sledovat rovněž rozdíly odvíjející se od záměru autora v jednotlivých dílech. Ve svém příspěvku se budu věnovat jen některým vybraným jevům, které jsou v Topolově textu nápadné, přestože je vidět, že jednotlivé části románu *Citlivý člověk* jsou odlišné a s tím souvisí i jiný charakter uspořádání syntaktické struktury; např. v jedné části převažují dialogy postav, jinde jsou v popředí popisy a vyprávění a tyto různé polohy textu by si jistě zasloužily podrobnější samostatný rozbor.

1 Slovní spojení „syntaktické rysy“, „syntaktická stavba“, „syntaktické celky“ aj. používám zástupně pro vyjádření jevů, které tvoří syntaktické struktury v uměleckém díle. Někdy totiž nelze ani o větě, souvětí v uměleckém díle hovořit, neboť syntaktické celky vytvářejí textové sekvence, komplexní struktury, a to i bez vyjádření formálních vztahů.

1 ODBORNÁ LITERATURA TÝKAJÍCÍ SE SYNTAKTICKÉ STAVBY V LITERÁRNÍM TEXTU

Mnoho odborných prací se syntaktické stavbě v textech jednotlivých literárních autorů nevěnuje, protože umělecký text je považován za velmi osobitý, rozmanitý, nesnadno zobecňující některé rysy, a právě roviny syntaxe se to týká, pokud jde o současný prozaický text, nejvíce. Pomineme-li práce zabývající se větnou stavbou literárních autorů staršího období, je jen málo prací současných, které by se syntaxi v literárních textech věnovaly.

Ze starších autorů je to B. Němcová, o jejíž větě, slovosledu, psali J. Mukařovský (1941) a B. Havránek, jenž jako jednu z charakteristik jazyka B. Němcové uváděl „[...] souvislost jejího jazyka s **mluveným jazykem** v oblasti **frazeologie a syntaxe** a jeho umělecké zpracování [...]“ [tučně Havránek] (Havránek 1964: 10). L. Doležel napsal studii týkající se epické věty u B. Němcové a M. Pujmanové (1958). Ze staršího období je rovněž studie M. Grepla „Vývoj slovosledu v Tylově próze“ (1959). Na literárních textech jsou demonstrovány některé jednotlivosti české věty a jejího slovosledu; je tomu tak v práci F. Trávníčka „Slovosled při důrazu“ (1939), v níž jsou ukázky textů Němcové, Olbrachta, Šrámk, Čapka, Vančury, Mahena aj. Jazyku, ale i syntaxi beletristických textů devatenáctého století je věnována část knižního souboru M. Grepla *Jak dál v syntaxi* (2011),⁽²⁾ jehož součástí je i Greplova analýza týkající se změn slovosledu u J. K. Tyla.

V současné době je možné vyzdvihnout práce F. Štíchy „Slovosled v prózách B. Hrabala“ (1983), M. Jankoviče „K poetice dlouhých vět Bohumila Hrabala“ (2014) a jeho starší práci „Tři tečky v Prolukách B. Hrabala“, jež je součástí knižního souboru *Nesamozřejmost smyslu* (1991). Z poslední doby je to také studie F. Štíchy „O jazyce próz Jaroslava Hutky“ (2017), v níž část je věnována stavbě věty u tohoto autora. Stavby věty v uměleckém textu si všímají i autoři věnující se překladu.

2 Je zde otištěn Greplovův článek „K jazykové výstavbě umělecké prózy třicátých a čtyřicátých let 19. století“. V roce 1962 byl tento článek uveřejněn ve *Sborníku prací filozofické fakulty brněnské univerzity*.

2 SYNTAKTICKÉ JEVY V TOPOLOVĚ ROMÁNU CITLIVÝ ČLOVĚK

Próza plyne velmi přirozeně, čtenář si ani neuvědomuje, v čem tato plynulost tkví, co přispívá k plynulé rytmizaci Topolova textu, přestože jde o text značně stylizovaný. Text není samozřejmě jednotvárný, střídají se v něm úseky pásma vyprávěče a dialogické úseky postav, úseky různě stylizované. Lze sledovat znaky společné prozaickým textům, jako jsou juxtapozice, asyntedon a polysyndeton (se spojkou a) aj., ale i specifickou Topolovu rytmizaci věty, ev. textu, v této próze. Ta je způsobena nejen juxtapozicí, asyndetem a polysyndetem, ale i parcelováním, tedy vyčleňováním členů rematické části výpovědi, a dodatečným připojováním vět i větných členů³⁾, hromaděním nevětných konstrukcí a seskupováním stejného počtu vět i větných členů. Čeho si čtenář v knize *Citlivý člověk* všimne, je poměrně malý výskyt vedlejších vět; mnoho jich je přívlastkových, a to vložených (*Na okrajích davu, jehož vesměs černé odění vytváří dojem masy, stojí policejní auta*, s. 6; *V čele průvodu, co se vyhrne z ulice a míří k zpusťšenému tábořišti, se rojí banda kluků*, s. 8 aj.), nebo rozvíjejících poslední substantivum syntaktického celku (*Na stole před sebou má komisař otevřenou kovovou pokladničku, ve které se skvějí bankovky všech EU barev*, s. 25; ... *hledají ten jeho hlas, ale jejich stále mlčící synáček náhle stojí v mohutném stínu, co na ně padl*, s. 35 aj.). S utvářením prostoru a času v literárním textu se dá předpokládat i výskyt vedlejších vět příslovečných místních a časových, důležité jsou věty obsahové spjaté se slovesy mluvení, vidění, slyšení, myšlení, vědění (*Myslel, že není schopen pohybu, ...*, s. 17, *Myslel jsem, že je to ďábel v můj hlavě...*, s. 167), těch však v tomto textu není mnoho. Nápadností juxtapozice a asyndeta, zejména v popisných a vyprávěcích pasážích, se zdá, jako by spojek a vedlejších vět v textu J. Topola mnoho nebylo, a vztahy jsou tak budovány spíše implicitně (viz níže). Opakujícím se prostředkem jsou věty časové se spojkou *zatímco*, které vytvářejí vzájemné a souběžné souvislosti (*Zatímco se holka*

3 MČ III (1987, s. 679) rozlišuje parcelaci, vyčleňování, a kompletaci, přičleňování, typické pro mluvenou řeč. Oba typy se ne vždy snadno od sebe rozlišují, proto i v MČ III je nakonec použit jediný výraz „parcelát“. Podle MČ III je parcelát výsledek parcelace, totožný ev. s „kompletantem“.

hmoždí s dalšími větvemi, rychle se svlíkne, s. 221). Jindy spojka *zatímco* slouží k vyjádření konfrontačního vztahu, v případě, kdy jsou děje „stavěny proti sobě jako v dané souvislosti kontrastující“ (MČ III, s. 462): *V noci tábor pikeys kdosi podpálí. Útočníci mrskli zápalnou láhev do stanu, jiná zapálila dřevěnou hlídačskou budku. Zatímco osádky karavanů vybíhají a hasí ohně, které se mimochodem ani nestačí rozplápolat, a ostatní zas urychleně balí, táta rodinu nabádá ke klidu*, s. 7.

V mnoha ohledech je nápadná uspořádanost vět a textu, jež vykazuje známky symetrie.

2.1 ASYNDETON

Volným přiřazováním vět spolu⁽⁴⁾ s bezspojecností vznikají textové sekvence, komplexní struktury, v nichž je spojení jejich částí vyjádřeno jen graficky (v mluvném textu je to intonací); „na základě významu jejich složek a znalostí světa“ je lze interpretovat dvojím způsobem: buď jako spojení s vnitřní souvislostí (lze dosadit souřadící nebo pořadící spojku), nebo jako spojení složek spolu vnitřně nesouvisejících (nějaký lexikální spojovací prostředek zde nelze vinterpretovat) (<https://www.czechency.org/slovník/ASYNDETON>).

Typické pro Topolův román *Citlivý člověk* jsou struktury, které vytvářejí vnitřní souvislost sémantickou, představující v rozložených krocích obraz jedné poměrně uzavřené činnosti, jedné mikrosituace: jde jednak o souběžně probíhající procesy (*pění se, skáče, vlní se; vystrčí, houpe náušnici ve rtu* může probíhat, nastávat současně), jednak o bezprostředně po sobě následující činnosti (*vystoupí, zakopne, opře se*).

- Potůček hned u odpočívadla dostává zabrat, *pění se, skáče*, struha se *vlní* příšlou vodou. (s. 28)
- Soňa otevře dveře, *vystrčí hlavu, houpe sluníčko* na té náušnici ve rtu, *klepne* na oteklinu, *vyšune* nohy z auta. (s. 77)

4 K tomu uveďme již dřívější Doleželovo tvrzení, že „[d]nes, po studiích J. Mukařovského a J. Hrabáka, můžeme s velkou pravděpodobností soudit, že za umělecké ztvárnění souřadné konstrukce vděčíme B. Němcové. J. Mukařovský prokázal, že tendence k souřadnému přiřazování, obvykle bezspojčnému, je základním rysem jazykového stylu *Babičky*.“ (Doležel 1958, s. 24)

- Soňa vystoupí, zakopne ale o pohozenou kramli, baňatá noha jí sklouzne, opře se o kapotu, zírá. (s. 77)
- U postele poklekne, sune prsty po ulepeném prostěradle k pelesti, zastrčí je tam. (s. 84)
- Nadzdvihne deku, hned ji zas spustí, sune ruku pod polštář, všude kolem té veliké hlavy, zacukne se za spleené vlasy. (s. 84)
- Táta šátrá po dveřích auta, z kapsy vyloví klíčky, sedačku položí na stupátko. (s. 87)
- Táta otevře dveře, vtáhne dovnitř sedačku, přikurtuje ji, kluk zaleze do auta. (s. 87)
- Riči se vydá k maringotce, vleze dovnitř, zaklapne za sebou dveře. (s. 93)
- Potůček hned u odpočívadla dostává zabrat, pění se, skáče, struha se vlní příšlou vodou. (s. 28)

Pro Topolův text je rovněž typické, že do takto formulovaných výpovědí jsou vsunuty nevětné okolnostní konstrukce:

- Táta dřepí za volantem kočovnické káry, láhev na dosah, na kolenou rozvěřený sešit, pořád do něj čárá. (s. 5)
- Přidržíže kořist, je rázem mezi rozespálým davem, kdosi, půlkou těla ve spacáku, se po něm ožene, kluk uskočí. (s. 7)
- Táta lehne na zem, kolena k bradě, dlaně tiskne k uším. (s. 62)

Způsobem asyndeta jsou spojeny u Topola i dvojice vět:

- Na stan se vykašlou, stulí se k sobě dozadu. (s. 7)
- Poupraví obvaz na noze, natáhne ji. (s. 11)
- Kolem se přelévá dav, zahlíží na ně. (s. 7)
- Na lavičce před sámoškou dřepí pár zachmuřených chlápků, cucají lahvičky. (s. 77)
- Kluk otevře oči, do místnosti chrstá světlo. (s. 85)
- Rybář vytáhne tabák, papírky ubalí. (s. 183)
- V úzké tmavé chodbě stiskla kliku, otevřela. (s. 251)

Za takovýmto řazením vět následuje ještě samostatná výpověď:

- Tāta, civí, rozvažuje. Věťří. (s. 6)
- Nabírá polívku lžící, hází ji do sebe. Dojí. (s. 101)

Jindy však u Topola v *Citlivém člověku* najdeme variantu, kdy výpovědi vztahující se k jednomu subjektu jsou spojeny explicitně koordinačně a další je přiřčleněna:

- Natáhne nohy, zatne těl do opěrátk a uvolní se. Obzírā nomádské stanoviště. (s. 5)
- Zastavil a vylezl. Doptā se. (s. 15)

Kromě identického subjektu (7, 11, 77, 183, 251, 6) je v následných větách většinou navíc nějaký sémantický vztah – vyjadřuje, co subjekt vidí (85), jde o vysvětlení (6), účel (15), o časovou následnost děje.

2.2 POLYSYNDETON

Polysyndetické připojování vět je mnohospoječné spojení vět prostřednictvím stejné spojky, ale opakování spojek se objevuje i u větných členů. V textech beletristických je častý polysyndeton mezi větami, v Topolově textu *Citlivý člověk* jde především o opakování spojek mezi jednotlivými členy výpovědi. Mnohospoječnost, ať už mezivětnā, nebo mezičlenská představuje na jedné straně knižní stylizaci – opakování spojek je jev příznakový a stylisticky zabarvený (MČ III 1987, s. 394), na druhou stranu použití takového prostředku evokuje uvolněnost.

- Po zdupaném a zvaleném trávníku dušou chlapi a chlāpci v trikách a džínsech. (s. 8)
- Zmizí mezi kařaty a tričky a lokty uštěďřujícími rány. (s. 6–7)
- A tāta zaleze do kufru za spacāky a přepravky a haldy paperbacků a krabice s čínskými polívkami a vařiče a co tam všechno mají, a rozevře nějaký ten sešit a čārā a čārā. (s. 22)

Zvlāštním případem založeným na koordinačním vztahu jsou věty v řadě. Jedná se o typ souřadného souvětí, který MČ III (1987, s. 547) ozna-

čuje jako řadu, která vzniká spojením tří nebo více vět hlavních a v níž se projeví „rozdíl v členitosti na menší úseky“ (ibid.).

- Ty brečíš a seš velkej, a tvůj malej brácha nebrečí. (s. 34) (H₁ + H₂) X H₃
- Čepice odlítne a druhá rána zasáhne Ivana do brady, a táta dál buší a tluče. (s. 65) (H₁ + H₂) X (H₃ + H₄)

2.3 PARCELACE

Topol využívá vyčlenění rematické části výpovědi. Takový způsob členění se objevuje ve spontánních výpovědích, ale v psaném textu jde o promyšlenou modifikaci výpovědi.

- Máme se otočit a vypadnout. Urychleně. (s. 10)
- Párkrát se to s nimi zhoupne. Mocně. (s. 44)
- A pojidají. Hltavě. (s. 71)
- Jekot dozní. Na okamžik. (s. 172)
- A radši pojedeme, řekne táta. A jedou. Trajektem a dál. (s. 9)

Osamostatněné výrazy „mohou být připojeny různými spojovacími a částicovými výrazy, signalizujícími, že mezi nimi a předcházejícími částmi textu mohou být tytéž sémantické vztahy a poměry jako mezi větami v souvětí“.⁽⁵⁾ (<https://www.czechency.org/slovník/PARCELACE>)

U Topola však nacházíme zvláštní případy dodatečného přiřazení výrazů pomocí souřadící spojky nebo i bezespoječně, které se vztahují k výrazům, jež jsou od přiřazených výrazů vzdálené. Dodatečné (aditivní) připojování prvků je jedním ze znaků spontánní mluvy a tak se tyto věty objevují v přímé řeči postav (a), ale je tomu tak také v pásmu vypravěče (b):

A)

- Neber méno Boží nadarmo. A zbytečně. (s. 26)
- A kluci tu budou chodit do školy. A pravidelně. (s. 81)
- ... třeba je to vochočený zvíře ze zoo. Nebo cirkusácký. (s. 31)
- To bylo teda důrazný, cos proved, kucká se. Na mostě! (s. 89)

5 V NESČ např. *Napište jim dopis. A to doporučený!*

V následujícím příkladu jde o součást nepřímé řeči:

- A Ivan vysvětlí, že do Citadely je jim projet ajvarskými vesničkami, kde ho dobře znají. A jeho uniformu. (s. 56)

B)

- A zpod plachty na pódium vylézají malinkatí a snědí kluci a holky. Se spoustou květin. (s. 52)
- Ti, co dorazili, černí chlápci, je obstoupili. V džínách, větrovkách. (s. 17)
- Vsune mu něco do tepláků. Obálku. (s. 86)

Za zjevný případ kompletace, tedy případ jakéhosi volného, asociativního, dodatečného, připojení, lze považovat následující příklad:

- Třeba bude něco v novinách! V televizi. (s. 41)

2.4 DVOJTEČKA

Dvojtečka není u Topola nový jev, známe ji např. z textu *Sestry*, kde má tento grafický prostředek velkou frekvenci a vyskytuje se na různých rozhraních uvnitř věty i mezi syntaktickými celky. Lze ji považovat za jednu z Topolových zvláštností, v umělecké literatuře totiž nebývá zvykem využití dvojtečky v tempu vyprávění tak a v takové míře, jak to známe u Topola, i když výjimka to není:⁽⁶⁾ „Textové celky, v nichž se vyskytuje [...] užitá dvojtečka, jsou poměrně hojné v současné tištěné publicistice a v jazyce umělecké prózy. Obecně lze vyjít z předpokladu, že záměrnou prezentací nespojitosti výrazů pomocí dvojtečky produktor nutí čtenáře, aby si vztah celku na druhé pozici k celku před dvojtečkou na základě kontextu nebo presuponovaného souboru znalostí vyvodil, jde tedy o práci s implikaturami. Otázka rovněž je, zda jsou takové celky srovnatelné s asyndetickými útvary, v nichž nekoncovost signalizuje pouze čárka“ (Hirschová 2015, s. 69).

6 V překladu knihy Topolova oblíbeného autora Maria Vargase Llosy *Tetička Julie a zneužitý génius* jsou dvojtečky v hojném počtu, např. *Snad se mu to jen zdá, snad je to jen sen, to přece není možné: černoch byl, jak ho pánbůh stvořil [...]* (Lljosa 1978, s. 60).

Jednou ze základních funkcí dvojtečky v Topolově textu je signalizovat takové implicitní spojení: po dvojtečce následuje vysvětlení/odůvodnění,⁽⁷⁾ může následovat shrnutí, formálních i významových variant je však mnohem více.

- K svému úžasu zjistí, že na břiše přidržuje krabici, kde v rozích vězí spláclé donuty: vyhrál. (s. 7)
- Tohle má totiž Monča dobře vyzkoušené: nejlíp funguje dobro. (s. 198)
- Všude jinde to bylo jinak, ale u Baštů to bylo takhle: ženy odcházely, děti zůstávaly. (s. 224)

2.5 NÁPADNÁ TRIÁDA

V návaznosti na předcházející příklady je možné ukázat i další jev, který se v Topolových textech opakuje, a to je výskyt členů (i vět) ve trojici (známe jej již z jiných Topolových děl, např. najdeme je, byť v menším rozsahu, v předcházejícím Topolově textu *Chladnou zemí*, také v jiné variantě i v *Sestře*). Neznamená to sice, že by Topol používal jen tento způsob řazení slov ve větě a vět za sebou, ale je to jev nápadný, vytvářející v *Citlivém člověku* pravidelnou a plynulou rytmizaci. Členy ve větě jsou přiřazeny juxtapozičně, ale jsou spojeny i nadměrným počtem spojky *a*. Triáda se vyskytuje i u vět.

- Stolky, počítače a lejstra jsou zarovnány kupkami koblih, talířky s koláčky, cups s kávou. (s. 6)
- Panika, neklid, strach přicházejí ve vlnách. (s. 80)
- Zmizí mezi kařaty a tričky a lokty uštědřujícími rány, ... (s. 6–7)
- Seš žvanil a egouš a manipulátor! (s. 26)
- A alkoholik a kašpar a blázen! (s. 27)
- Z kouře a praskotu a žáru vystřelující vůni pečeného masa. (s. 70)
- Na podlaze holinky, zednické lžíce, pila. Táta zakopává o cihly, šrouby, pohozené kramle. (s. 154)
- V šeru dřevěných bud lopaty, hrábě, rýče. (s. 170)
- Nesvírá ale mezi prsty písek, ani škeble, ani kamínky. (s. 37)
- Zapl notes, schoval propisku a zíral. (s. 12)
- Škubala sebou, křičela a rozvírala nohy. (s. 17)

7 Viz Internetová jazyková příručka. <http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=161&dotaz=dvojte%C4%8Dka>

- Hřejou se, jedi, čekaj. (s. 173)
- Ovládnout, zničit, vyhladit! (s. 57)

2.6 ATRIBUTY

Přívlastek je důležitou součástí uměleckého textu, důležitým a nápadným prvkem je i u Topola ve všech jeho prózách, ale jeho stylizace je v jednotlivých textech jiná (je vidět např. rozdíl mezi počtem určitých druhů přívlastků v *Sestře* a *Citlivém člověku*). Přívlastek v umělecké literatuře nese i stylistické zvláštnosti, různé figury, např. když vznikne spojení dvou souřadně spojených souznačných slov, jako je *pálivé a žhavé*, znamenající obrácenou příčinu a následek.

Hromadění a uspořádání přívlastků vyhovuje Topolově lineárnímu textu na jedné straně, na druhé straně sevřenosti vyjádření, vytváření obrazu skutečnosti na poměrně malé ploše vyjádření. Substantiva jsou přívlastky často bohatě rozvíta z obou stran (a) a díky přívlastkům, jež jsou také kondenzáty propozic, může být vytvořen obraz skutečnosti i na velmi malé, zhuštěné ploše jedné věty (b):

a) *lelkující výrostci v otahaných T-shirts a džínách* (s. 6), *přísně vyhlížející osoba v černých šatech s tlampačem u pusy* (s. 8); *tátův popsáný, podrásaný sešit se skvrnami od kafe, od vína; těkavý neklidný žár v očích tohoto muže, vysokého starocha* (s. 33); *mlžné šířání s váhavým příslibem jitra* (s. 152) atd.

b) *Usmívající se slečna s hřívou světlých vlasů spadající jí na ramena mu z okýnka ožárkované Globe repliky podává donut oblepený vrstvou čokolády.* (s. 6)

V textu najdeme různé druhy přívlastku lišících se formálně.

- Přívlastek vyjádřený deverbativním adjektivem:

Transparent plující vzduchem (s. 8), povykující capart (s. 8); lelkující výrostci (s. 6); zdupaný a zvalený trávník (s. 9); nápisy nahrazující gramatiku urputností (s. 9); kameny dbale otesané, do sebe zapadající (s. 14) atd.

- **Přívlastek postupně rozvíjející:**

vyčouhlí tmaví kluci (s. 6); dřevěná hlídačská budka (s. 7); pár zachmuřených starších chlápků (s. 8); halabala spíchlé umělácké kytky (s. 52); kalné žluté světlo (s. 55); ostré žluté světlo (s. 60); nelítostní nebeští poslové (s. 160) atd.

- **Přívlastek několikanásobný:**

V bezbranném, užaslém gestu (s. 16); po zchromlém, krvavém těle (s. 16); bezvadný, obrovský klíďasové (s. 29); dlouhými, mužnými pohledy (s. 235); zpustošených, rozrytých břehů (s. 239) atd.

- **Přívlastek adjektivní rozvitý adverbium:**

se snivě zavřenými víčky (s. 6); podomácku vyrobený transparent (s. 8); cihlově červené domky (s. 9); barevně potetované paže (s. 9); zoufale se usmívající Soňa (s. 10); povážlivě zcuchaný (s. 11); filigránsky vypracované šrouby (s. 14); kameny dbale otesané (s. 14); mrňouska sladce vystavujícího tvářičku (s. 14); zběsile gestikulující protijedoucí (s. 18); plaše se usmívající Afgánci (s. 25); bělostně oděných lapiduchů (s. 41) atd.

2.7 SLOVOSLED

S aktuálním větným členěním, ale zejména s rytmem vyprávění a Topolovou stylizací syntaktických struktur, kdy autor části syntaktické struktury plynule rozvíjí, např. vedlejší větou přívlastkovou, souvisí i neobvyklý slovosled. Jiné než neutrální postavení slov ve větě je dáno také zapojením výpovědi do kontextu vyprávění. Kontextově navazující členy se však nemusejí bezprostředně spojovat s předchozím kontextem, ale mohou odkazovat k vyprávění jako celku, k jevům popsaným a vyprávěným mnohem dříve. To se projevuje například tak, že syntaktické celky, a to i na začátku odstavců, začínají příslovečnými určeními, nebo je na počátku předmět. Jedná se o jev, který můžeme v souvislosti s aktuálním členěním větným označit jako topikalizaci nebo naopak fokusaci.⁽⁸⁾

8 K tomu více NESČ, heslo *Aktuální větné členění a Složka*.

- Příslovečného určení na začátku syntaktického celku:

Na stole před sebou má komisař otevřenou kovovou pokladničku, ... (s. 25)

Přes čelo má komisař uměleckou loknu ... (s. 25)

Nad lesklými botkami má tepláky korektně povyhrnuté. (s. 41)

Do transportéru se za Ivanem soukají po kovových schůdkách, ... (s. 51)

- Objekt na začátku syntaktického celku:

Auták řídí menší neposedný holohlavý chlapík (s. 36)

Mirana probudí úporné, pisklavé drmolící hlasy. (s. 129)

Podrobnou analýzu by si zasloužily i ostatní věty s neobvyklým slovosledem, jež je potřeba zkoumat – jak už bylo řečeno – s ohledem nejen na bezprostředně předcházející kontext, ale i na kontext předcházejících výpovědí vzdálených. Jindy nenacházíme pro použití daného slovosledu v podstatě kontextové vysvětlení, nasnadě je spíše vysvětlení rytmického upořádání výpovědi.

- Muž civí bezostyšně. (s. 251)
- Vyzazili teda. (s. 200)
- Uzardělá je. (s. 254)
- Stařec nad pachy hnípající osádky krčí nosem. (s. 131)
- Umělé vlny klukovi v pravidelných poryvech narážejí na stehna, šplí-chají na stehna... (s. 37)
- Máma s klukem a maličkým v náručí pokulhává za nimi. (s. 36)
- Nasáčkují se do káry docela pohodlně a na most je to jenom kousek. (s. 36)
- Kluk první seskočí z kovových schůdků obrňáku, který ... (s. 52)
- A Vaska Tyran klekne u mikrofonů s pistolí. (s. 54)
- Kluk přiběhne k nim. Dlaň přitiskne bratříčkovi na břicho, hlavu položí na sukni zadrhlou kolem otcovských kolen. (s. 127)

V některých větách s neobvyklým slovosledem pozorujeme záměrnou poetizaci textu, aluzi k lidové poezii:

- Holka bledé dítě omývá, narezlé vlasy jí lítají, drží ho pevně, nějaká jiskra, asi zažehlá horkem, nutí stvůrku lézt, vysmeká se jí z náručí. (s. 254)
- Chvilinku všichni počkali. A stařenka slzičku odstříkla, čísi štamprle do sebe nalila. A zase se nadechla a spustila. (s. 266)

2.8 SYNTAKTICKÁ SCHÉMATA

V textu se dají vypořádat opakuje se schémata syntaktických struktur, to je patrné i z některých výše uvedených příkladů.

Jsou to výpovědi s konstrukcemi vyjadřujícími průvodní okolnosti, jež na konci syntaktického celku reprezentují nějaký příznak/vlastnost subjektu:

- Soňa ležela na krabicích, nohy přikrčené. (s. 16)
- A mníšek naléhavě ukazuje k pralesu, cosi šveholí, oči sklopené. (s. 72)
- Ano, ano, kývne máma, zrak náhle nepřítomný, kosý... (s. 31)
- A máma dřepne, záda oře o prkennou stěnu, maličkýho na rukou. (s. 33)
- ... vlečou se nehybným chumlem, mnohohlavý had fronty se kroutí v zástupech po pěti, deseti, děti na rukou. (s. 33)
- ... už mi lezou na nervy, praví máma, kazajku přes rudou teplákovku, ... (s. 51)
- Usedne za stůl, svěsí hlavu, koště sevřené v pěsti. (s. 185)
- Táta k nim dusá vodou, tašku v náručí. (s. 236)

Zvláštní rytmus textu vytvářejí také opakuje se souvětné struktury, jež na svém konci mají jednoduché, ne příliš rozvíte větné výpovědi:

- A kde vůbec jsme, táže se Soňa, sama ublemtaná jako Maurka, když nasliněným kapesníkem otírá klukovi čokoládou zašmouhanou tvář, pod každou paží svírá balíček plenek. (s. 19)
- A tu se Ivan vymrští ze sedačky, placatou čepici vrazí do stropu a hřímá, přehlušuje letadlové hučení. (s. 49)
- Kluk cítí, že ho někdo popadl, je to mníšek, běží spolu k plachtě, za nimi pádí táta, čepici odhodil. (s. 54)
- Busů, mizejících po mostě za zatáčkou, si nevšímá, ukazuje vzhůru. (s. 57)

Jindy nacházíme souvětňné celky se shrnující výpovědí/komentářem na konci:

- Ta scéna, jak vokrade labuť, aby nakrmil dva ztracený bratříčky, to mám vpálený. (s. 20)
- A etnická stránka věci nám taky úplně nenahrává, dyž budu štiplavej. (s. 22)

3. ZÁVĚR

Syntaktická stavba textu v *Citlivém člověku* je v mnoha ohledech symetrická, uspořádaná, jednoduché věty následující za sebou vytvářejí dynamiku textu a tento způsob stylizace podporuje dojem mluvenosti. V protikladu k tomu je nápadná kondenzovanost tvořená přívlastky a nevětnými okolnostními konstrukcemi; sevřenost signalizuje rovněž dvojtečka oddělující větné celky. Opakující se schémata a opakující se řazení větných členů, střídání větných a nevětných výpovědí tvoří specifickou rytmizaci textu a přispívá k vnímání rytmizovaného a plynulého tempa vyprávění. Schematičnost a rozmanitost např. přívlastků není totožná s mluveným autentickým vyprávěním, juxtaopozice, asyndeton a polysyndeton jsou také prostředky stylizace a jsou příznakové. Přesto Topolův text vyznívá autenticky; zejména při jeho čtení⁽⁹⁾ se projeví přirozený a plynulý rytmus prózy, který je dán promyšlenou hierarchií, rozložením jednotlivých složek věty a textu i nápodobou spontánní mluvy. Ta je patrná nejen v pásmu řeči postav, ale také na úrovni syntaktické roviny a jejích struktur v pásmu vyprávěče. Je dána také slovosledem a dodatečným přičleňováním větných členů, což je jev spíše komunikační než v pravém slova smyslu gramatický.

PhDr. Soňa Schneiderová, Ph.D.

Ústav bohemistiky a knihovnictví

Filozoficko-přírodovědecká fakulta Slezské univerzity v Opavě

Masarykova třída 343/37, 746 01 Opava

sona.schneiderova@fpf.slu.cz

9 Odkazují na Topolova autorská čtení (např. Čajovna Kratochvíle, Olomouc, 8. 11. 2017).

LITERATURA

DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk a kol.

1987 *Mluvnice češtiny* 3 (Praha: Academia)

DOLEŽEL, Lubomír

1958 „Základní typ epické věty u B. Němcové a M. Pujmanové“; *Naše řeč* 41, č. 1–2, s. 22–36

HAJÍČOVÁ, Eva

2017 AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTNÉ; in P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTNÉ> (poslední přístup: 23. 11. 2019)

GREPL, Miroslav

1959 „Vývoj slovosledu v Tylově próze“; *Slovo a slovesnost* 20, č. 4, s. 247–261

2011 *Jak dál v syntaxi* (Brno: Host)

2017 PARCELACE; in P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/PARCELACE> (poslední přístup: 24. 11. 2019)

HAVRÁNEK, Bohuslav

1964 „Jazyk B. Němcové“; *Slovo a slovesnost* 25, 1964, č. 1, s. 1–11

HIRSCHOVÁ, Milada

2015 *Dvojtečka: další pragmatické vstupy do syntaxe*. Moudří milují pověsti (Praha: Pedagogická fakulta Univerzita Karlova), s. 69–74

JANKOVIČ, Milan

1991 *Nesamozřejmost smyslu* (Praha: Československý spisovatel)

2014 „K poetice dlouhých vět Bohumila Hrabala“; *Bohemica litteraria* 17, č. 2, s. 7–26

KARLÍK, Petr

2017 JUXTAPOZICE; in P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/JUXTAPOZICE> (poslední přístup: 9. 6. 2019)

2017 ASYNDETTON; in P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/ASYNDETTON> (poslední přístup: 12. 6. 2019)

LLOSA, Mario Vargas

1978 *Tetička Julie a zneuznaný génius* (Praha: Odeon)

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1941 Pokus o slohový rozbor Babičky B. Němcové; in idem: *Kapitoly z české poetiky II*, s. 411–424

OLIVA, Karel

2017 SLOŽKA; in P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/SLOŽKA> (poslední přístup: 23. 11. 2019)

ŠTÍCHA, František

1983 „Slovosled v prózách B. Hrabala“; *Naše řeč* 66, č. 2, s. 75–83

2017 „O jazyce próz Jaroslava Hutky“; *Naše řeč* 100, č. 2, s. 80–92

TOPOL, Jáchym

2017 *Citlivý člověk* (Praha: Torst)

TRÁVNÍČEK, František

1939 „Slovosled při důrazu“; *Slovo a slovesnost* 5, č. 3, s. 131–144

Internetová jazyková příručka. <http://prirucka.ujc.cas.cz/>

KONTRASTIVNÍ ANALÝZA, LINGVISTIKA A PŘEKLAD – SOKOVÉ, ČI PARTNEŘI?

EVA NOVÁKOVÁ

CONTRASTIVE ANALYSIS, LINGUISTICS, AND TRANSLATION: RIVALS OR ALLIES?

The paper discusses principles of the contrastive functional analysis (CFA) and its practical application in translation. It ponders on the relationship between contrastive linguistics and translation studies, proposes a model of CFA and tests its potential and limits in translation criticism.

Keywords: contrastive functional analysis, translation, EU official documents, translation criticism

ÚVODEM

Snad každý filolog zabývající se (nejen) cizími jazyky se v průběhu svého studia nebo jako absolvent setkává s fenoménem překladu a překládání. Ať už sám překlad tvoří, hodnotí kvalitu překladů cizích, případně zasvěcuje do tajů překládání filology budoucí, dotýká se přímo či nepřímo aspektů, které jsou předmětem translatologie – disciplíny, jež s filologií úzce souvisí, nicméně má svá vlastní vědecká specifika i teoretická východiska. Moderní nauka o překladu a překládání (datovaná přibližně od poloviny 20. století) sice z filologie vzešla – připomeňme jen namátkou lingvisty Romana Jakobsona (1959), Vinaye a Darbelnetu (1958) a Johna C. Catforda (1965) nebo asi nejproslulejší jméno české translatologie, Jiřího Levého (1969/1998), který „umění překladu“ provázal s poetikou a literární teorií –, ovšem za více než půl století se vydala vlastními cestami a otevřela se postupně i tématům, která jsou mimo dosah zájmů lingvistiky a literární vědy.

Filolog, který se v rámci svého profesního uplatnění jak v akademické sféře, tak mimo ni ocitne v roli překladatele, kritika nebo tutora překladu, nevyhnutelně řeší otázky translatologické povahy, třebaže často v intuitivní rovině: například zdánlivě mechanické nahrazování sémů výchozího jazyka adekvátními sémami jazyka cílového je operací, kterou lze z translatologického hlediska podrobně definovat jako hledání *ekvivalence*, překladatelský *posun*, překladatelskou *strategii* apod. (viz např. Baker 1992; Gambier a van Doorslaer 2010; Chesterman 1997; Knittlová et al. 2010; Marco 2009). Zatímco výkon filologa-překladatele, vybaveného patřičnými jazykovými kompetencemi a zběhlého v překladatelských principech a „zásadách“, nebude záviset na detailní znalosti teorií překladu a jejich terminologie, filolog-kritik překladu se neobjede bez popisného aparátu, jímž by své hodnocení a kritické závěry podepřel. A právě terminologie se může snadno stát metodologickým kamenem úrazu, jelikož ačkoli translatologie, literární věda i lingvistika pracují se zdánlivě totožnými koncepty jako *text*, *příjemce textu* nebo *textová analýza*, pro každou z disciplín je obsah i rozsah těchto pojmů odlišný.

Text příspěvku se zabývá vztahem kontrastivní lingvistiky a překladu, konkrétně situací, kdy je pro potřeby překladatelské analýzy nebo kritiky překladu využívána kontrastivní analýza jazykového materiálu z výchozího a cílového textu (zjednodušeně řečeno „originálu“ a „překladu“).⁽¹⁾ Příspěvek představuje základní principy kontrastivního přístupu jako analytické metody, navrhuje jeden z možných modelů pro komplexní analýzu textu a na ukázce konkrétního žánru, kterým jsou úřední dokumenty Evropské unie v různých jazykových verzích, stručně ilustruje možnosti a limity kontrastivní analýzy při hodnocení kvality překladu. Zároveň se zamýšlí nad riziky určitých terminologických nedorozumění, která mohou vyvstat při nahlížení na poměr mezi výchozím a cílovým textem z perspektivy lingvistiky na jedné a translatologie na druhé straně.

1 Pojmům originál a překlad se translatologie většinou vyhýbá, a to z důvodu, že výchozí text není nutně „originálem“, ale může se jednat o již přeložený, editovaný nebo jinak adaptovaný text. Stejně tak „překlad“ nemusí vycházet jen z výchozího textu, ale obsahovat informace z jiných, tzv. paralelních textů, které překladatel využívá.

1 LINGVISTICKÉ STOPY V TEORIÍCH PŘEKladu

Jak jsme předestřeli v úvodu, moderní teorie překladu v období svého zrodu na přelomu 50. a 60. let 20. století sahají ke konceptům, které už fungují v příbuzné disciplíně, jazykovědě. S dalším rozvojem translatologie je zajímavé sledovat, jak postupuje od holistického a strukturálního vidění jazyka k „nižším“ jazykovým plánům (např. rovině morfosyntaktické nebo sémiotické) a poté pomyslně šplhá k vyšším celkům, tedy k textu, kontextu a pragmatice obecně (detailní přehled vývoje teorií překladu podává např. Munday 2008). Například Jakobsonovo (1959) pojetí tzv. interlingválního překladu v sobě odráží lingvistické povědomí o jazycích jako strukturovaných systémech, které pro kódování téže informace používají různé cesty; zároveň se Jakobson ptá, jaký může mít systém coby celek dopad na chápání menších jazykových jednotek, konkrétně sémů (viz kap. 2). Roli systémových rozdílů mezi jazyky zachycuje také tradiční kánon překladatelských změn od Vinaye a Darbelneta (1958; viz též Knittlová et al. 2010), jenž se detailně soustředí na lexikum (bude jako ekvivalent výrazu z výchozího jazyka fungovat v jazyce cílovém kalk, výpůjčka, hyponymum, synonymum atd.?) a zároveň na struktury morfologické a syntaktické (při překladu dochází ke změně slovních druhů, gramatických kategorií, pořádku slov...). V polovině 60. let zavádí Catford (1965) pro tyto typy překladatelských řešení termín *posun*, jehož rozpracování nalezneme i v pracích slovenského translatologa Antona Popoviče (Popovič 1970).

Výčet výše uvedených jmen zdaleka není kompletní a stejně tak by bylo mylné se domnívat, že se raná moderní translatologie soustředí na systémové posuny jako jednotliviny, aniž by ji zajímal celek. Právě naopak – translatologové jsou si od počátku velmi dobře vědomi toho, že mezijazykové změny se neodbývají ve vakuu, ale jsou motivovány nejrůznějšími okolnostmi, které lze nejstručněji nazvat *kontextem*. Dějiny překladu v evropském prostoru, počínaje latinskými básníky Ciceronem, Horaciem nebo „otcem zakladatelem“ překladu svatým Jeronýmem,⁽²⁾ řešily po staletí di-

2 Autor prvního překladu Bible do lidové latiny (4. stol. n. l.).

lema mezi „doslovným“ a „volným“ překladem, tj. zda je lépe překládat originál „slovo od slova“, nebo „od myšlenky k myšlence“ (viz např. Levý 1996; Munday 2008). Z pozice moderní jazykovědy je jasné, že „slovo“ – přesněji řečeno pojmenovací strukturu různé velikosti, souhrnně *formu* – není možné oddělit od „myšlenky“ – tedy *funkce*, kterou v daném jazykovém systému zastává. A právě funkce a její vztah k formě se stává alfou a omegou pro translatologické přístupy reagující na rozmach hallidayovské funkční lingvistiky.

Jestliže translatologie ví, že adekvátnost překladu – laicky řečeno „správnost“ překladu, který bude čtenář v cílovém jazyce číst tak, aniž by si uvědomoval, že nejde o originál, a který vzbuzuje stejné estetické odezvy jako originál, aniž by rezignoval na korespondenci obsažených informací – je podmíněna optimálním výběrem formy vzhledem k funkci, obrací svoji pozornost nutně k otázce, jak a proč výběr konkrétních vyjadřovacích prostředků probíhá. Právě proto se translatologickými debatami táhne jako červená nit téma *ekvivalence* a pátrání po odpovědi, co vlastně činí výchozí a cílový text ekvivalentními, případně zda je vůbec ekvivalence dosažitelným cílem (Baker 1992; House 2001; Nida 1964).

Coby možná strategie se nabízí chápat originál a překlad jako *text*: text ve smyslu textury (Tárnyiková 2002), organické struktury, která je víc než jen souhrnem jednotlivých slov a vět a vzniká na základě komunikačních intencí jednotlivých participantů, přičemž může být ovlivněna jak stylovými konvencemi (žánrem), tak škálou mimojazykových skutečností (např. překlad komiksové bubliny se musí vejít do omezeného prostoru daného zbytkem kresby, překlad dabované repliky musí odpovídat času, po kterou postava na plátně otevírá ústa apod.). Výchozí a cílové texty jako projevy textových typů zkoumá Katharina Reissová (Reiss 1977) a Mary Snell-Hornbyová (Snell-Hornby 1995), textovou analýzu jako překladatelský nástroj nabízí Christiane Nordová (Nord 1988), podrobnou studii textových typů, žánru a registru najdeme u Juliane Houseové (House 2001); Hatim a Mason (1990, 1997) se orientují na další oblasti pragmatiky včetně vnějazykových faktorů, tedy na překlad jako komunikaci realizovanou v rámci sociokulturního kontextu. Své zastoupení má v rámci lingvistic-

kých přístupů také československá funkční stylistika, pro niž styl znamená činitele propojujícího různé roviny textu (Miko 1970; Popovič 1975; viz též Baker a Saldanha 2009).

Snahy zapojit do úvah o překladu nebo do jeho hodnocení co nejkomplexnější škálu jazykových plánů jsou jedním z principů funkční kontrastivní analýzy (contrastive functional analysis, CFA; Chesterman 1998). Podstatu kontrastivního přístupu k výchozímu a cílovému textu a jejich spojitost s textovostí a stylem definuje následující kapitola.

2 KONTRASTIVNÍ ANALÝZA

O *kontrastivní* lingvistice se někdy hovoří ve spojitosti s lingvistikou komparativní jako o disciplíně popisující shody a rozdíly mezi různými jazyky (Gast 2012; Poldauf 1977). Mezi pojmy *komparace* a *kontrast* (případně ve starším pojetí „konfrontace“) ovšem nelze klást rovnítko, protože metodologicky slouží k odlišným účelům. Zatímco komparovat můžeme v podstatě jakékoli jazyky bez vzájemné souvislosti (např. starořečtinu a lakotštinu při jejich genetické či typologické klasifikaci), pro *kontrastování* dvou jazyků je nezbytné, aby mezi těmito systémy panovalo reálné sociokulturní propojení, tzn. aby existovali mluvčí, kteří oba jazyky užívají, a aby se mezi oběma jazyky překládalo (Gast 2012). Základní metodou kontrastivní jazykovědy je potom kontrastivní analýza, která srovnává textový materiál v různých jazykových verzích, například tedy výchozí a cílový text, a umožňuje stanovit, jaké podobnosti a rozdíly oba texty vykazují. Z hlediska výuky cizích jazyků nebo překladu pak zajímavější aspekt představují právě odlišnosti (Gast 2012; Chesterman 1998): jsou to odlišnosti, co si při osvojování cizího jazyka většinou žádá vysvětlení (pro rodilého mluvčího češtiny např. gramatické kategorie anglického průběhového a perfektivního aspektu, pro nerodilé mluvčí češtiny naopak český vid), při překladu zase využití některého z překladatelských posunů. To nicméně neznamená, že by podobnosti mezi dvěma systémy byly zcela irelevantní – tzv. zrádná slova nebo mechanické kopírování slovosledu z výchozího textu bez uvažování o komunikativním dynamismu se mohou snadno stát překladatelským lapsem.

Zdánlivě snadným vytvořením seznamu podobností a odlišností ovšem kontrastivní analýza nekončí. Na řadu totiž přichází krok, který analýzu obohacuje o *funkční* rozměr, totiž nalezení důvodů, proč je v obou jazycích pro dosažení stejné komunikační funkce použito různých forem, a stanovení parametrů, které svědčí ve prospěch či neprospěch výběru konkrétního ekvivalentu (Chesterman 1998, 52–61). V překladu tyto úvahy rozhodují nejen o formování textu jako celku, ale například také o volbě překladatelských řešení v lexikálním plánu. Vezměme si za příklad kontrastování českého lexému *sýr* a anglického *cheese*, inspirované již výše citovaným Jakobsonem (který se zamýšlí nad ekvivalencí právě zmiňovaného výrazu v angličtině a ruštině [1959]). Z hesla v překladovém slovníku (Lingea.cz) lze vyvodit rychlý závěr, že *cheese* představuje přímý ekvivalent českého substantiva *sýr*; také podrobíme-li oba výrazy sémantické analýze, zjistíme, že denotáty v obou jazycích obsahují komponenty [+mléčný výrobek], [+tvrký] nebo [+měkký] a [+vzniklý syřením]. Nicméně podle Jakobsona angličtí mluvčí spontánně ztotožňují *cheese* navíc ještě s vlastnostmi [+tvarohový] a [+hrudkovitý], takže je pro ně prototypickou představou „sýra“ také tzv. *cottage cheese*, který by český mluvčí pravděpodobně zařadil spolu s tvarohem spíše na periferii „sýrovitosti“.⁽³⁾

Právě sémantická prototypičnost (srov. teorii prototypů E. Roschové u Crusea [2011]) je jednou z oblastí, kdy funkční kontrastivní analýza opouští prostor pouhého porovnávání jazykových systémů a do vyhodnocování ekvivalence mezi dvěma jazyky zapojuje širší kontext, v našem příkladu interkulturní pragmatiku. Při překladu jídelního lístku do angličtiny může překladatel snadno podlehnout tendenci nahradit *smaženou nivu* a *smažený hermelín* ekvivalenty „fried roquefort/camembert“, aniž by si uvědomil, že mimo českou gastronomii jsou pojmy *roquefort* a *camembert* ztotožňovány s výrobky francouzskými, takže cizího spotře-

3 O oprávněnosti tvrzení svědčí i výskyty z Českého národního korpusu v rozhraní InterCorp. V překladu Páralových *Milenců a vrahů* je „cottage cheese“ systematicky ekvivalentem *tvarohu* (např. „Cottage cheese disgusted him, but he ate it regularly and in abundance.“ = *Tvaroh se mu hnusil, ale jídal jej pravidelně a hojně.*), stejný ekvivalent se objevuje i v českém překladu *Mlčení jehňátek* (*The refrigerator was devoted to cottage and deli fruit salad.* = „V ledniče měla tvaroh a ovocný salát.“) nebo *Snídaně u Tiffanyho*. V dalších výskytech je pak substantivum *sýr* často rozvíjeno přívlastkem „tvarohový“.

bitele může zklamat, že ve skutečnosti nekonzumuje originální produkty kryté ochrannou známkou. Další rozměr dostává koncept *sýra* např. v indické kuchyni, kde se jím většinou rozumí tzv. *paneer*, středně tvrdý, jemně slaný sýr podobný českým sýrům farmářským (a aby se kruh uzavřel, na anglické Wikipedii je možné se dočíst, že Indové často překládají *paneer* jako *cottage cheese*...).

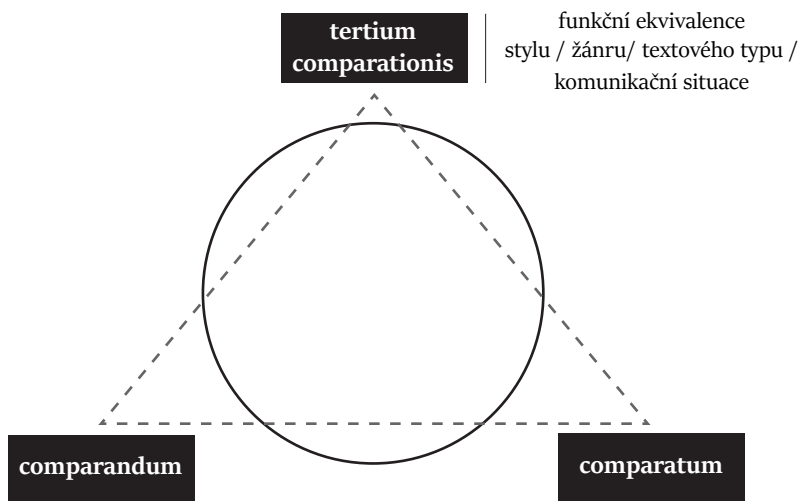
2.1 TERTIUM COMPARATIONIS

Jazykový materiál výchozího a cílového textu poskytuje v kontrastivní analýze porovnávací základ, kde mezi tzv. *comparandem* a *comparatem* stanovujeme podobnosti a rozdíly (obrázek 1). Třetí nezbytnou složku představuje tzv. *tertium comparationis* – proměnná, k níž podobnosti a rozdíly vztahujeme. U CFA aplikované na překlad je *tertium comparationis* *ekvivalence*, tedy předpoklad, že myšlenka sdělovaná cílovým textem odpovídá co nejbližše myšlence z textu výchozího, jinými slovy že je pořízený překlad obsahově i funkčně adekvátní.

Právě *tertium comparationis* je pro překladovou kontrastivní analýzu citlivým místem: pokud je dosažení ekvivalence mezi dvěma jazyky cílem překladu, jak může být ekvivalence zároveň použita jako *měřítka*, že bylo tohoto cíle úspěšně dosaženo? Překladatel nebo kritik překladu by se pak snadno mohl hájit definicí kruhem, že „výchozí a cílový text jsou ekvivalentní, poněvadž jsou ekvivalentní“. A. Chesterman se nicméně domnívá, že z *tertium comparationis*, potažmo ekvivalence, lze učinit objektivní parametr, jakmile začneme o překladu přemýšlet jako o souhře formy a významu/funkce (1998: 52–53). Můžeme tedy (a) předpokládat, že výchozí i cílový jazyk použijí ekvivalentní formu (např. *pasivum*), a poté zkoumat, zda daná forma v obou textech splnila tutéž funkci (odosobněnost a objektivita sdělení); (b) nebo s vědomím, že je potřeba ve výchozím i cílovém jazyce zachovat ekvivalentní funkci (např. asymetrický vztah zdvořilosti mezi dvěma komunikanty), analyzovat formu jazykových prostředků, jež kýženou funkci dokážou realizovat (vykání v češtině vs. oslovení *Sir*, *Madam* nebo rozkazy realizované formou otázky *could you...*, *would you...* v angličtině).

Podobná myšlenka zaznívá také v Poldaufově článku zamýšlejícím se nad „Srovnáním s mateřštinou při vědeckém zkoumání jazyků“. Přestože se Poldauf nevyjadřuje explicitně k překladu, velmi jasně formuluje nutnost „poznávání jazyka přístupem od obsahu k formě, od jazykově sdělovacích potřeb k jazykovým jevům“ (1954: 51). A jestliže výchozí a cílový text poskytnou jazykové jevy, tertium comparationis umožní stanovit *podmínky*, za kterých k určitému jevu dochází – podmínky dané „jazykovou typologií, sémanticky, stylisticky nebo pragmatickým kontextem“ (Chesterman 1998: 60).

Coby jedno z možných tertium comparationis se tedy nabízí hledisko funkčněstylistické – tj. stanovení stylu, žánru a textového „typu“, které poskytují poměrně spolehlivé vodítko k představě, podle jakých kritérií je text utvářen, jaké výrazové prostředky obsahuje a jaké komunikační funkce naplňuje. Stylistické a textové faktory tak pomohou vytvořit určitou oporu pro křehce vágní požadavek funkční ekvivalence a posoudit, zda cílový text vyhověl očekáváním, která jeho příslušnost k určitému stylu vzbudila (viz kap. 4).

OBR. 1

Schéma funkční kontrastivní analýzy

3 CO DOKÁŽE ODHALIT KONTRASTIVNÍ ANALÝZA?

Jak vyplývá z kapitoly 2, pomocí kontrastivní analýzy lze definovat, jakými formami mohou mluvčí v různých jazycích vyjadřovat tutéž funkci, nebo vyhodnocovat, do jaké míry používání stejných či odlišných forem naopak vyhovuje funkci dané stylovými konvencemi a komunikačními potřebami uživatelů. Oba typy informací jsou cenné jak pro aplikovanou kontrastivní lingvistiku, tak pro teoretické i praktické uvažování nad překladem. Následující ilustrativní příklady mají za své *tertium comparationis* kritérium konkrétního stylu, tj. úředních dokumentů Evropské unie.

Úřední dokumenty EU (tj. směrnice, nařízení, doporučení a stanoviska orgánů, pracovní dokumenty nebo přípravné akty publikované v Úředním věstníku a zařazené do databáze EUR-Lex [EUR-Lex 2019]) jsou z hlediska stylistiky i translatologie poněkud obtížně uchopitelné. Stylisticky se jedná o rozmanité textové typy se správní, zpravovací a regulativní funkcí (srov. Čechová et al. 2008, 232), které v různých poměrech kombinují prvky administrativního, právního a odborného stylu (Čechová 2008; Knittlová et al. 2010). Přestože primárně cílí tyto dokumenty na evropské činitele, tedy profesionály v oblasti evropské legislativy a administrativy, nelze z okruhu potenciálních příjemců vyloučit ani širokou laickou veřejnost, jejíž běžný život administrativní rozhodnutí EU ovlivňují. Právě dualita adresátů představuje problematický faktor, máme-li hodnotit, zda text vyhovuje stanoveným stylovým činitelům: na jedné straně je u dokumentů EU vyžadována přesnost a jednoznačnost vyjadřování, důsledné používání termínů, případně dokonce doslovné přejímání textového materiálu z jiných právně závazných textů, na straně druhé se očekává, že jejich vyjadřování zůstane srozumitelné i pro širší veřejnost (Evropská komise 2011b). Pojetí „srozumitelnosti“ je samozřejmě velmi subjektivní, a proto se jej evropské instituce snaží alespoň v základech normalizovat: autorům a překladatelům poskytují stylistické manuály, jak se vypořádat s nástrahami spleteného a nepřehledného eurožargonu⁽⁴⁾ a zároveň vyhovět pevně daným pravidlům.

4 Pojem „eurožargon“ (také *Eurospeak*, *Eurojargon*, *evropština*, *euročeština*, *officialese*) označuje

dlům pro tvorbu úředních dokumentů (Evropská unie 2011; Evropská komise 2011a, b; Svoboda 2017).

24 jazykových verzí, v nichž se zveřejňuje většina úředních dokumentu EU, se zdá být takřka nevyčerpatelným zdrojem pro translatologický výzkum. Translatologie tu ovšem naráží na metodologické limity, totiž na fakt, že mezi dvěma texty v různých jazycích (např. angličtině a češtině) nemusí panovat vztah výchozího a cílového textu. Děje se tak proto, že česká verze, byť verzi anglické obsahově plně odpovídá, může být teoreticky přeložena z kteréhokoli z dalších úředních jazyků EU. Ačkoli obecně platí, že angličtina je nejčastějším zdrojovým jazykem (údaje z Evropské komise udává např. Pacholík 2015), překladatelům nic nebrání využívat kromě výchozího textu také již existující paralelní texty buď v jazyce cílovém, nebo jiných jazycích, které ovládají, a výsledný text proto může být vlastně jazykovým kompilátem. Metoda kontrastivní analýzy nicméně nabízí pro tento problém legitimní řešení: všechny jazykové verze úředního dokumentu EU mají rovnoprávný statut a usilují o maximální obsahovou ekvivalenci, a tudíž je lze poměřovat vůči jednomu *tertiu comparationis* (tj. stylu, funkci, registru) bez ohledu na to, zda se reálně jedná o výchozí a cílový text (Gast and Levshina 2014).

Pro následující vzorkovou analýzu je jako *comparandum* stanovena nominálnost v angličtině. Nominálnost znamená užívání určitých formálních struktur, konkrétně: (1) komplexní nominální skupiny (*noun phrase*, „jmenné fráze“), která v angličtině umožňuje rozvíjet podstatné jméno v antepozici i postpozici pomocí dalších jmenných řetězců, (2) neurčitých slovesných tvarů (infinitivu, gerundií a participií) v syntaktických funkcích, kde se jinak typicky uplatňují jména. Jako *comparatum* jsou proti anglické nominálnosti postaveny autentické české protějšky. Porovnáním obou slo-

politicko-administrativní registr, který charakterizují zejm. přebujelá terminologie, multiverbizace a přetížené větné nebo textové struktury. Přestože tento sociolekt není v žádných zdrojích přehledně a jednoznačně vymezen, jeho negativní percepce ze strany lingvistů, translatologů a běžné veřejnosti (srov. Evropská komise 2010), jakožto i reakce samotných institucí EU, která pomocí programů srozumitelného psaní, tzv. *Clear Writing Campaign*, hledá cesty, jak „evropštinu“ zpřístupnit evropským občanům, vypovídají o tom, že eurožargon staví mezi EU a evropskou veřejností určitou komunikační bariéru.

žek v kontextu dokumentů EU pořídíme mezi dvěma jazykovými systémy přehled podobností a odlišností, který můžeme následně použít k testování různých hypotéz – v rovině čistě lingvistické např. pro hypotézu, že čeština vykazuje menší sklony k nominálním tendencím než typicky nominální angličtina (Vachek 1976; Tárníková 2007; Nováková 2012), v rovině překladatelské pak např. k ověření předpokladu, že čeština (ve snaze vyhovět stylistickým požadavkům na přesnost a srozumitelnost) bude explicitovat sémantické vztahy, které jsou mezi nominálními konstituenty v angličtině naznačeny jen implicitně.

3.1 OD VÝZNAMU K FORMĚ: CFA JAKO POMŮCKA LINGVISTY

(1a) high-quality <u>online content</u> for children and young people	(1b) kvalitní <u>on-line obsah</u> pro děti a mládež
(2a) Promoting positive <u>online experiences</u> for young children	(2b) Podpora pozitivních <u>zkušeností on-line</u> pro malé děti
(3a) interactive creative and educational <u>online content</u> for both young children and teenagers	(3b) interaktivní tvůrčí a vzdělávací <u>internetový obsah</u> pro děti a mládež
(4a) the Safer Internet Centres, which provide <u>online safety</u> information and public awareness tools	(4b) centra pro bezpečnější internet, jež budou poskytovat informační a osvětové nástroje pro <u>bezpečnost na internetu</u>

Příklady (1)–(4) ilustrují aplikaci CFA, jejíž výstup má uplatnění zejm. v kontrastivní lingvistice. Všechny anglické nominální skupiny (1a)–(4a) obsahují ve funkci anteponovaného přívlastku (v anglické terminologii tzv. „premodifikátoru“) lexém *online*. Ten může být v angličtině použit ve funkci syntaktického adverbia nebo jako zde adjektiva. Do stejných slovnědruhových kategorií je řazeno také české *online/on-line* (Internetová jazyková příručka), která má navíc ještě deklinačně přizpůsobenou adjektivní formu *on-linový*.

Z českých protějšků je nicméně patrné, že forma *online/on-line/on-linový* na pozici před řídícím jménem není jediným potenciálním ekviva-

lentem anglického premodifikátoru. Př. (1b) formálně kopíruje anglickou strukturu, tj. *online* zůstává v pozici před řídicím substantivem, aniž by morfologicky vykazovalo rysy přívlastku shodného, ve (2b) je forma *online* totožná, ale uvnitř nominální skupiny se posouvá na pozici přívlastku neshodného. (3b) a (4b) jsou výsledkem sémantického posunu („online“ – „týkající se internetu“), který se navíc kombinuje se strukturálními změnami uvnitř nominální skupiny – adjektivizací („internetový“) a postpozicí přívlastkového substantiva („na internetu“).

CFA o čtyřech výskytech sice nedává statisticky signifikantní vzorek, ale už na těch lze dobře demonstrovat škálu mezijazykových odlišností. Zbývá vyřešit, o čem tyto odlišnosti vypovídají. Jelikož výraz *online* ve vztahu k „obsahu“, „zkušenostem“ nebo „bezpečnosti“ na internetu není ve stylu dokumentů EU právně závazným termínem ani součástí terminologicky závazných kolokací, není příliš relevantní hodnotit jeho protějšky z hlediska stylové nebo žánrové ekvivalence. Cennými se ovšem odlišnosti stávají v okamžiku, kdy za tertium comparationis stanovíme jazykovou typologii: anglické výskyty zde dokládají analytický charakter angličtiny, která na pozici premodifikátoru řídicího substantiva akceptuje jiné substantivum, zatímco české protějšky svědčí o tom, že současná čeština zůstává ve vztahu k přívlastkům, které morfologicky nezapadají do jejího flektivního charakteru, zatím nevyhraněná. Výsledek CFA tak otevírá prostor pro nové hypotézy ověřující, zda čeština upřednostní zachovávat mezi řídicími jmény a přívlastky vztah kongruence, nebo se systémově otevře nové syntaktické tendenci, analytickému připojování anteponovaných přívlastků typu *wifi připojení*, *Albert hypermarket* a *ČSOB Pojišťovna arena* (srov. Adam 2012).

3.1.1 CFA jako pomůcka překladatele

Bylo by zjednodušující tvrdit, že výstupy CFA v kap. 3.1 jsou relevantní pouze v lingvistice. Přirozenou reakcí na možnost výběru mezi formami je u laika, překladatele i kritika překladu otázka „a která varianta je vhodnější (lépe řečeno ‚adekvátní‘)?“. I tehdy, kdy výběr konkrétního ekvivalentu nelze zdůvodnit argumenty žánrovými (právní závaznost termínu, přesnost, jednoznačnost) nebo konvencemi komunikačního aktu, stále je možné uplatnit

na něj *tertium comparationis textové*, přesněji intertextové kontrastování překládané struktury s podobnými výskyty v souvisejících textech. Kromě korpusových dat (Český národní korpus – InterCorp) nebo netagovaného EUR-Lexu se nabízí využití terminologické databáze EU (IATE), kde lze na základě ratingu ověřit lexikální „spolehlivost“ výrazů a kolokací, jakou jim připisují sami překladatelé nebo terminologové EU,⁽⁵⁾ a vytvořit si představu minimálně o tendencích, jak se v určitých kontextech s výrazem zachází. U lexému *online* je patrná tendence užívat postponovaný přívlastek „online“ nebo „na internetu“, pokud internet představuje *místo*, ve kterém se určitá aktivita odehrává: *online gambling* – „hazardní hry online“; *online crime* – „trestný čin páchaný na internetu“; *online violence* – „násilí na internetu“; *online solicitation of children* – „navazování kontaktu s dětmi [k sexuálnímu účelům] na internetu“. Adjektivizované protějšky se naopak objevují tehdy, když internet slouží jako nástroj pro provedení činnosti: *online identification* – „elektronická identifikace“; *online intermediary* – „internetový zprostředkovatel“; popř. v českém finančnictví již ustálené *online banking* – „internetové bankovníctví“ (viz IATE).

3.2 OD VÝZNAMU K FORMĚ: CFA JAKO POMŮCKA PŘEKLADATELSKÉHO HODNOCENÍ

Pro příklady níže je jako *tertium comparationis* stanoveno kritérium *stylu* a s ním souvisejícího *textového typu*⁽⁶⁾ – úředního dokumentu EU. „Základní pravidla pro překlad dokumentů EU do češtiny“ (Evropská komise 2011b) udávají jako stylové činitele pro úřední dokumenty přesné, jednoznačné a srozumitelné vyjadřování, důsledné používání zavedených termínů a neutrální rovinu jazyka. U textů právně závazného charakteru se přidává povin-

5 Databáze IATE je veřejně dostupná a její tvůrci upozorňují na to, že obsažené termíny jsou různě spolehlivé – některé jsou neaktuální, jiné postrádají oporu v autentických textech. Překladatelé v EU proto mají k dispozici detailnější interní databáze, přístup k většímu počtu paralelních textů a také možnost konzultovat nejjasnosti s terminology nebo právníky-lingvisty. I tak je IATE cenným zdrojem informací nejen pro ty, kdo zkoumají překlady EU zvenjšku, ale také například překladatele-freelancery. (Pacholík 2015)

6 Pojem *styl* je používán v souladu s tradiční funkční stylistikou (srov. Čechová et al. 2003; Havránek 1963) jako termín označující výběr a organizaci jazykových prostředků, záměr autora, formu a účel sdělení, které prostřednictvím *textu* směřují k naplnění určité komunikační funkce.

nost dodržovat nejen rozdělení do kapitol, článků a odstavců, ale respektovat také pořadí a hranice vět, aby bylo při následném odkazování na dokument možné jednoznačně určit dotčenou pasáž. Mezi charakteristické rysy tohoto stylu patří nominálnost: popis a pojmenování mimojazykových skutečností za pomoci jmenného vyjadřování, které u adresáta směřuje k vyvolávání konkrétních představ a zároveň se uplatňuje coby prostředek kondenzace, tj. umožňuje vyjádřit maximum obsahově-logických vztahů mezi konstituenty promluvy na minimálním prostoru (srov. Nováková 2019).

Nominálnost je zde předmětem kontrastování mezi angličtinou a češtinou. Jelikož angličtina díky svému systémovému charakteru vykazuje k nominálnosti větší sklony než čeština (Nováková [v tisku]; Poláčková 1988; Tárníková 2007; Vachek 1976) a morfo-syntakticky je vybavena velmi komplexní strukturou nominální skupiny (viz kap. 3), dá se předpokládat, že české comparatum bude muset pro vyjádření myšlenky, která je v angličtině kódovaná nominálně, využít překladatelských posunů.

Užití jednotlivých ekvivalentů v češtině je možné hodnotit ve vztahu k *tertium comparationis*, tedy konkrétními textovému typu. U textového typu (vlastně „slohového útvaru“) přepokládáme, že bude cíleně obsahovat takové jazykové prostředky, které maximálně vyhoví kritériím definovaným pro daný styl – tedy věcně zůstanou maximálně přesné, ale zároveň nezabřednou do přetížených a nepřehledných nominálních struktur, na něž upozorňují manuály EU pro „srozumitelné psaní“ (Evropská komise 2011a).

(5a) The Commission has the option of bringing *infringement proceedings* against Member States.

(6a) The Commission does not believe that the number of treaty *infringement proceedings* is a measure of the seriousness and determination

(7a) *Infringement proceedings* are underway against a number of Member States who have failed to transpose the new measures.

(5b) Komise má možnost zahájit řízení o porušení práva proti členskému státu.

(6b) Komise si nemyslí, že by počet řízení pro porušení smlouvy byl měřítkem vážnosti a rozhodnosti

(7b) V současné době probíhají řízení pro neplnění povinností proti řadě členských států, které neprovedly nová opatření.

(8a) The Commission should adopt a more open and proactive attitude towards information relating to *infringement proceedings*.

(9a) That is why the European Commission has initiated *infringement proceedings* against 14 Member States.

(10a) It also launches *infringement proceedings* against member states that have not implemented valid directives on time.

(11a) The Commission will consider intensifying *infringement proceedings* against Member States where, after that six month period, enforcement regimes do not appear to be effective and dissuasive as required by Regulation (EC) No 261/2004.

(8b) Komise by měla zaujmout otevřenější a aktivnější přístup k informacím o řízení o nesplnění povinnosti.

(9b) To je také důvod, proč Evropská komise zahájila řízení o porušení právních předpisů ve vztahu ke 14 státům

(10b) Kromě toho zahajuje *přestupkové řízení* s členskými státy, které nezavedly platné směrnice včas.

(11b) Komise zváží vyšší využívání řízení o porušení nařízení proti těm členským státům, kde se po lhůtě šesti měsíců, se systémy prosazování nezdají účinné a dostatečně odrazující v souladu s požadavky nařízení (ES) č. 261/2004.

Syntagma *infringement proceedings* je podobně jako struktury *online content/experience/safety* nominální skupinou, kde je řídící člen *proceedings* modifikován jiným substantivem ve funkci přívlastku (*infringement*). Na rozdíl od výrazu *online* ale lexém *infringement* ve stylu úředních dokumentů EU funguje jako termín, tedy má právní a administrativní funkci vymezenou definicí „kroky přijaté Evropskou komisí vůči členskému státu Evropské unie, o němž se Komise domnívá, že nesplnil povinnost vyplývající z jedné ze zakládajících Smluv nebo ze sekundárního práva EU“ (IATE). Zatímco substantivum *proceedings* má podle databáze IATE ve většině kontextů daný ekvivalent „řízení“, výrazu *infringement* protějšek, který bychom mohli označit za „přímý“ nebo „jednoslovný“, chybí. Z příkladů (5b)–(11b) je zřejmé, že různé cílové texty aplikují na *infringement* různé překladatelské strategie.

Z hlediska morfosyntaktického jsou přípustná všechna řešení: reagují na skutečnost, že pro českou nominální skupinu není prototypický

přívlastek ve formě anteponovaného substantiva [N [N_{head}]], a transformují jej tedy do podoby shodného adjektivního (10b) nebo postponovaného přívlastku připojeného pomocí předložek *o*, *s*, *pro*. Už v této rovině je poněkud diskutabilní ekvivalent (11b), který v sobě kumuluje několik deverbálních neuter s identickými sufixy *-í* – homonymie sufixů zastírá významové i syntaktické vztahy mezi jednotlivými členy a v kombinaci s dalším řídicím neutrem *využívání* znesnadňuje interpretaci sdělení. Právě na komplexní jmenné řetězce tohoto typu často cílí kritika zaměřená na projevy eurožargonu.

Také sémanticky se zdá být většina ekvivalentů adekvátní: denotáty „porušení práva/povinnosti/smlouvy“, „nesplnění povinnosti/předpisů“ jsou obsaženy v definici termínu *infringement*. S ohledem na právní terminologii se zde vymyká jen (10b), jelikož z definice termínu nijak nevyplývá, že by nesplnění povinnosti členským státem bylo v právu EU klasifikováno přímo jako „přestupek“.⁽⁷⁾

Pokud jako *tertium comparationis* aplikujeme jazykovou typologii a sémantiku, téměř všechny ekvivalenty mohou být hodnoceny jako adekvátní (se zmíněnými výhradami pro [10b] a [11b]). Jakmile si ovšem za porovnávací kritérium stanovíme úřední dokument jako textový typ administrativního stylu EU, situace se zásadně změní. Mají-li české protějšky vyhovět parametrům administrativního textu s požadavky na obsahovou přesnost a „důsledné používání termínů“, je adekvátní pouze řešení (8b), které spolu s variantou „řízení o porušení Smlouvy“ figuruje v terminologické databázi (IATE). Hypoteticky přichází v úvahu ještě (6b), „řízení pro porušení smlouvy“, které se liší pouze výběrem předložky, ovšem i tento jemný sémantický posun by si za optimálních okolností žádal vyjádření terminologa EU.

7 Vzhledem ke specifičnosti práva EU by právě v tomto bodě byla nezbytná konzultace s právníkem-lingvistou nebo terminologem EU.

(12a) The application shall contain the following information: a *reasoned analysis of the link between the planned redundancies and major structural changes in world trade patterns* and a *demonstration of the number of redundancies* and an *explanation of the unforeseen nature of those redundancies*.

(12b) Žádost obsahuje tyto informace: *odůvodněnou analýzu vztahu mezi plánovanými propouštěními a velkými změnami ve struktuře světového obchodu a doložené uvedení počtu propouštění, jakož i vysvětlení nepředvídané povahy těchto propouštění.*

Příklad (12) se soustředí na komplexní řetězec tvořený třemi souřadně spojenými nominálními skupinami; do každého ze syntagmat jsou přitom začleněny další závislé skupiny ve funkci modifikátorů (přívlastků). V první části udává výchozí text velmi explicitní informaci o „hlavních strukturálních změnách v systému světového obchodu“; pro českou verzi je syntagma zjednodušeno tím, že se namísto „strukturálních změn v systému“ mluví přímo o „změnách ve struktuře“. Český text tak elegantně řeší multiverbizaci textu výchozího, která je další typickou ukázkou eurožargonu. „Ušetřený“ výraz se ale okamžitě kompenzuje v druhé frázi, kde se namísto substantiva *demonstration* („uvedení“, „doložení“) objevuje „doložené uvedení“. Snahu větu opět zpřehlednit ukazuje použití spojky „jakož i“, která nahrazuje v angličtině monotónně uváděnou souřadnou spojku *and*.

Otázka nominalizací je ve vztahu ke stylové charakteristice úředních dokumentů sporná. Na jedné straně se s nominálností v administrativním registru počítá – konečně primární funkcí těchto textů je definovat, *pojmenovávat* skutečnosti –, takže bychom přejímání nominálních struktur měli pokládat za adekvátní, na straně druhé je nominálnost stigmatizována, protože *pojmenování* mnohdy zprostředkovává příliš implicitně, a navíc ve strukturách, jejichž složitost může omezovat kýženou interpretaci textu. Kritikovi překladu zatím nezbyvá než upozorňovat na to, že doporučení „Vypusťte přebytečná podstatná jména“, které zaznívá ve všech jazykových verzích stylistických příruček EU (Evropská komise 2011a), neztrácí na aktuálnosti.

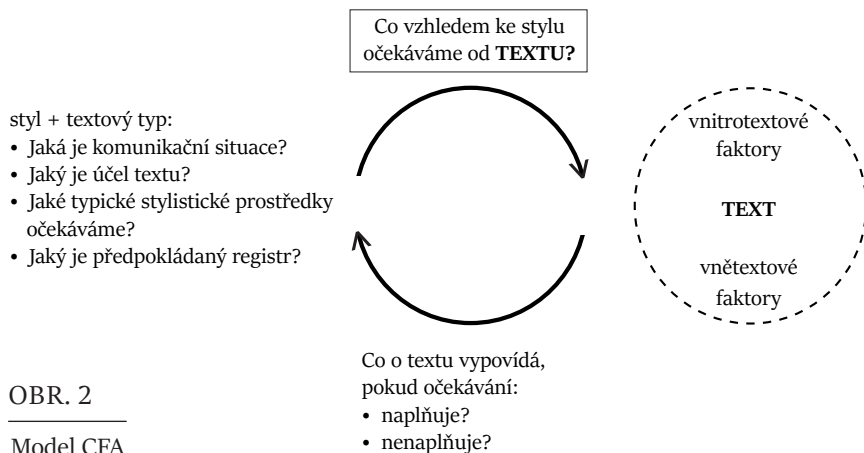
4 MODEL FUNKČNÍ KONTRASTIVNÍ ANALÝZY

Jednotlivé kroky CFA shrnuje schéma na Obrázku 2. Princip analýzy staví na předpokladu, že ačkoli kontrastujeme třeba jen jazykové jednotliviny (např. nominální skupinu), tyto jednotliviny jsou utvářeny větším celkem, který zároveň samy formují – *textem*. Jakmile počítáme s přítomností textu a textovostí, můžeme definovat stylové činitele funkčního stylu (případně žánru), k němuž *text* náleží, a vymezit charakteristické rysy, které budou s vysokou pravděpodobností v *textu* realizovány a přiřčení jej k ně kterému z *textových typů* zkoumaného stylu.

Překladatel nebo kritik překladu v roli příjemce autentického *textu* je v této fázi schopen na základě předchozích zkušeností se stejnými nebo podobnými textovými typy formulovat jednak předpokládané formální náležitosti *textu*, jednak funkce, které má *text* realizovat. V dalším kroku proto podrobí *text* komplexní textové analýze, která se zaměří na všechny relevantní parametry uvnitř i vně *textu*.

Vnětextové faktory úzce souvisejí se samotným textovým typem. Zahrnují funkci a účel *textu* (tentokrát již nikoli obecné, ale zcela konkrétní), jeho téma, vztah autora a adresáta, komunikační médium (mluvené, psané, popř. jejich kombinace) a místo, čas a okolnosti vzniku nebo realizace *textu* – souhrnně se dá hovořit o pragmatice textu. Tyto parametry se týkají také kombinací komunikačních kanálů u multimodálních textů, např. filmu, který plní svoji funkci kompletně jen tehdy, dostáváme-li zároveň informace vizuální, akustické i verbální (srov. Biber a Conrad 2009; Dvorecký 2009; House 2001; Widdowson 2004).

Vnitrotextové faktory lze pak sledovat podle lingvistických plánů, a to včetně fonetiky a fonologie (toto hledisko se přitom netýká nutně jen textů s audio obsahem, ale například poezie nebo eufonických efektů, které může vyvolávat např. sled vysokých předních /i:/ v př. [11b] výše). Stejně tak může být zásadní rovina suprasegmentální, tj. nadvětná – zde zkoumané úřední směrnice a nařízení mají často pevně danou strukturu, která ovlivňuje žádoucí interpretaci jejich částí a ukotvuje dokument v právním základu, např. pomocí tzv. preambulí (Nováková 2012).

OBR. 2

Model CFA

Je důležité zmínit, že pokud aplikujeme tento model kontrastivně – při analýze textu před procesem překládání a během něj nebo při hodnocení překladatelského produktu –, procházíme pomyslným okruhem dvakrát: poprvé pro analýzu výchozího textu, podruhé pro jeho kontrastování s textem cílovým. V praxi to ovšem neznamená, že bychom se všemi textovými faktory zaobírali do detailu; většinou se zaměřujeme na ty, které jsou relevantní v rámci daného textového typu a stylu (tj. terminologie v odborných textech, vzájemný vztah participantů v dialogu u mluvených textů, který se projeví jako tykání/vykání atd.). Zároveň je vhodné mít na paměti, že těžšíštěm kontrastivní analýzy jsou *rozdíly* a že právě odlišnosti mezi výchozím a cílovým textem, případně jejich kulturními kontexty, bývají faktorem, jenž komplikuje hladký průběh interlingvální komunikace. Z toho důvodu se vyplatí pečlivě zvážit, nakolik jsou jazykově univerzální styly a textové typy: stylistika každého jazyka zpravidla pracuje s vlastními stylootvornými činiteli, a nemusí proto platit, že textové parametry odborné studie nebo žurnalistického útvaru v angličtině budou plně korespondovat se stylem odborných a žurnalistických textů v češtině. Stejně tak se může jeden textový typ ve dvou jazycích lišit zastoupením textových faktorů – např. pasivum v angličtině není jen rysem formálního stylu, ale zároveň prostřed-

kem pro modifikaci funkční větné perspektivy, které lze ve flektivní češtině často docílit jen změnou slovosledu.

Důvody, proč některé parametry analyzovaného *textu* nesplňují očekávání, jsou rozmanité. U překladatele, který analyzuje text pro potřeby překladatelského procesu, může být snadno na vině kvalita výchozího textu nebo jednoduše malá obeznámenost s textovým typem a tématem, kterému se text věnuje (zejm. u odborného nebo zde zmiňovaného administrativního stylu). V případě uměleckého stylu může naopak naprostá absence konvenčních textových faktorů ukazovat na autorovu snahu o originalitu mimo zaběhlé škatulky stylů a žánrů – pro tyto potřeby je pak třeba definovat zcela jedinečný textový typ a jeho vlastní textové faktory. A konečně kritikovi překladu mohou nesplněná očekávání signalizovat nízkou kvalitu překladu a neadekvátnost překladatelských řešení, které pak lze kontrastováním s výchozím textem empiricky doložit.

5 KDE KONTRASTIVNÍ ANALÝZA NESTAČÍ

Jak jsme předeštlí v úvodu, kontrastivní lingvistika a translatologie jsou díky svému zájmu o interlingvální problematiku úzce souvisejícími disciplínami, přesto však průnik mezi nimi není absolutní. Kontrastivní analýza se zaměřením na textovost představuje možný, nikoli ale jediný nástroj, jak analyzovat výchozí a cílový text nebo hodnotit překlad a překládání. Je to dáno mj. skutečností, že přibližně od 90. let 20. století si začíná translatologie více všímat aspektů, jež nesouvisejí jen s jazykovým materiálem obsaženým v textu, ale s okolnostmi vzniku překladu, osobami v překladu zainteresovanými (kromě autora a překladatele třeba také zadavatelem překladu, potenciálním čtenářstvem aj.) nebo statutem překladu mezi kulturními artefakty. Translatologie tak například zkoumá překlad jako součást literárního kánonu světových literatur, analyzuje, jak překlad a překládání ovlivňuje politická situace, ideologie, tlak cenzury nebo naopak zájem vydavatelů a čtenářů; kromě „hlasu“ samotného textu nechává zaznívat i hlas překladatele, tj. studuje postup a podmínky jeho práce

a normy ovlivňující překladatelská rozhodnutí (viz např. Baker a Saldanha 2009; Munday 2008; Gambier a Van Doorslaer 2010).

Také v publikacích věnujících se překladu v Evropské Unii nalezneme spíš než analýzu textového materiálu podrobné informace o fungování překladatelských institucí, mechanismech pro zajišťování kvality překladu, jazykové a překladatelské politice nebo cestě, kterou dokument mezi překladateli (a překladovými softwary) urazí, než je zveřejněn ve všech jazykových verzích (srov. Koskinen 2008; Svoboda, Biel a Ľoboda 2017). Opět je zde patrný zájem o překladatele a překladatelský úděl v nejširším slova smyslu – K. Koskinenová například věnuje ve studii o institucionálním překládání v EU celou kapitolu kolegiálním vztahům v překladatelských centrech, metodice spolupráce a na závěr i důležitosti společného smíchu („The Role of Laughter“) (Koskinen 2008: 81–118).

Informace tohoto druhu samozřejmě dalece přesahují možnosti CFA – a nejsou ani jejím účelem. Přesto však mohou na CFA navázat nebo, jsou-li dostupné, ji vhodně doplnit. Právě translatologická analýza by teoreticky mohla objasnit, proč se u překladu *infringement proceedings* (kap. 3.2) objevuje tolik nepřesných ekvivalentů: neměli překladatelé k dispozici terminologický glosář? vycházeli z paralelního textu, který již neadekvátní řešení obsahoval? byli pak nuceni takový termín převzít, aby nenarušili intertextové vztahy mezi oficiálními dokumenty? atd.

Zkoumání role překladatele zůstává tedy v rukou translatologů, jelikož jeho osobnost a počínání se většinou hmatatelně neprojektují do textového materiálu cílového textu – mezi obecnými překladatelskými „zásadami“ figuruje mj. teze, že překladatel je pouze šedou eminencí, která nemá být ve výsledném produktu nijak patrná, a to zvláště u uměleckých textů. Proto následující ukázka (13) vzbuzuje prvotní dojem neadekvátní strategie, hrubě porušující pravidlo nepřidávat do beletrie vysvětlující poznámky pod čarou:

(13) Ruce lorda Honga pokračovaly v dokončování dokonalého origami*, zatímco očima ulpěl na druhém muži přítomném v místnosti.

„Máš k tomu co říci, Dvě ohnivé byliny?“

Vůdce revolucionářů se zatvářil poněkud přihloupě.

„Rudá armáda nebyla nijak levná záležitost,“ pokračoval lord Hong. [...]

*Pozn. překl.: Dnes už se skoro všeobecně ví, že origami je japonské umění skládat papír do těch nejneuvěřitelnějších podob. Já umím lodičku, parník, čerta a čepici, ale oni všechno možné, od květin přes ryby, ptáky, zvířata až k lidským postavám. A kdybyste viděli takového Aurientálce skládat celou svatou rodinu i s jezulátkem, tak byste, stejně jako já, nevěřili vlastním očím. (Pratchett 1994: 278)

Neadekvátní je nicméně toto řešení jen do té doby, než ukázkou zařadíme do makrostruktury celého textu, tj. románu, a ještě lépe kontextu celé fantasy série o *Úžasně zeměploše* Terryho Pratchetta. Pak je možné kontrastováním s výchozím textem odhalit, že komentáře pod čarou, třebaže zde z pera autora, jsou systematickou a nedílnou součástí estetiky textu. „Poznámka překladatele“ tedy nesvědčí o překladatelské opovázlivosti vyplšovat originál, ale je naprosto legitimní hříčkou se čtenářem, která zcela vyhovuje stylistickým parametrům a komunikačním funkcím (poetické a expresivní) textového typu.

6 ZÁVĚREM: POLEMIKA LINGVISTY S TRANSLATOLOGEM

Ačkoli tedy funkční kontrastivní analýza nedovede vyhovět všem nárokům translatologického výzkumu, skýtá větší potenciál, než jaký výraz „kontrast“ prvoplánově naznačuje. Překlad se neobejde bez své základní matérie, tj. bez jazyka, a jazyková analýza tudíž logicky dokáže odhalit podstatné (byť dílčí) vlastnosti výchozího a cílového textu, stejně jako vztah mezi nimi.

Autorka tohoto textu před časem obdržela recenzní posudek k článku, který prostřednictvím CFA podrobněji analyzoval projevy nominálnosti v textovém typu dokumentů EU (Nováková 2019). Od recenzentů zazněla výtky, že v názvu studie by mělo být místo „kontrastivní analýzy“ použito výrazu „kontrastivní *jazyková* analýza“, neboť do kontrastivní analýzy „patří i rozsáhlá pragmatika (čas publikování, autorství, medium, recipient, redakční postupy)“, pragmatické kategorie nejsou „zmíněny systémově“ a „[p]ředmětná studie se zaměřuje výrazně na lingvistické aspekty, a to ještě na jejich užší výsek (specif. gramatická kategorie)“ (anonym 2019: 1). Z předsta-

veného modelu CFA nicméně jasně vyplývá, že gramatické kategorie (a tím méně nominálnost, která se kromě morfologie týká i dalších jazykových plánů) nelze jako comparandum a comparatum posuzovat v izolaci bez ohledu na tertium comparationis, jež je z velké části právě pragmatické (např. zmiňovanými specifiky úřednického diskurzu, rovnoprávným statutem jazykových verzí, vzájemnými vztahy mezi institucemi EU a občany jako účastníky komunikačního aktu atd.). Principem kontrastivně *funkční* analýzy je právě skutečnost, že s pragmatikou počítá jako zastřešujícím jazykovým plánem, který kooperuje se všemi rovinami zbývajících a ovlivňuje jejich *funkčnost* (dále viz Chesterman 1998).

Nelze přirozeně polemizovat s faktem, že pro posuzování mnohých aspektů se musí CFA opustit samotný výchozí a zdrojový text, a právě proto jsou mezi textové faktory započítány také parametry vnětextové (kap. 4). Jak ukázaly příklady z kap. 3, pro analýzu úředních dokumentů EU je klíčová intertextovost, tj. konzultování terminologických databází, paralelních textů, stylesheetů, manuálů pro překladatele apod. Z opačného směru pak postupují studie translatologické, zaměřené např. na studie překlada-telských procesů nebo zajišťování kvality překladu. Zájem o průsečík, kde se oba přístupy setkávají, tedy konkrétní *text*, pak může kontrastivně-jazykové i translatologické přístupy nasměrovat ke vzájemné kooperaci a oběma disciplínám otevřít prostor pro revidované hypotézy a nové teorie.

Mgr. Eva Nováková

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Křížkovského 10

771 80 Olomouc

eva.novakova@upol.cz

Studie vznikla jako součást projektu Kritika překladu včera, dnes a zítra realizova-ného na základě účelové podpory na specifický vysokoškolský výzkum MŠMT ČR na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci (IGA_FF_2019_013).

LITERATURA

ADAM, Robert

2012 „Anglicizace češtiny a českého komunikačního prostoru“; in J. Hasil (ed.): *Přednášky z 55. běhu Letní školy slovanských studií* (Praha: Univerzita Karlova v Praze), s. 21–36

ANONYM

2019 „Recenzní posudek studie Využití kontrastivní analýzy v kritice překladu na příkladu textů Evropské unie“ [zveřejněno 31. 1. 2019]

BAKER, Mona

1992 *In Other Words: A Coursebook on Translation* (London/New York: Routledge)

BAKER, Mona – Saldanha Gabriela, eds.

2009 *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, 2. vyd. (London: Routledge)

BIBER, Douglas – CONRAD, Susan

2009 *Register, Genre and Style* (Cambridge: Cambridge University Press)

CATFORD, John C.

1965 *A Linguistic Theory of Translation* (London: Oxford University Press)

CRUSE, Alan

2011 *Meaning in Language. Introduction to Semantics and Pragmatics*, 3. vyd. (Oxford: Oxford University Press)

ČECHOVÁ, Marie et al.

2003 *Stylistika současné češtiny* (Praha: Institut sociálních vztahů)

2008 *Současná stylistika* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

Český národní korpus – InterCorp

Ústav Českého národního korpusu, <http://ucnk.ff.cuni.cz> [přístup 30. 6. 2019]

DVORECKÝ, Martin

2009 „Překladačská analýza alebo Ako sa zoznámiť s východiskovým textom“; in D. Müglóvá (ed.): *Komunikácia, tlmočenie, preklad* (Nitra: Enigma publishing), s. 209–231

EUR-LEX

2019 *EUR-Lex. Přístup k právu Evropské unie*, <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html> [přístup 20. 5. 2018]

EVROPSKÁ KOMISE

2010 „Clear Writing. Languages and Translation 1“ (Lucemburk: Úřad pro publikace EU). <https://ec.europa.eu/info/departments/translation> [přístup 30. 6. 2018]

2011a „Jak psát srozumitelně“ (Lucemburk: Úřad pro publikace EU). <https://publications.europa.eu/cs/publication-detail/-/publication/c2dab20c-0414-408d-87b5-dd3c6e5dd9a5> [přístup 20. 8. 2018]

2011b „Základní pravidla pro překlad dokumentů EU do češtiny“ (Lucemburk: Úřad pro publikace EU). https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/handbook_translation_czech_cs.pdf [přístup 20. 8. 2018]

EVROPSKÁ UNIE

2011 „Pravidla pro jednotnou úpravu dokumentů“ (Lucemburk: Úřad pro publikace EU) <https://publications.europa.eu/cs/publication-detail/-/publication/e774ea2a-ef84-4bf6-be92-c9ebef91c1b> [přístup 20. 8. 2018]

GAMBIER, Yves – Doorslaer, Luc van (eds.)

2010 *Handbook of Translation Studies* (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins)

GAST, Volker

2012 „Contrastive Linguistics: Theories and Methods“, *ResearchGate*, https://www.researchgate.net/publication/265070904_Contrastive_Linguistics_Theories_and_Methods [přístup 20. 8. 2018]

GAST, Volker – LEVSHINA, Natalia

2014 „Motivating W(h)-Clefts in English and German: A Hypothesis-Driven Parallel Corpus Study“, in A. M. Cesare (ed.): *Frequency, Forms and Functions of Cleft Constructions in Romance and Germanic* (Berlin: De Gruyter), s. 377–414

HATIM, Basil – Mason, Ian

1990 *Discourse and the Translator* (London/New York: Longman)

1997 *The Translator as Communicator* (London/New York: Routledge)

Havránek, Bohuslav

1963 *Studie o spisovném jazyce* (Praha: Československá akademie věd)

HOUSE, Juliane

2001 *Translation* (Oxford: Oxford University Press)

JAKOBSON, Roman

1959/2004 „On Linguistic Aspects of Translation“; in L. Venuti (ed.): *The Translation Studies Reader*, 2. vyd., (London/New York: Routledge), s. 138–43

CHESTERMAN, Andrew

1997 *Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory* (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins)

1998 *Contrastive Functional Analysis* (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins)

IATE

IATE European Union Terminology, iate.europa.eu [přístup 13. 6. 2019]

KNITTLOVÁ, Dagmar et al.

2010 *Překlad a překládání* (Olomouc: Univerzita Palackého)

KOSKINEN, Kaisa

2008 *Translating Institutions. An Ethnographic Study of EU Translation* (London/New York: Routledge)

LEVÝ, Jiří

1996 *České teorie překladu*; ed. J. Pechar a J. Honzík (Praha: Ivo Železný)

1998 *Umění překladu*, 3. vyd. (Praha: Ivo Železný)

LINGEA.CZ

Lingea, <https://slovníky.lingea.cz>, [přístup 30. 6. 2019]

MARCO, Joseph

2009 „The Terminology of Translation: Epistemological, Conceptual and Intercultural Problems and Their Social Consequences“; in Y. Gambier – L. van Doorslaer (eds.): *The Metalanguage of Translation* (Amsterdam: John Benjamins), s. 65–79

MIKO, František

1970 „La théorie de l'expression et la traduction“; in J. S. Holmes (ed.): *The Nature of Translation: Essays on the Theory and Practice of Literary Translation* (Haag/Paris: Mouton), s. 61–77

MUNDAY, Jeremy

2008 *Introducing Translation Studies. Theories and applications*, 2. vyd (London/New York: Routledge)

NIDA, Eugene

1964 *Toward a Science of Translating* (Leiden: E. J. Brill)

NORD, Christiane

1988 *Text Analysis in Translation: Theory, Methodology and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis* (Amsterdam: Rodopi)

NOVÁKOVÁ, Eva

2012 „Nominální tendence v angličtině a jejich české ekvivalenty ve vybraných funkčních stylech“ (Olomouc: Univerzita Palackého) [nepublikovaná kvalifikační práce]

2019 „Využití kontrastivní analýzy v kritice překladu na příkladu textů Evropské unie“; *Studie z aplikované lingvistiky* 10, č. 1, s. 26–51

PACHOLÍK, Otto

2015 „Překládání v EU a pro EU“ (Lucemburk: Evropská komise) [přednáška dne 19. 3. 2015]

POLÁČKOVÁ, Milena

1988 „K poměru nominálních a verbálních tendencí mezi češtinou a angličtinou z hlediska překladu“; *Philologica Pragensia* 70, č. 4, s. 21–26

POLDAUF, Ivan

1954 „Srovnávání s mateřštinou při vědeckém zkoumání jazyků“; in *Sborník vysoké školy pedagogické v Olomouci*, s. 45–72

1977 „Konfrontační lingvistika ve vztahu k odbornému překladu“; in *Překlad odborného textu* (Bratislava: SPN), s. 91–98

POPOVIČ, Anton

1970 „The Concept of ‚Shift of Expression‘ in Translation Analysis“; in J. S. Holmes (ed.): *The Nature of Translation: Essays on the Theory and Practice of Literary Translation* (Haag: Mouton de Gruyter), s. 78–87

1975 *Teória umeleckého prekladu: Aspekty textu a literárnej metakomunikácie* (Bratislava: Tatran)

PRATCHETT, Terry

1994 *Zajímavé časy*; přeložil Jiří Kantůrek (Praha: Talpress)

REISS, Katherine

1977/89 „Text Types, Translation Types and Translation Assessment“;
in *Readings in Translation Theory*, přel. a ed. Andrew Chesterman (Helsinki:
Finn Lectura), s. 105–115

SNELL-HORNBY, Mary

1995 *Translation Studies: An Integrated Approach* (Amsterdam/Philadelphia:
John Benjamins)

SVOBODA, Tomáš

2017 „Translation Manuals and Style Guides as Quality Assurance Indicators“;
in T. Svoboda – Ľ. Biel – K. Łoboda (eds.): *Quality Aspects in Institutional
Translation* (Berlin: Language Science Press), s. 75–107

SVOBODA, Tomáš – BIEL, Lucia – ŁOBODA, Krzysztof (eds.)

2017 *Quality Aspects in Institutional Translation* (Berlin: Language Science
Press)

TÁRNYIKOVÁ, Jarmila

2002 *From Text to Texture* (Olomouc: Univerzita Palackého)

2007 *Sentences Complexes in Text. Processing strategies in English and in
Czech* (Olomouc: Univerzita Palackého)

VACHEK, Josef

1976 *Selected Writings in English and General Linguistics* (Praha: Academia)

VINAY, Jean-Paul – DARBELNET, Jean

1958 *Stylistique comparée du français et de l'anglais: méthode de traduction*
(Paris: Didier)

WIDDOWSON, Henry G.

2004 *Text, Context, Pretext. Critical Issues in Discourse Analysis* (Malden/
Oxford: Blackwell Publishing)

VARIA

BOHEMICA
OLOMUCENSIA
2019
LINGUISTICA

ZE SPOLEČNÉ ČESKO-NĚMECKÉ MINULOSTI

SPÁČIL, Vladimír – SPÁČILOVÁ, Libuše. *České překlady Míšeňské právní knihy*. Olomouc: Memoria, 2018.

KAREL KOMÁREK

Po edici německého textu *Míšeňské právní knihy* (2010) připravili Libuše a Vladimír Spáčilovi komentované vydání jejího staročeského překladu. Společná práce germanistky a historika obsahuje podrobný výklad poměrů, ve kterých tato středověká památka vznikla, její geneze v kontextu právních norem českých zemí a Saska, dále analýzu slovní zásoby, která je silně ovlivněna německou předlohou hlavně ve sféře terminologie, a transkripci kompletního českého znění i s variantami z dochovaných rukopisů. Připojen je popis pramenů, rejstříky a glosář termínů i méně známých slov ze staročeského textu. Jde o materiálově bohatý příspěvek k poznání společné česko-německé minulosti v oblasti městského práva a samozřejmě k vývoji češtiny a jejího odborného stylu.

Míšeňská právní kniha je soubor zákonných předpisů a výkladů tzv. magdeburského neboli saského práva, který byl sestaven v 2. polovině 14. století a v souvislosti s německou kolonizací začal platit i v mnoha českých městech. Jeho název zavedli až koncem 19. století němečtí historikové (*Meißeener Rechtsbuch*) s ohledem na skutečnost, že kniha se nejdříve používala na území Míšeňského markrabství. V nadpisech latinských a českých verzí se objevují též výrazy „Knihy distinkcí“ nebo „Knihy vikpildního práva“ (něm. *Weichbild* znamenal právní okrsek města).

Do češtiny byla *Míšeňská právní kniha* přeložena v polovině 15. století: z let 1448–1516 se dochovalo 19 českých rukopisů této památky. Pět z nich se stalo zdrojem lexikálních dokladů pro akademický *Staročeský slovník*, který začal vycházet roku 1968: v soupisu jeho pramenů se *Míšeňská právní kniha* uvádí jako „Knihy distinkční práva saského“ pod zkratkou

PrávSas. Považuji za užitečné doplnit aspoň tady v recenzi zkratky těchto pěti rukopisů k zkratkám užívaným v edici: rukopis, který má ve vydání *Míšeňské právní knihy* zkratku N1, se v *Staročeském slovníku* cituje jako PrávSasA, a podobně dále: M2 = PrávSasB, M1 = PrávSasC, M6 = PrávSasD, M5 = PrávSasE.

Editoři *Míšeňské právní knihy* zvolili za základ vydání rukopis P, datovaný 1470 a uložený v Parlamentní knihovně v Praze. Ten měl zvláštní osud: do roku 1945 se nacházel v městském archivu v Litoměřicích (ty byly ve středověku sídlem tzv. vrchní stolice pro česká města řídící se magdeburským právem), pak byl pravděpodobně ukraden a objevil se „nedávno“ na aukci ve Frankfurtu nad Mohanem, až ho nakonec koupil český stát. Historik Michal Dragoun připravil jeho digitalizovanou podobu pod názvem *Práva saszká* pro web Parlamentní knihovny.

V předmluvě knihy se zmiňuje známé editorské dilemma, zda má být vydání pramene „transliterací textu, tak jak to požadují jazykovědci, či zda půjde o diplomatický, tedy transkribovaný přepis“ (s. 5). K tomu si dovoluji poznamenat, že „diplomatický přepis“ je právě transliterace, nikoli transkripce (viz *Slovník spisovného jazyka českého*: „diplomatický přepis – věrný, do všech podrobností vystihující originál, paleografický“), a že i diachronní lingvisté preferují transkripci, zvláště teď v době existence digitální knihovny rukopisů Manuscriptorium. Editoři *Míšeňské právní knihy* se tedy rozhodli pro přepis do současného pravopisu zcela ve shodě s většinou ediční produkce staročeských památek. K transkripci mám několik připomínek: místo *bosti* (s. 403) má být *bósti* (bodat), místo *o světěm Jěně* (s. 168) pak *o světiem Jěně* (o svatém; zakončení *-iem* mělo délku, protože vzniklo kontrakcí z původního *-ějemъ*). Některé odchylky jdou na vrub staročeského písaře: tak věta *aby tě malomocenstvie posedlo, kteréž na Amana ostalo a Jezi popadlo* (s. 265) má v rukopisu skutečně *na Amana*, ale to jen písař omylem rozpojil jméno syrského malomocného Naamana (4. kniha Královská, 5. kapitola); Aman je postava z knihy Ester a sloveso *ostati* existovalo i bez předložky ve vazbě „ostati někoho“ = přejít někoho, přestat někomu; tady Naamana přešlo malomocenství. V glosáři je heslo *jirech, jircha* (s. 905), které vypadá jako dvě rovnocenné varianty, ale *jirech*

je jenom genitiv plurálu od feminina *jircha*. Mezi syny patriarchy Noema je nedopatřením uveden Esau (s. 168), ve skutečnosti syn Izáka.

Důkladný rozbor slovní zásoby textu (s. 67–181) ukazuje, jak silně byla tehdejší čeština v administrativním stylu poznamenána němčinou a zároveň jak český překladatel adaptoval německé výrazy a vazby s velkým ohledem na systém češtiny. Ilustrují to namátkou vybrané příklady *jenž sú ji sjeptiščili* (udělali z ní jeptišku) – *dy se benunnet haben* (s. 76) a frazém *má děti na svém chlebě* (živí děti) – *hat kýnder in seynem brot* (s. 113). Registrují se i chybné překlady, např. *špatná okna* – *spatvenster* (správně slídová; s. 143).

Vydání *Míšeňské právní knihy*, pečlivě zpracované odborníky z olomoucké univerzity, se důstojně řadí k edicím důležitých rukopisných památek, jako jsou z nejnovější doby např. knižní zpřístupnění staročeských biblických prologů (Svobodová – Voleková, 2019) a Lyrovy postily (Homolková – Svobodová, 2019), připravené v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR.

LITERATURA

DRAGOUN, Michal

2004 *Práva saszká. Základní informace*. Digitalizovaný rukopis. <http://www.psp.cz/kps/prawa> [přístup 1. 5. 2004]

HAVRÁNEK, Bohuslav a kol.

1960–1971 *Slovník spisovného jazyka českého* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd)

HAVRÁNEK, Bohuslav – NĚMEC, Igor – RYŠÁNEK, František a kol.

1968–2004 *Staročeský slovník* (Praha: Academia)

HOMOLKOVÁ, Milada – SVOBODOVÁ, Andrea

2019 *Výklad Mikuláše Lyry na evangelium sv. Matouše. Kritická edice staročeského překladu* (Praha: Scriptorium)

SPÁČIL, Vladimír – SPÁČILOVÁ, Libuše

2010 *Míšeňská právní kniha. Historický kontext, jazykový rozbor, edice* (Olomouc: Nakladatelství Olomouc)

SVOBODOVÁ, Andrea – VOLEKOVÁ, Kateřina

2019 *Staročeské biblické překlady* (Praha: Scriptorium)

NOVÉ POHLEDY NA LINGVISTICKOU PRAGMATIKU

HUANG, Yan. *Pragmatika*. Praha: Karolinum, 2019.

JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ

Pět let po vydání anglického originálu⁽¹⁾ vychází ve vydavatelství Karlovy univerzity Karolinum v překladu Ondřeje Dufka a s doslovem Lucie Saicové Římalové obsáhlá monografie Yana Huanga *Pragmatika* (405 s.). Práce představuje ucelený a úplný úvod do studia této disciplíny, univerzálně aplikovatelný při pragmalingvisticky orientovaném výzkumu v podstatě jakéhokoli jazyka.

Vedle nezpochybnitelné odborné kvality celé práce i zřejmé autorovy erudice je třeba ocenit také jeho ohled na recipienta a snahu předložit čtenáři přehledně a logicky strukturovaný text. Autor sám zdůvodňuje rozvržení práce do ucelených kapitol, ve kterých nejenom přehledně postihuje všechny klíčové oblasti pragmatického výzkumu, ale které zejména v II. části nazvané *Pragmatika a její okraje* významně přesahuje.

V I. části nazvané *Ústřední témata pragmatiky* autor zpracovává obvyklá a v podstatě očekávaná pragmalingvistická témata (v dílčích kapitolách se věnuje implikatuře, presupozici, řečovým aktům, deixi a referenci), ovšem předpoklad, že se zde čtenáři dostane shrnutí notoricky známých a zdaleka již ne nových poznatků z oblasti pragmatiky, lingvistiky a filozofie jazyka by byl lichý. Překlad práce Yana Huanga nabízí na tyto tradiční oblasti originální a nový pohled, neocenitelné jsou odkazy na literaturu, která lingvistovi naší provenience rozhodně nemusí být notoricky známá, i příklady z řady (pro mnohé exotických) jazyků.

1 Překlad vychází z druhého vydání publikovaného roku 2014 ve vydavatelství Oxford University Press, první vydání pochází z roku 2007.

Při prvním pročtení obsahu mě zklamalo, že se autor vyhnul problematice tváře, jejího ohrožení a související otázky ne/zdvořilosti. Tento široký tematický okruh ale organicky včlenil do kapitoly věnované (nepřímým) řečovým aktům. A ačkoli autor tomuto (z mého pohledu zásadnímu) tématu nevěnoval samostatnou kapitolu, opět se mu podařilo nejenom shrnout dosavadní výsledky bádání, ale díky svému širokému záběru a nazírání problematiky z jiného než tradičně euroatlantického úhlu pohledu dokázal tuto problematiku obohatit o nová témata i impulzy, zajímavé a inspirativní jsou např. opět autentické příklady z východoasijských jazyků.

Pro čtenáře u nás dostupných pragmatik pak mimořádný přínos představují kapitoly zařazené do druhého oddílu, věnované přesahům lingvistiky do oblasti teorie relevance, sémantiky a syntaxe. Autor zde s minuciózní přesností a s uvedením řady ilustrativních příkladů nabízí precizní výklad komplikovaných a abstraktních jevů oblast tradiční (pragma)lingvistiky výrazně přesahujících. Slova uznání si pak na tomto místě jistě zaslouží také překladatel textu Ondřej Dufek i autorka doslovu Lucie Saicová Římalová, která ukazuje paralely s českým pragmalingvisticky orientovaným výzkumem a tím umožňuje čtenáři doplnit výklad o výsledky analýz provedených na českém autentickém jazykovém materiálu.

Pojetí vědního oboru nazývaného pragmatika není jednotné a pod tento zastřešující pojem mohou lingvisté a filozofové jazyka včlenit bádání z nejrozličnějších oblastí lidské verbální i neverbální komunikace. Autor předkládané monografie se rozhodl věnovat tématům, která do této disciplíny nezpochybnitelně patří a již jsou zřejmou doménou. Předností práce je poctivá snaha o systematický výklad všech zásadních aspektů lidské komunikace, ambice nevynechat ve výkladech žádné významné práce dané oblasti (záběr je navíc rozšířen i o texty českému čtenáři méně známé), výklady ilustrovat na příkladech nejen z obvyklých, ale také exotických jazyků a nabídnout čtenáři úplné, poctivé a důkladné uvedení do problematiky. Dokladem autorova didaktického potenciálu jsou také cvičení připojená ke všem výkladům (řešení jsou připojena na konci textu), zde bych také uvedla jedinou formální připomínku – jako čtenářka práce bych přivítala řazení úkolů přímo za provedeným výkladem, odkazování k zadáním na

konci kapitol není čtenářsky úplně komfortní. Práce tak podle mého názoru představuje text přínosný hned v několika ohledech, a to jednak jako text vhodný pro studenty jazykovědných i dalších souvisejících oborů, jednak jako zdroj inspirace pro odborníky, kterým v oblasti pragmalinguistiky ukazuje možnosti jiného nebo nového úhlu nazírání na známou problematiku, a konečně díky aparátu včleněných cvičení také vhodný výukový materiál dobře aplikovatelný na adekvátních seminářích.

MODALITA A MODÁLNOST KOGNITIVNĚ

Martina Ivanová: *Modálnosť a modálne verbá ve slovenčině*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2017

JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ

Název posuzované monografie by mohl naznačovat, že se její autorka Martina Ivanová ve výzkumu omezila na modalitu a prostředky jejího vyjádření pouze v rámci slovenského jazyka. Opak je ovšem pravdou a práce nejenom překročila hranice výzkumu gramatického systému slovenštiny, ale současně také obohatila kontext domácí lingvistiky o výsledky souvisejících prestižních prací vzniklých v zahraničí.

Vytvořit komplexní text věnovaný problematice modality představuje mimořádně náročný úkol, neboť kontext takto orientovaného výzkumu je velmi široký a pojetí modality není jednotné ani v české či slovenské lingvistice, ani v literatuře anglicky psané provenience, odkud autorka nejčastěji čerpá. Je tedy potřeba ocenit poctivou snahu modalitu terminologicky uchopit a provést nejenom její klasifikaci a typologizaci, ale také najít její místo v systému jazyka a ve způsobu jeho odborného zpracování v gramatických popisech a koncepcích.

Autorka sama vychází z předpokladu, že modálnost je vlastně jazykovými prostředky vyjádřený postoj mluvčího ke skutečnosti nebo k obsahu výpovědi, respektive k dalším složkám komunikačního procesu (ke kterým patří i osobnost adresáta). Při postižení podstaty modálnosti tedy nejprve hledá odpovědi na otázky, jaké postoje vlastně mluvčí verbalizuje, jakými prostředky pro vyjádření těchto postojů přirozený jazyk disponuje a které z nich jsou specificky užívány právě pro vyjádření modálnosti. Modalita se zde pak chápe jako sémanticko-funkční kategorie a k nejvýznamnějším přínosům práce patří autorčina poctivá snaha postihnout všechny prostředky (morfologické, syntaktické, slovotvorné i lexikální povahy) užívané pro její

vyjádření, proces jejich gramatikalizace a s ním související problematiku jejich polyfunkčnosti a polysémantičnosti.

Práce je promyšleně strukturována do sedmi kapitol. Obvyklý exkurz představující související literaturu je výsledkem poctivé snahy postihnout všechny relevantní práce, na jejichž základě by autorka mohla dospět k jednoznačné a univerzální klasifikaci této kategorie. V samostatné kapitole je zvláštní pozornost věnována modálním relátorům ve slovenštině. Kromě uvedení prostředků schopných vyjadřovat modální významy autorka sleduje i proces jejich gramatikalizace, během kterého jsou původně plnovýznamové lexikální jednotky zasazovány do standardizovaných syntaktických konstrukcí, v nichž se začnou podílet na vyjádření (především) gramatického významu, přestanou být vnímány jako samostatné lexémy a začnou být hodnoceny jako prvky s převážně gramatickou funkcí.

Další analýza pak vychází z předpokladu, že konkrétní gramatikalizovaná modální slovesa se pojí s odpovídajícími modálními významy vyjadřujícími určité konceptuální rámce, ve slovenštině např. moci, posesivnosti, úsilí a odvahy, plánu a zamýšlené realizace či rámec vidění a vědění. Vymezení modálnosti jako kognitivní (respektive konceptuální) domény je vhodným východiskem pro prohloubení a rozšíření výzkumu i pro vytvoření více aspektů a zorných úhlů pohledu na tento problém. V rámci tradiční kategorie „voluntativní“ modality vedle modálních konceptů nutnosti a možnosti postulovaných modální logikou pracuje paralelně s kategoriemi ability (kde je možnost vnímána jako připuštění další alternativy a nutnost jako její vyloučení) a volitivnosti (modální postoj je vyjádřen prostřednictvím modální jednotky chtít). Obvyklou dichotomii deontická a epistémická modálnost autorka rozšiřuje ještě o modálnost cirkumstančení, podle toho, zda jsou modálním zdrojem okolnosti ukotvené v situaci (modalita cirkumstanční), nebo zda je v pozici modálního zdroje přímo mluvčí či třetí osoba (modalita deontická).

Samostatné převážně analytické kapitoly jsou pak věnovány kategorii nutnosti (nezbytnosti) a možnosti, schopnosti (jinak též ability), vůle (tedy volitivnosti) a jejich negaci ve slovenštině. U všech typů modálních významů autorka uvádí možné způsoby jejich vyjádření s využitím modálních

sloves a frekvenci jejich výskytu prověřuje v Slovenském národním korpusu. Na základě předpokladu, že frekvence se spojuje s vyváženou stylovou distribucí, autorka s využitím korpusové analýzy hledá „centrální prvky“ jednotlivých kategorií. Korpusový výzkum je precizní až minuciózní a jako oživení textu působí řada autentických ilustrativních příkladů. Vzhledem k pojetí modalit jako verbalizace postoje považují za inspirativní prověřování potenciálu modálních sloves ve vztahu ke komunikačním funkcím celých výpovědí a jejich uplatnění právě při vyjadřování jistých typů mluvnických aktů.

Rozšíření komunikačního rámce vede k potřebě zahrnout do výzkumu i vztah mezi zdrojem modalit (jejím původcem) a původcem děje. Poslední kapitola tak autorka věnuje kategorii epistémické modalit a evidenciálnosti ve slovenštině. Epistémická modalita a evidenciálnost jsou zde chápány jako samostatné subkategorie, jež ovšem spojuje potenciál hodnotit výpověď z hlediska verbalizovaného přesvědčení o jejich platnosti. Rozdíl mezi nimi je v tom, že epistémické kvantifikátory propozice vyjadřují míru přesvědčení o platnosti obsahu výpovědi (na stupnici od přesvědčení o platnosti po jeho úplné popření), zatímco evidenciální kvalifikátory pomáhají specifikovat zdroje informace. Právě tato kategorie ve slovenštině podléhá gramatikalizačním procesům nejméně a je vyjadřována ponejvíce lexikálními prostředky.

Martina Ivanová v monografii předkládá vlastní koncepci komplikované a komplexní kategorie, jíž modalita bezesporu je. Její pojetí modalit jako kategorie sémanticko-funkční a obohacení výzkumu o originální pohled kognitivní lingvistiky umožnily vytvořit koncept, který je nejenom originální, ale také komplexní a užitou metodologií i koherentní a kompaktní.

20. ROČNÍK MEZINÁRODNÍHO SETKÁNÍ MLADÝCH LINGVISTŮ

TEREZA KOUDELÍKOVÁ

Ve dnech 13. a 14. 5. 2019 se konal jubilejní 20. ročník mezinárodního setkání mladých lingvistů. Konference proběhla v Olomouci, v prostorách Katedry bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého, Křížkovského 10. Součástí konference bylo i celostátní kolo soutěže Student a věda.

Ústřední téma letošní konference neslo název *Mluví, jazyky a text*. Posluchači tak měli možnost vyslechnout přednášky rozličného zaměření a zároveň se seznámit s výsledky vědeckého bádání přednášejících. Úvodní přednášku proslovila v pondělí v dopoledních hodinách Jana Šnytová z Univerzity v Ljubljani. V příspěvku nazvaném *Jedl slezský lid „kobzole“, nebo „brambůrky“ aneb problematika překladu Slezských písní do slovinštiny* autorka příspěvku představila charakteristické rysy překladatelského přístupu překladatele Frana Albrehta při překládání Bezručovy sbírky do slovinštiny.

Po přestávce na oběd následovaly referáty hlavní části konference. Odpolední 1. blok konference zahájila Maria Matiová (FF Univerzita Konštantína Filozofa) příspěvkem *Zhody a diferencie v interpretácii skutočnosti uloženej v jazyku*, v němž se podrobněji zabývala frazémy v kontextu mezikulturních a mezijazykových přesahů. Druhý příspěvek, *Zpracování valence v jednojazyčném výkladovém slovníku*, přednesla Sylva Nzimba (FF UK / ÚČJ AV). V příspěvku se posluchači seznámili se současným způsobem zpracování valence v Akademickém slovníku současné češtiny i s návrhy na nové zpracování valence do budoucna. O životě a díle slovenského spisovatele a novináře Daniela Licharda mohli posluchači vyslechnout příspěvek Jany Nemčkové (FF Univerzita Konštantína Filozofa) nazvaný *Vplyv diela Daniela Licharda na ustaľovanie spisovnej slovenčiny*, po němž následoval poslední příspěvek tohoto bloku nazvaný *Mikova výrazová sústava v kontexte vínných etikiet slovenských vín*, který pronesla Katarína Mikulcová (FF UK v Nitře).

Po polední přestávce následoval 2. blok, který zahájila Lucie Baloušová (PdF UK) příspěvkem *Kritická místa výuky syntaxe v 7. ročníku základní školy – východiska*, v němž autorka příspěvku představila vlastní výzkumný projekt včetně dosavadních výsledků výzkumu kritických míst výuky syntaxe v uvedeném ročníku základní školy. Poté si posluchači mohli poslechnout příspěvek Lucie Brychtové (FF MU), *Lingvistická analýza mluveného projevu u pacientů s afázií*, v němž se seznámili s výsledky výzkumu a možnostmi využití takto koncipované analýzy mluveného projevu pacientů s afázií v diagnostických a terapeutických přístupech. Následoval příspěvek *Lexikální disimilace ve vybrané internetové diskuzi* Simony Khatebové (FF MU), v němž se autorka příspěvku zabývala rozmanitostí lexikálních prostředků analyzovaných ve vybraných diskuzích na portálu eMimino.cz, a odpolední blok konference zakončila Jana Kovářová (PdF UK), která se rovněž zaměřila na zkoumání lexikálních změn a pronesla *Rozšafný příspěvek aneb O proměnách lexikálního významu*.

V pondělních odpoledních hodinách souběžně probíhalo i celostátní kolo lingvistické soutěže Student a věda. Soutěže se zúčastnilo celkem 10 studentů. Na prvním místě se umístila studentka Hana Hledíková (FF UK) s příspěvkem *Prozodické členění u dobrých mluvčích v češtině a angličtině*. Druhé místo obsadila studentka Markéta Čajánková (FF UPOL), která přednesla příspěvek s názvem *Bilingvismus a osobnost: Výzkum v oblasti psycholingvistiky*. Třetí místo získala Barbora Genserová díky svému příspěvku *Česká modální konstrukce „nepotřebovat + infinitiv“ s významem „není nutné, abych“*. Čestná uznání byla udělena Filipovi Kubečkovi (FF MU) za práci *Přehled užití vyjmenovaných slov z hlediska tvarů a Světlaně Müllerové (FF UK)*, která představila příspěvek s názvem *Kolokace staroanglických adjektiv a jejich protikladů ve střední angličtině přijatých ze staroseverštiny*.

Pondělní konference byla ukončena neformálním posezením, kde mj. probíhala i diskuze nad již pronesenými příspěvky.

Druhý den konference zahájil Karel Kučera, který se ve své přednášce *Funkce českých přísloví ve sdělovacích prostředcích v období totality* zabýval mj. hlavními faktory, jež se v těchto sdělovacích prostředcích podílely

na zvýšeném počtu citací českých přísloví. Po plenární přednášce si posluchači mohli vyslechnout příspěvky rozdělené do celkem čtyř workshopů. Dopoledne souběžně probíhaly workshopy *Expresivita/Kognitivní lingvistika*, *Čeština jako cizí jazyk/Translation* a *Diachronní workshop*. Ve workshopu *Expresivita/Kognitivní lingvistika* mohli posluchači vyslechnout příspěvky týkající se expresivity ve zpravodajství, jež byla tématem příspěvku Jitky Horákové (FF UP): *Expresivita hlavních zpravodajských relací celoplošných televizních stanic v syntaktické rovině* i Viktora Jílka (FF UP): *Expresivita v žurnalistických sděleních – nástroj ovlivnění příjemce a prostředek porušení objektivit ve zpravodajství*. Workshop zakončil Martin Janečka (FF JCU), který zkoumá vztah gestiky a afázie a který na dané téma přednesl příspěvek *Využití softwarového nástroje OpenPose ve výzkumu gest u afatiků*.

Ve workshopu *Čeština jako cizí jazyk/Translation* nejdříve vystoupila Eva Nováková (FF UP), která se v příspěvku *Role kontrastivní lingvistiky v překladu* věnovala současnému statusu kontrastivní lingvistiky jako aplikované jazykovědné disciplíny. Druhým příspěvkem workshopu byla práce Magdalény Lapúnikové (FF UP) s názvem *Realizace zdvořilosti ve francouzštině a češtině*, která se, jak již název napovídá, zaměřila na zkoumání toho, jaké jsou nejvhodnější způsoby co nejefektivnějšího překlání zdvořilostních jevů z francouzského do českého jazyka. Workshop zakončila Michaela Kopečková (FF UP) příspěvkem *Problematické jevy v české výslovnosti pro mluvčí s mateřským jazykem islandštinou*, který vycházel z výzkumu provedeného přednášející během desetidenní stáže na Islandu.

Diachronní workshop zahájil Pavel Kosek (FF MU), který v přednášce *Slovosled pronominálních enklitik závislých na neurčitých slovesných formách ve staročeské bibli 1. redakce* seznámil posluchače se slovosledem pronominálních enklitik, jejichž řídícím členem je infinitiv, participium, adjektivum, supinum či případně dějové substantivum, a to na základě materiálu získaného z *Bible olomoucké* a *Bible litoměřicko-třeboňské*. Následoval příspěvek Lucie Štěrbové (FF MU), *Čechořečnost – excerpta*, v němž se autorka příspěvku zabývala zpracováním jazykového materiálu díla *Čechořečnost* Václava Jana Rosy. Třetím příspěvkem byla práce Ro-

berta Dittmanna (FF UK) nazvaná *Jazykové rozdíly v bratrských vydáních Nového zákona v letech 1564–1613*. V příspěvku se posluchači seznámili s hlavními typy jazykových rozdílů v bratrské tradici, které byly zjištěny. Poslední příspěvek dopoledního Diachronního workshopu, *Nářeční prvky v mluvě dětí předškolního věku*, pronesla Tereza Koudelíková (FF UP).

Po polední přestávce Diachronní workshop pokračoval, první příspěvek odpoledního bloku představil Marcin Podlaski (NCU Toruń), *About the Old Slavic Dative at the Words *uměti, *rozuměti*, v němž se přednášející zaměřil na slovanský dativ u slov, která vycházejí z psl. *uměti, *rozuměti. Dále následoval příspěvek Ondřeje Mrázka (FF MU) s názvem *GNU Core Utilities pro textová data*, ve kterém představil některé z „linuxových“ programů, jež jsou vhodné pro zpracování textů, a názorně práci s nimi demonstroval na krátkých ukázkách textů. V diachronním workshopu dále vystoupili Andrea Santamaria (Università degli studi di Verona) a Eleonora Selvi (Università degli studi Siena). V příspěvku *A Linguistic and Philological Analysis for a Revisitation of the Mycenaean e-re-ta Tablets* posluchačům představili lingvistickou a filologickou analýzu v nově zpracované studii věnující se mykénským e-re-ta tabulkám. Diachronní workshop zakončila příspěvkem *Semantics of Classifiers: An Experimental Study* Mariia Onoeva (FF MU), která se věnovala klasifikátorům kus a štika a sledovala, zda jsou si tyto klasifikátory, kromě skutečnosti, že se oba vyskytují v týchž kontextech v českém i ruském jazyce, rovný i po stránce sémantické.

Poslední částí dvoudenní konference byl tzv. Retroblok, který symbolizoval dvacetiletou tradici pořádání konference, na němž se s trochou nostalgie zavzpomínalo na úplné začátky pořádání konference, jež byla započata roku 2000 v Praze v Ústavu pro jazyk český AV ČR a která od roku 2001 pokračuje v Olomouci, na půdě Filozofické fakulty Univerzity Palackého. Retroblok zahájila Jindřiška Svobodová (FF UP) příspěvkem *Kam se v prostředí on-line komunikace ztratila zdvořilost*. V příspěvku se věnovala jak žánrovým, tak výrazovým specifikám řeči „blízké a vzdálené“, které posluchačům demonstrovala na materiálu získaném z kulinářské reality show Prostřeno! Následoval příspěvek Petra Pořízky (FF UP) na téma *K metodologickým aspektům vybraných metod extrakce prominent-*

ních výrazů textu. V příspěvku se autor věnoval metodologickým otázkám dvou způsobů extrakce klíčových slov textu, tj. analýze tzv. „keywords“ a tematické koncentraci textu. Data, s nimiž v příspěvku pracuje, pocházejí ze všech základních funkčních stylů a každý styl je zde rovnoměrně zastoupen. O vývoji vnímání jazyka a otázek kultury u českých krajanů žijících v USA v 1. pol. 20. století si mohli posluchači vyslechnout příspěvek Vladimíra Polácha (FF UP), *Jazyk a etnická identita amerických krajanů v 1. polovině 20. století*. Data potřebná pro výzkum získal autor příspěvku z poštovních rubrik dobových krajaňských novin. Následoval příspěvek Kateřiny Křížové (FF UP), *Zooapelativa v českých a nizozemských přirovnáních – ohrožený druh?*, v němž se autorka příspěvku zaměřila na porovnání jazykového obrazu světa vyjádřeného v českých a nizozemských zvířecích přirovnáních. Posledním příspěvkem nejen Retrobloku, ale i letošní dvoudenní konference, byl příspěvek Boženy Bednařikové (FF UP), který nesl název *Mezijazykový výzkum derivačních sítí*. Posluchači měli možnost vyslechnout příspěvek pojednávající o některých způsobech tvoření slov, konkrétněji o derivaci a konverzi a o nových zjištěních vztahujících se k těmto způsobům tvoření slov.

Na letošním jubilejním ročníku konference zaznely více než tři desítky podnětných příspěvků a, tak jako v uplynulých letech, probíhala i letošní konference v duchu přátelsky laděné atmosféry. Příspěvky budou publikovány v konferenčním sborníku vydávaném pořádající institucí.

KONFERENCE FUNKČNÍ LINGVISTIKY VE ŠPANĚLSKU

POCTA NEJEN ANDRÉMU MARTINETOVI,
ALE TAKÉ ČESKÉ LINGVISTICE

MAGDALÉNA LAPÚNIKOVÁ

Ve dnech 16.–19. října 2018 se konal ve španělském Cádizu 40. ročník mezinárodní konference funkční lingvistiky. Tuto každoroční událost frankofonních lingvistů pořádá francouzská instituce SILF (Société Internationale de la Linguistique fonctionnelle) od roku 1974. Počátky této instituce, jejíž platformou je odborný časopis *La Linguistique*, jsou spojeny s francouzskými lingvisty Andréem Martinetem a Georgesem Mouninem. Jejich myšlenkou bylo uspořádat každý rok setkání funkcionalisticky zaměřených jazykovědců z celého světa, a to vždy na půdě jiné univerzity. Za čtyřicet let svého působení zavítala společnost SILF třikrát do České republiky (UK Praha, JČU České Budějovice, MU Brno).

Letošní jubilejní ročník zahájil svou přednáškou o vztažných větách Martinetův žák a místopředseda SILF Christos Clairis spolu s Françoise Guérinovou z pařížské Sorbonny. Jazykovědci prezentovali funkčně syntaktickou charakteristiku vztažných vět a seznámili posluchače se svým typologicky zaměřeným výzkumem vztažných vět v rozličných jazycích, např. v řečtině, turečtině nebo čečenštině.

Konference probíhala ve dvou paralelních sekcích a nabídla bezmála 40 příspěvků ve francouzštině a španělštině. Letošní příspěvky propojovala dvě hlavní témata: přínos funkční lingvistiky a kontakt jazyků. Příspěvky zařazené do první tematické skupiny se nejčastěji dotýkaly „martinetovského“ funkcionalismu, řečníci se zaměřili především na fonetiku a fonologii, morfologii, syntax. Účastníci měli možnost vyslech-

nout také příspěvky přesahující tyto „tradičně martinetovské“ disciplíny: Maria Tsigouová z Jónské univerzity (Korfu) aplikovala Martinetův koncept dynamické synchronie a princip jazykové ekonomie na situaci v současné řečtině, konkrétně na ústup nominálního syntagmatu „substantivum + substantivum v genitivu“ ve prospěch konkurenčního syntagmatu „adjektivum + substantivum“. Řecká translatoložka hodnotí tyto změny jako vliv „majoritních“ jazyků, z nichž se do řečtiny nejčastěji překládá, tedy především angličtiny, ale také francouzštiny. V duchu odkazu funkční lingvistiky v širším slova smyslu seznámila lingvistka Adamantía Zervová (Universidad de Sevilla) posluchače s výsledky svého sociolingvistického výzkumu na téma vykání versus tykání při komunikaci u obyvatel Sevilly. Výsledky ukazují, že na to, zda si mluvčí vykájí či tykají, nemá velký vliv věk – důležitějším aspektem je společenský status a komunikační záměr. Účastníci výzkumu napříč generacemi nebyli schopni formulovat společenská pravidla pro vykání a tykání, v Seville stejně jako v jiných španělských městech je tedy vykání stále častěji otázkou subjektivního vnímání komunikační situace. Příspěvek vybízel k zamyšlení nad vývojem tohoto jevu v jiných jazycích včetně češtiny a následně nad otázkou, jak takto vzniklou asymetrii zohlednit při překládání. Problému zdvořilosti v překladu se ostatně dotýkal také příspěvek Magdalény Lapúnikové, v němž na základě dat z paralelního korpusu InterCorp nastínila, jak překládat francouzské zdvořilostní formy do češtiny s důrazem na zachování komunikační funkce výpovědi v pojetí Miroslava Grepla (Grepl – Karlík 1998).

Český příspěvek nebyl jediný, v němž zazněla jména českých lingvistů. José María García Martín (Universidad de Cádiz) upozornil na zaměňování přímého předmětu a předložkového předmětu v současné španělské gramatice a své poznatky doplňoval citacemi brněnské hispanistky Evy Spitzové; doktorandka ze Státní lingvistické univerzity v Minsku Vera Ustinovitchová odkazovala na danešovské tematické posloupnosti. Také při neformálních diskusích mimo přednáškový sál vyjadřovali přednášející svůj respekt k české jazykovědě. Tsutomu Akamatsu (University of Leeds), odborník nejen na japonskou fonetiku, který se ve svých pracích

inspiroval fonologií Pražské školy, se podělil o milé vzpomínky na svého brněnského kolegu Jana Firbase.

Vedle martinetovského funkcionalismu a českého funkčního strukturalismu byla zmíněna také Kodaňská škola a Louis Hjelmslev v příspěvku o nepravých přívlastkových větách Any Serradillové Castañové z Autonomní univerzity v Madridu.

Druhý tematický okruh konference byl zaměřen na kontakt jazyků. Příspěvky nabídly popisy minoritních jazyků Asie (tai lü), Ameriky (mazahua) i Evropy (baskičtina, asturština). Několik řečníků ze severní Afriky a ze zemí Blízkého východu se věnovalo různým aspektům arabštiny od fonetiky přes syntax až po výpůjčky z tohoto jazyka. Příspěvky arabofonních lingvistů spojoval důraz na specifika regionálních forem arabštiny v jednotlivých arabsky mluvících zemích. Několik řečníků se zaměřilo na výuku francouzštiny jako cizího jazyka: podle Liliye Morozové ze Státní lingvistické univerzity v Minsku má současný trend ve výuce cizích jazyků „komunikovat za každou cenu“ za následek špatnou výslovnost a z ní plynoucí problémy při komunikaci. Dle zkušeností Morozové přitom k dosažení požadovaných výsledků není nutné věnovat fonetice enormní množství času, pokud vyučující používá správné postupy. Přednášející prezentovala vlastní osvědčené metody nácviku problematických hlásek ve francouzštině a apelovala na přítomné vyučující cizích jazyků, aby výuku výslovnosti nezanedbávali.

Interkulturní atmosféru konference podtrhl příspěvek Benita Gutierreze Santaelly a Maryie Maiseyenkové, kteří svou hypotézu o tom, že tentýž mluvčí vykazuje jiné kulturní asociace při vyjadřování v mateřském a cizím jazyce a v domácím a cizím prostředí, demonstrovali přímo na účastnících konference pomocí dotazníku a jeho následného vyhodnocení. Pro všechny zúčastněné bylo velice zajímavé zjištění, že bez ohledu na svůj mateřský jazyk a domácí kulturní prostředí odpovídali ve španělsky formulovaném dotazníku a při pobytu ve španělském prostředí „jako Španělé“, např. v kolonce „jídlo“ uvedla většina posluchačů španělskou paellu. Poslední dva jmenovaní řečníci byli zároveň členy organizačního týmu hostitelské univerzity a spolu se svými kolegy odvedli výbornou práci při zajišťování nejen samotné konference, ale také bohatého dopro-

vodného programu, jehož součástí byla komentovaná prohlídka města, slavnostní večere či celodenní exkurze za krásami Andalúsie. Filozofická fakulta Univerzity v Cádiz, která konferenci hostila, má na starosti také vydání sborníku příspěvků.

Bohemica Olomucensia
Časopis pro bohemistická a mezioborová studia
Ročník 11 (2019)
Číslo 2 – Linguistica

Redakce:
prof. PhDr. Lubomír Machala, CSc. (vedoucí redaktor)
doc. Mgr. Erik Gilk, Ph.D.
doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.
Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.
Mgr. Jakub Vaníček (tajemník redakce)
Mgr. Tomáš Franta (technický redaktor)

Korektury: Mgr. Martina Vichová
Sazba: Mgr. Tomáš Franta

Príspevky prošly dvojím anonymním recenzním řízením.

Vydala Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Křížkovského 511/10
771 48 Olomouc

Vydavatelství Filozofické fakulty UP
www.vff.upol.cz
vff@upol.cz

Profi-tisk group, s. r. o.
Chválkovická 223/5
779 00 Olomouc

Adresa redakce:
Katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci
Křížkovského 511/10, 771 48 Olomouc
e-mail: jakub.vanicek01@upol.cz | tomas.franta@upol.cz

Olomouc 2019

MK ČR E 18600
ISSN 1803-876X

Vychází dvakrát ročně.
Časopis je zařazen do databází CEEOL a EBSCO.
Digitální varianta je volně přístupná (open access).